

Teksten rond filosofie 2022-2024

2022 (1) Wetenschap van het kruis – het kruis als NACHT

Wat is de nacht? Wat is nacht? Wat is de nacht waarin je ook geestelijk terecht kunt komen, zonder direct uitzicht op een morgen, op een ontwaken? Een geestelijke, diepe en donkere nacht, waarin géén licht straalt en die alle grond onder je voeten kan doen verdwijnen? Een nacht ook waarin God totaal afwezig lijkt. Er is géén houvast, de nacht dreigt je te verslinden. Er blijft niet veel meer van je over.

De religieuze en filosofe Edith Stein (zuster Teresa Benedicta van het Kruis) is gegrepen door een gedicht van Joannes van het Kruis dat deze nacht ter sprake brengt. Zij reflecteert in haar studie Wetenschap van het kruis, op dit gedicht dat de titel draagt: Donkere nacht of Het lied van de donkere nacht. Zij vraagt zich eerst af of er een verschil is tussen het begrip nacht en het begrip kruis. Het kruis is een ding, door mensen gemaakt. Het is geen natuurlijk ding, maar een martelinstrument om het slachtoffer dat er aan gekruisigd wordt, op een gruwelijke wijze te doden. Het kruis kan ook voor de nacht staan van een gevoelde ervaring van de verlatenheid door God. Maar in het gedicht van Johannes van het Kruis is de nacht veel meer dan dat, omdat de nacht een natuurlijk gegeven is met meerdere betekenislagen. Edith Stein schrijft over het meervoudige gezicht van de nacht het volgende: Zoals het licht de dingen met hun zichtbare eigenschappen laat verschijnen, zo verslindt de nacht ze en dreigt hij ook ons te verslinden. Wat in hem verzinkt, is niet eenvoudig niets: het blijft bestaan, maar onbepaald, onzichtbaar en vormloos als de nacht zelf, of schimmig en spookachtig en daarom dreigend. Daarbij wordt ons eigen zijn niet alleen van buiten bedreigd, door gevaren die in de nacht verborgen zijn, maar door de nacht zelf innerlijk getroffen. Hij ontnemt ons het gebruik van de zinnen, remt onze bewegingen, verlamt onze krachten, verbant ons in eenzaamheid, maakt ons zelf schimmig en spookachtig. Hij is een voorsmaak van de dood. En dit alles heeft niet alleen een vitale, maar ook een psychisch-geestelijke betekenis. De kosmische nacht werkt op ons in net zoals hetgeen in overdrachtelijke zin nacht wordt genoemd. Of omgekeerd: wat in ons gelijksoortige uitwerkingen heeft als de kosmische nacht, dat wordt' in overdrachtelijke zin nacht genoemd.

Voordat wij dit "wat" proberen te begrijpen, moeten wij echter goed beseffen, dat reeds de kosmische nacht een dubbel gezicht heeft. Tegenover de donkere en akelige nacht staat de door de maan beschenen tovernacht, met mild, zacht licht doorstroemd. Hij verslindt de dingen niet, maar laat hun nachtelijk aanschijn oplichten. Al het harde, scherpe en schelle is hier gedempt en verzacht; er openbaren zich wezenstrekken, die bij klaar daglicht nooit tevoorschijn komen. Ook laten er zich stemmen horen door

het lawaai van de dag overstemd worden. En niet alleen de heldere nacht, ook de donkere nacht heeft zijn eigen waarden. Hij maakt een einde aan de haast en het lawaai van de dag, hij brengt rust en vrede.

Dit alles heeft ook zijn psychisch-geestelijke uitwerking. Er bestaat een nachtelijke, milde helderheid van geest, waarin de geest, vrij van het zware werk der dagelijkse bezigheden, ontspannen en geconcentreerd tegelijk naar binnen wordt getrokken in de diepe samenhang van zijn eigen wezen en leven, de wereld en de bovenzinnelijke wereld.' En er bestaat een diepe, dankbare rust in de vrede van de nacht.

Aan dit alles moet men denken, wanneer men de nachtsymboliek van Sint-Jan van het Kruis wil verstaan. Uit de getuigenissen over zijn leven en uit zijn gedichten weten wij, dat hij uitermate ontvankelijk was voor de kosmische nacht met al zijn schakeringen; Hij heeft hele nachten doorgebracht aan het raam, de blik gericht op het wijde landschap, of in de open lucht. En hij vindt voor de nacht woorden, die door geen andere zanger van de nacht overtroffen worden. De ziel vergelijkt de Beminde:

la noche sosegada
en par de los levantes de la aurora,
la música callada,
la soledad sonora,
la cena que recrea y enamora.

De stille nacht bij 't neigen
Der schemering naar 't eerste dagbeginnen,
Muziek van zingend zwijgen,
Eenzaamheids hoorbaar zinnen,
Het avondmaal dat opwekt en doet minnen.

Edith Stein probeert helder te krijgen hoe Johannes van het Kruis het beeld en de ervaring van de nacht inzet om zijn eigen werkelijkheid van de nacht te beschrijven. Zij wijst daarbij op het verschil tussen de kosmische nacht, de nacht die wij allen kennen, als we meemaken dat de dag ten einde loopt, en de mystieke nacht. Dat is de nacht die zijn oorsprong in de ziel heeft en daarover schrijft zij:

De mystieke nacht is niet kosmisch op te vatten. Hij dringt niet van buiten in ons binnen, maar heeft zijn oorsprong in het innerlijk van de ziel en maakt zich ook slechts van deze ene ziel meester, waarin hij ontstaat. De uitwerkingen echter, die hij in het innerlijk heeft, zijn vergelijkbaar met die van de kosmische nacht: hij veronderstelt een wegzinken van de uiterlijke wereld, al ligt deze ook buiten in het heldere daglicht uitgespreid. Hij brengt de ziel in eenzaamheid, verlatenheid en leegte; hij onderbreekt de activiteit van haar vermogens en maakt haar bang door dreigende verschikkingen, die hij in

zich draagt. Maar ook hier is er een nachtelijk licht, dat diep in het innerlijk een nieuwe wereld ontsluit en de wereld buiten als het ware van binnenuit verlicht, zodat zij ons als een volledig veranderde wereld wordt teruggeschonken.

Na deze beschouwing kan Edith Stein onderscheiden tussen kruis en nacht en kan zij concluderen:

Wij zijn nu in staat om het onderscheid in het symboolkarakter van kruis en nacht kort samen te vatten. Het kruis is het karakteristiek merkteken van alles wat met het kruis van Christus in oorzakelijk of historisch verband staat. Nacht is de noodzakelijke kosmische uitdrukking voor de mystieke visie van Sint-Jan van het Kruis op de wereld. Het overheersen van het nacht-symbool betekent, dat in de geschriften van de heilige kerkleraar niet de theoloog, maar de dichter en mysticus het woord voert, al heeft de theoloog ook nauwgezet gewaakt over gedachte en uitdrukking.

In en met het begrip nacht geeft Johannes van het Kruis zijn ervaringen weer die hij als volgeling van Jezus ondergaat en die voor hem een vertaling zijn van de boodschap van het kruis. Dat zegt Edith Stein in haar analyse aan het begin van haar bespreking van het gedicht Het lied van de donkere nacht. Het gedicht luidt in het Spaans en in de vertaling van Edith Stein:
NOCHE OSCURA

I

En una noche oscura,
con ansias, en amores inflamada,
¡oh dichosa ventura!,
salí sin ser notada,
estando ya mi casa sosegada.

II

A oscuras y segura,
par la secreta escala, disfrazada,
¡oh dichosa ventura! ,
a oscuras y en celada,
estando ya mi casa sosegada.

III

En la noche dichosa,
en secreto, que nadie me veía,
ni yo miraba cosa,
sin otra luz y guía
sino la que en el corazón ardía.

IV

Aquésta me guiaba
más cierto que la luz del mediodía,
adonde me esperaba
quien yo bien me sabía,
en parte donde nadie parecía.

V
¡Oh noche que guiaste!
¡Oh noche amable más que el alborada!
¡Oh noche que juntaste
Amado con amada,
amada en el Amado transformada!

VI
En mi pecho florido,
que entero para el solo se guardaba,
alii quedó dormido,
y yo le regalaba,
y el ventalle de cedros aire daba.

VII
El aire de la almena,
cuando yo sus cabellos esparcía,
con su mano serena
en mi cuello hería,
y todos mis sentidos suspendía.

VIII
Quédeme y olvídeme,
el rostro recliné sobre el Amado,
ceso todo, y dejéme,
dejando mi cuidado
entre las azucenas olvidado.

DONKERE NACHT

I
In een nacht, aardedonker,
in brand geraakt en radeloos van liefde,
en hoe had ik geluk! -
ging ik eruit en niemand
die 't merkte - want mijn huis lag reeds te slapen.

II
In 't donker, geheel veilig

langs de geheime trap en in vermomming,
en hoe had ik geluk! -
in 't donker, ongezien ook,
want alles in mijn huis lag reeds te slapen.

III

In de nacht die de kans geeft,
in het geheim, zodat geen mens mij zien kon
en ook ikzelf niets waarnam :
ik had geen ander leidslicht
dan wat er in mijn eigen binnenst brandde.

IV

Dat was het dat mij leidde
zekerder dan het zonlicht op de middag -
daarheen waar op mij wachtte,
van Wie ik zeker zijn kon
en op een plaats waar niemand ooit zou komen.

V

O nacht die mij geleid hebt!
O nacht, mij liever dan het morgengloren!
O nacht die hebt verenigd
Beminde met beminde,
beminde, opgegaan in de Beminde!

VI

Aan mijn borst, wei vol bloemen,
Hem alleen, onbetreden voorbehouden,
daar is Hij ingeslapen
en heb ik Hem geliefkoosd
en gaf de waaier van de ceders koelte.

VII

De koelte van de tinnen
kwam, onderwijl ik door zijn haren heenstreek,
met haar hand, licht en rustig,
mij aan de hals verwonden
en stelde al mijn zinnen buiten werking.

VIII

Mijzelf liet ik, vergat ik;
ik drukte het gelaat aan mijn Beminde;
het al stond stil, ik liet mij gaan,
liet al mijn zorgen liggen :

tussen de witte leliën vergeten.

Het gedicht van Johannes van het Kruis is geïnspireerd en beïnvloed door de lezing van een aantal verzen uit de tekst van het Hooglied, waar de bruid het huis verlaat om op zoek te gaan naar haar beminde. De tekst uit Hooglied 3,1-2 luidt:

's Nachts in mijn slaap zoek ik mijn lief.
Ik zoek hem, maar ik vind hem niet.
Laat ik opstaan, rondgaan in de stad,
laat ik in de straten, op de pleinen,
zoeken naar mijn allerliefste.
Ik zoek hem, maar ik vind hem niet.

Deze tekst uit het Hooglied levert voor de bruid geen resultaat op. Zij vindt haar geliefde niet. Johannes van het Kruis geeft een heel andere draai aan dit smachten en de route die wordt afgelegd. De beminde wordt gevonden, de vervulling is nabij. De nacht is voorwaarde voor het succes van de onderneming. In de nacht blijft de tocht van de smachtende beminde verborgen. De nacht maakt de ondernomen poging om de Beminde te vinden pas mogelijk. En in die donkere nacht is het enige licht dat de weg wijst een innerlijk licht. Een licht, een verlangen, dat meer zekerheid geeft, dan het licht van de zon. Edith Stein schrijft over deze weg, deze route naar de beminde door de nacht:

De bevrijding wordt een nacht genoemd, waar de ziel doorheen moet gaan. Zij is dat in drievoudige zin: met het oog op het uitgangspunt, de weg en het doel. Uitgangspunt is het verlangen naar de dingen van deze wereld, dat zij zich nu moet ontszeggen. Dit ontszeggen plaatst haar in het duister, als in het niets. Daarom wordt het nacht genoemd. De wereld die wij met onze zinnen waarnemen, is immers van nature de vaste grond die ons draagt, het huis waarin wij ons thuis voelen, dat ons voedt en van al het nodige voorziet, de bron van onze vreugden en genietingen. Wordt zij ons ontnomen of worden wij genoodzaakt ons uit haar terug te trekken, dan is het werkelijk alsof ons de grond onder de voeten is weggehaald en het nacht wordt om ons heen; alsof wijzelf moeten wegzinken en vergaan. Maar zo is het niet. In werkelijkheid worden wij op een veilige weg geplaatst, wel op een donkere weg, in nacht gehuld: de weg van het geloof.

Het is een weg, want hij leidt naar het doel, de vereniging. Maar het is een nachtelijke weg, want in vergelijking met het heldere inzicht van het natuurlijk verstand is het geloof een duister kennen: het leert ons iets kennen, maar wij krijgen het niet te zien. Daarom moet gezegd worden, dat ook het doel, dat wij langs de weg van het geloof bereiken, nacht is: God blijft voor ons op aarde ook in de zalige vereniging verborgen. Ons geestesoog is niet geschikt

voor zijn helder licht en kijkt als het ware in een nachtelijk duister. Zoals echter de kosmische nacht, zolang hij duurt, niet altijd even duister is, heeft ook de mystieke nacht zijn bepaalde tijden en daaraan beantwoordende graden. Het wegzinken van de zintuiglijke wereld is als het invallen van de nacht, waarbij nog een schemerlicht overblijft van de helderheid van de dag. Het geloof daarentegen is het middernachtelijk duister, omdat hier niet alleen de activiteit van de zinnen uitgeschakeld is, maar ook de natuurlijke kennis van het verstand. Wanneer de ziel echter God vindt, breekt in haar nacht om zo te zeggen al de ochtendschemering van de nieuwe dag der eeuwigheid aan.

In het lied, het gedicht van Johannes van het Kruis vindt de beminde haar/ zijn Beminde en vindt er een vereniging plaats. Gevonden wordt de Beminde, en de beeldspraak verwijst weer naar de woorden over de tuin in het Hooglied. De beminde is 'niet meer bij de les', zwelgend in het genot van de ontmoeting. Edith Stein stelt echter nuchter vast: "God blijft voor ons op aarde ook in de zalige vereniging verborgen. Ons geestesoog is niet geschikt voor zijn helder licht en kijkt als het ware in een nachtelijk duister." In feite is echter elk woord dat wij wijden aan een beschrijving van God een menselijk woord. Dat wil zeggen, een tekortschieten, een falen in de beschrijving, een aanduiden slechts, een verwijzen, een vermoeden onder woorden gebracht. Onze woorden vallen niet samen met de werkelijkheid van God. Het gedicht van Johannes lijkt een vervoering te beschrijven, maar of het ook een samenvallen is van een mens met God, zou ik niet zomaar durven stellen.

De exegese van het Hooglied kent veel verklaringen. God als bruidegom, God als gazelle in hoofdstuk 2,9: "Als een gazelle is mijn lief, als het jong van een hert. Kijk! Hij staat al bij de muur. Hij blikt door het venster, tuurt door de spijlen." God die door het raam van de tempel naar binnen kijkt. Hij kijkt naar ons mensen. Hoe wij bezig zijn, bidden, leven. Een God die vluchtig is als het jong van een hert, en het slotvers in hoofdstuk 8, 14 luidt: "Ga nu vlug, mijn lief! Spring als een gazelle, als het jong van een hert over de bergen vol balsemkruid."

Prachtig is deze beeldspraak, maar het is geen "realitas" (Latijn voor werkelijkheid), geen realiteit. De tekst moet je niet letterlijk, niet al te letterlijk nemen. Het is de kracht van de poëzie die hier de weg baant en die ook in de woorden van Johannes van het Kruis, het verlangen stem geeft en de vervoering beschrijft. Edith Stein noemt deze weg de gang van het geloof. Een vorm van duister kennen. Misschien ook wel intuïtief weten en volgen van de richtingaanwijzers die de bijbel ons mee geeft. Als kritisch lezer ontleedt Edith Stein stukje voor stukje het corpus van Johannes van het Kruis, maar ook zij moet het soms doen met suggesties, vermoedens, hypothesen omdat de teksten door veel handen zijn gegaan en niet rechtstreeks zijn overgeleverd als testament van Johannes van het Kruis.

De analyse die Johannes van het Kruis zelf geeft is onvolledig gebleven. Maar desalniettemin is er zoveel bewaard gebleven dat wij, als lezers van eeuwen later, toch nog kunnen genieten van de rijkdom van zijn woorden en zijn beelden. Valkuil in het lezen van het werk van Johannes van het Kruis en ook in de teksten van Edith Stein is, dat er theologie van wordt gemaakt. Het is poëzie met een theologische ondertoon, poëzie waarin op een creatieve en nieuwe wijze iets over de ervaring van God en de ervaring van een verlatenheid door God wordt gezegd. Als gelovige kun je aan dit proces deelnemen, er kennis van nemen, en je eigen woorden proberen te vinden, woorden die actueel zijn en die aan je eigen leven raken. Actualisering wil niks anders zeggen dan oude woorden in je leven binnen laten komen. Je zult zien, als dat werkelijk gebeurt, gaan deze woorden ook in jou leven, want het zijn levende woorden, woorden geënt op de liefde, woorden van leven.

John Hacking
29 april 2022

Bron: Stein, E., Wetenschap van het kruis. Studie over Johannes van het kruis, Gent 1987 (Carmelitana)

2022 Wetenschap van het kruis (2) - donkere nacht

Edith Stein geeft in De wetenschap van het kruis een commentaar op het gedicht 'Donkere nacht' van Johannes van het Kruis. Nacht en kruis zijn in zekere zin metaforen. De nacht heeft veel betekenissen. Van de geestelijke nacht tot de letterlijke nacht ligt een hele range aan betekenissen. Johannes van het Kruis spreekt over een 'donkere nacht'. Een 'Noche oscura'. Een nacht niet verlicht door welk licht van buiten dan ook. Aardedonker. Edith Stein noemt het actief binnengaan in deze nacht een vorm van navolging van het kruis. Ook hier is het kruis niet letterlijk te nemen alsof je dan ook gekruisigd gaat worden. Maar het gaat om de navolging van Jezus via het kruis dat in het leven van alledag 'opgepakt kan worden', in de trant van 'neem je kruis op en volg mij' (als aansporing van Jezus). Johannes van het Kruis neemt deze aansporing zo op dat hij een keuze maakt om 'de wereld van het verlangen naar de dingen' achter zich te laten. In de wereld is het de wereld die aantrekt, die het verlangen oproept, voedt en bevredigd. Maar het is telkens een verlangen dat volgens Johannes van het Kruis afleidt van de ontmoeting met God, met het goddelijke, het sacrale dat ook in deze wereld aanwezig is. Ook het begrip 'wereld' is een metafoor – want wat is hier de wereld, waarvoor staat ze? Edith Stein spreekt in navolging van Johannes van het Kruis over de 'donkere nacht van de zinnen'. Ik citeer haar woorden

uitgebreid omdat je zo als lezer een goede indruk krijgt van haar stijl en haar betoog. Ze schrijft:

Waar het hier eigenlijk op aankomt, is het laten afsterven van de vreugde in het verlangen naar alle dingen. Het kan er immers niet om gaan, niet meer met de zinnen waar te nemen. Zij zijn de vensters waardoor het licht van het kennen binnenvalt in de duistere kerker van ons aan het lichaam gebonden leven, en die kunnen wij niet missen, zolang wij leven. Maar wij moeten leren zien en horen, enz., alsof wij niet zagen of hoorden. De grondhouding tegenover de zintuiglijk waarneembare wereld moet anders worden. Deze grondhouding is bij de natuurlijke mens gewoonlijk helemaal geen zuivere ken-houding; hij staat veeleer in de wereld als iemand die begeert en als man van de daad. Hij is duizendvoudig met haar verbonden, omdat zij hem biedt wat zijn verlangen stilt, hem aanzet tot daden en zelf de stof voor zijn daden is. In het algemeen laat hij zich in zijn doen en bezig zijn leiden door neigingen en begeerten, bij voedsel en kleding, arbeid en rust, spel en ontspanning en in de omgang met anderen. Hij voelt zich gelukkig en tevreden als hij op geen buitengewone hindernissen stuit. Geen buitengewone - want dat het niet mogelijk is zich ongeremd uit te leven in deze wereld, daarmee is hij normaal gesproken vanaf zijn jeugd zo vertrouwd, dat het zijn tweede natuur geworden is. Hij weet door opvoeding en ervaring, dat een ongeremde bevrediging van driften verderfelijk is voor de eigen natuur, en hij wordt al door het gezond verstand tot een zekere vrijwillige beperking en regeling geleid.

Dat heeft ook gevolgen voor de relatie met anderen die de afhankelijkheid van de wereld en haar verlangens nauwelijks beïnvloed, Edith Stein zegt: In dezelfde richting werkt ook het rekening houden met anderen, dat zich in de natuurlijke samenleving als onafwijsbare eis opdringt, het natuurlijk recht en de natuurlijke zedenwet. Door dat alles wordt echter het natuurlijk recht van de driften niet aangetast, het wordt alleen maar met andere rechten in overeenstemming gebracht. Met het begin van de donkere nacht daarentegen begint iets heel nieuws: heel het behaaglijke thuis-zijn in de wereld, het vervuld zijn van de genoegens die zij biedt, het verlangen naar deze genoegens en het vanzelfsprekende ja zeggen op dit verlangen - alles wat voor de natuurlijke mens het heldere dagelijkse leven betekent -, dat is in Gods ogen duisternis en onverenigbaar met het goddelijk licht. Het moet met wortel en al eruit, wanneer voor God plaats gemaakt moet worden in de ziel. Aan deze eis voldoen, betekent over de hele lijn de strijd opnemen met de eigen natuur, zijn kruis op zich nemen en zich uitleveren om gekruisigd te worden. Sint-Jan haalt in dit verband het woord van de Heer aan : "Wie niet afstand doet van al wat hij (met zijn verlangen) bezit, kan mijn leerling niet zijn." (Lk. 14,33) Dat de heerschappij van het verlangen in de ziel werkelijk duisternis is, wordt uitvoerig aangetoond: de begeerten vermoeien en kwellen de ziel, zij verduisteren, bezoedelen en verzwakken haar; en zij

beroven haar van de geest van God, van wie zij zich afwendt door haar overgave aan de dierlijke geest. De strijd daartegen opnemen of zijn kruis op zich nemen, dat betekent actief de donkere nacht binnengaan.

Wat is de nacht hier, vanuit welke zintuigen wordt de nacht hier beleefd? Aardedonker. De ogen zijn in het spel. De ruimte wordt verkleind tot het eigen lichaam. Maar is er ook sprake van een luisteren, een horen naar... Alle nadruk ligt op het gevoel en het voelen: gevoeld geluk, gevoelde bevrediging van het verlangen, een bevrediging die nooit volledig is en die altijd weer verlangen oproept zoals zelfvoltooiing die nooit vervuld kan worden. De weg van het verlangen is in de ogen van Johannes van het Kruis een doodlopende weg als deze via de begeerte gaat en de wens om de begeerten uit en van de wereld te vervullen. Het verlangen schept duisternis in de ziel en dan kan het licht van God of beter zijn geest er niet in doordringen. Het dier overheerst en niet de mens, zo Edith Stein in navolging van Johannes van het Kruis. Vandaar die radicaliteit om de nacht binnen te gaan die anders is, een nacht zonder wereldlijk verlangen omdat dit verlangen wordt onderdrukt, het moet worden uitgedoofd. Wereld en ziel staan hier tegenover elkaar: de ziel bedreigd door de wereld, de wereld die aan de ziel trekt. De ziel die zich moet afschermen tegen de wereld, de ziel die alle wereldse begeerte moet zien uit te doven. Het is hier een spel van metaforen. Metaforen omdat er geen andere taal is om dit ervaren uit te drukken. Navolging, volgen via het kruis, hoe zou dat anders dan in metaforen moeten als er geen letterlijke lichamelijke kruisiging gaat volgen? Of zou Johannes van het kruis deze nacht van de zinnen een vorm van lichamelijke kruisiging ervaren? Edith Stein verwijst naar Johannes van het Kruis die een aantal wenken heeft om deze dierlijke ziel te bestrijden, ze schrijft:

"Ten eerste: koester doorlopend het verlangen in alles Christus na te volgen door uw leven aan het zijne gelijkvormig te maken. Ge moet zijn leven overwegen om het te kunnen navolgen en u in alle omstandigheden te gedragen zoals Hij zich gedragen zou hebben. Ten tweede: om dit goed te doen moet ge afstand doen van elk genot dat zich aan de zinnen voordoet, als iets dat niet uitsluitend tot eer en glorie van God strekt. Ge moet u vrij houden van alle genot, uit liefde tot Jezus Christus, die in dit leven geen ander genot smaakte en ook naar geen ander genot verlangde dan de wil te doen van zijn Vader. Dit noemde Hij zijn spijs en zijn voedsel...Laat ik een voorbeeld geven. Als zich een genot aan u opdringt bij het horen van dingen die niet bijdragen tot de dienst en de eer van God, dan moet gij er geen plezier in willen hebben en het niet willen horen...Doe zo eveneens bij alle zintuiglijke waarnemingen in zover ge u er gevoeglijk aan kunt onttrekken; gaat dit niet, dan is het voldoende dat gij er geen genot in wilt scheppen, ook al doen deze dingen zich aan u voor. Zo moet gij er voor zorgen uw zintuigen spoedig te versterven en vrij te maken van dat genot, zodat zij als het ware in

het donker zijn. Wanneer gij hiervoor zorgt, zult gij in korte tijd veel vorderingen maken.

Er zijn vier hartstochten van de natuur: vreugde, hoop, vrees en smart. Als zij samenwerken en in vrede zijn, spruit er dit en nog veel meer goed uit voort. Om ze nu te versterven en tot vrede te brengen is het volgende een afdoend middel; het is van groot nut en de bron van verheven deugden. Zorg er altijd voor over te hellen: niet tot het gemakkelijkste, maar tot het moeilijkste; niet tot wat het meest aan uw smaak beantwoordt, maar tot wat de smaak het minste streelt; niet tot het plezierigste, maar veeleer tot datgene wat geen plezier geeft; niet tot wat rust geeft, maar tot wat inspanning vergt; niet tot wat troost geeft, maar veeleer tot wat geen troost verschaft; niet tot het meeste, maar tot het minste; niet tot het verhevenste en kostbaarste, maar tot het laagste en meest verachte; niet tot wat een verlangen naar iets is, maar tot wat een verlangen naar niets is; ga niet het beste van de tijdelijke dingen zoeken, maar het slechtste; aanvaard met betrekking tot alles wat er in de wereld is naaktheid, leegte en armoede omwille van Christus. Deze inspanningen moet ge u van harte getroosten en gij dient er voor te zorgen dat uw wil er zich aan onderwerpt... Als hetgeen gezegd werd goed in praktijk wordt gebracht, is het ruim voldoende om de nacht der zinnen binnen te gaan."

Edith Stein heeft natuurlijk heel goed in de gaten dat hier sprake is van een harde strijd. Maar ook de strijd is een metafoor, want er is geen letterlijk slachveld waar men de tegenstander tegemoet kan treden. Het betreft enkel en alleen het 'terrein', de 'oefengrond' van de ziel. Johannes van het Kruis die gevangen zat en die zijn levensruimte beperkt zag tot een kleine smerige cel, zal wel degelijk iets van een slachveld hebben ervaren in zijn ziel. Maar in zijn ziel is nog heel wat anders dan in de wereld. Voor Johannes van het Kruis was de wereld niet helemaal afwezig. In de eigen begeertes en verlangens toont ze telkens weer haar gezicht. Edith Stein schrijft dan ook dat het van kruisdragen alleen niemand sterft. Om helemaal door de nacht heen te gaan moet de mens volgens haar en Johannes van het Kruis dood zijn voor de zonde. Opnieuw een metafoor: dood zijn. Gestorven zijn voor de zonde, de zonde heeft geen aantrekkingskracht, geen greep meer op de ziel. Dan pas kan de ziel worden uitgeleverd aan het kruis om gekruisigd te worden, een activiteit die alleen door God kan worden voltooid. Zo schrijft Edith Stein:

...om helemaal door de nacht heen te gaan, moet de mens dood zijn voor de zonde. Hij kan zichzelf uitleveren om gekruisigd te worden, maar hij kan zichzelf niet kruisigen. Daarom moet datgene wat de actieve nacht is begonnen door de passieve nacht voltooid worden, d. w. z. door God zelf. "Want hoeveel moeite de ziel zich ook geeft, zij kan zich toch niet op actieve wijze zo reinigen, dat zij - al was het maar minimaal - geschikt wordt voor de

goddelijke vereniging in volmaaktheid van liefde; tenminste niet als God haar niet bij de hand neemt en haar loutert in dit vuur dat haar donker lijkt."

Edith Steijn spreekt daarom over een passieve nacht als een gekruisigd worden. God geeft het zijn beminden in hun slaap, luidt een gezegde uit de Schrift. God zaait in de ziel zijn zaadjes, maar de beginnening heeft nog geen idee waartoe deze goddelijke plant kan uitgroeien. Stein hierover:

Eerder al werd vermeld dat het actief binnengaan in de donkere nacht voor de ziel slechts mogelijk is, omdat Gods genade haar vóór is, haar trekt en haar de hele weg ondersteunt. Maar deze voorkomende en helpende genade heeft bij de beginnelingen nog niet het karakter van de donkere nacht. Zij worden door God eerder behandeld als kleine kinderen door een tedere moeder, die hen op de arm draagt en met zoete melk voedt: bij alle geestelijke oefeningen - gebed meditatie en verstervingen - valt hun rijkelijk vreugde en troost ten deel. Deze vreugde motiveert hen om zich op de geestelijke oefeningen toe te leggen. Zij merken niet welke onvolmaaktheid daarin schuilt en hoeveel fouten zij maken bij hun beoefening van de deugden. Sint-Jan toont met levendige voorbeelden, dat bij de beginnelingen alle zeven hoofdzonden, op geestelijk gebied toegepast, voorkomen: geestelijke hoogmoed, die zich laat voorstaan op haar genaden, die neerkijkt op anderen en liever beleert dan leert; geestelijke hebzucht, die niet genoeg kan krijgen van boeken, kruisbeelden, rozenkransen, enz. Om van al deze gebreken bevrijd te worden, moeten wij de melk der vertroosting ontwend en met stevige kost gevoed worden. "Zij hebben al enige tijd de weg van de deugd in praktijk gebracht door te volharden in de meditatie en het gebed. Door het genoegen en de smaak die zij daarin vonden, hebben zij zich onthecht aan de dingen van de wereld en enige geestelijke kracht in God verworven. Daardoor hebben zij de verlangens naar de schepselen enigszins beteugeld en zijn zij in staat voor God een beetje last en dorheid te verduren zonder terug te vallen. Op de beste tijd, dan namelijk wanneer zij in deze geestelijke praktijken het meest genot en smaak vinden, wanneer zij de indruk hebben dat de zon der goddelijke gunsten hun het helderste tegenstraalt, dan verduistert God voor hen al dat licht en sluit de poort en toegang tot de bron van het zoete, geestelijke water, dat zij in God genoten, zo vaak en zo lang als zijzelf wilden... Nu ... laat God hen zo in het duister, dat zij niet weten waarheen te gaan met het zintuiglijk vermogen van de verbeelding of met het redeneren."

Dan is het moment van doodsheid, dorre doodsheid aangebroken, de woestijn, de innerlijke woestijnervaring. Niets smaakt meer, alles zwart en donker, als in mijn mond. Edith Stein noemt dit met Johannes van het Kruis een 'louterende dorheid'. De ziel zelf heeft nog niet 'het licht gezien' en verkeert nog geestelijk in haar oude toestand: de zintuigen zijn de toegangspoort tot de wereld, en de ziel verwacht deze toegangspoort met de echte toegang tot God. Het proces verloopt echter niet via de zintuigen maar via de geest van de mens. Daarom helpen ook meditatie en overweging niet.

Die hangen nog teveel aan beelden en aan indrukken. Via de zintuigen ervaart de mens enkel doodsheid en dorheid. De geest echter die altijd naar God verlangt wordt sterker en dat verlangen, die liefdesdrang maakt de geest krachtiger en vasthoudender. Edith Stein schrijft: Deze donkere en voor de zintuiglijke mens dorre beschouwing "is verborgen en geheimvol voor de persoon zelf die ze ontvangt." Zij geeft "de ziel gewoonlijk een neiging en drang om stil in de eenzaamheid te verblijven zonder over iets bepaalds te kunnen of te willen denken." Als de zielen zich nu rustig houden, "dan zullen zij in die onbekommerdheid en in dat niets-doen op allerfijnste wijze weldra die innerlijke verkwikking ervaren. Deze is zo fijn dat men ze gewoonlijk niet ervaart als men verlangt of bekommerd is ze te ervaren... Het is ermee als met de lucht die ontsnapt als men de hand dichtknijpt... God plaatst immers de ziel zo in die staat en leidt haar over zo'n geheel andere weg, dat zij het werk dat God in haar gaat voltrekken eerder zou storen dan bevorderen..." De vrede die God haar door de dorheid van de zintuiglijke mens wil schenken, is "geestelijk en fijn" en het werkt ook "rustig en fijn, eenzaam, voldoening en vrede schenkend, en heel anders dan al die vroegere genoegens die zeer tastbaar en voelbaar waren." Zo is het te begrijpen dat alleen het sterven van de zintuiglijke mens wordt gevoeld en niet het begin van het nieuwe leven dat zich eronder verbergt.

Het is geen overdrijving als wij het lijden van de zielen in deze toestand een gekruisigd worden noemen. In hun onmacht om hun vermogens te gebruiken, zijn zij als vastgenageld. En bij de dorheid komt nog de kwelling van de vrees dat zij op een dwaalspoor zouden zijn. "Zij menen immers dat het voor hen gedaan is met het geestelijk goed en dat God hen in de steek gelaten heeft." Zij matten zich af en proberen op de vroegere wijze bezig te zijn, maar kunnen daarmee niets bereiken en storen alleen maar de vrede, die God in hen bewerkt. Zij zouden nu niets anders moeten doen dan "geduldig blijven en in het gebed volharden zonder iets te doen. Het enige wat zij hier te doen hebben, is de ziel dan vrij te laten, ontlast en ontdaan van alle inzichten en gedachten, zonder zorg om wat zij zullen overdenken of overwegen. Zij moeten zich tevreden stellen met niets anders dan een rustige, liefdevolle aandacht voor God, zonder zorg en zonder inspanning, zonder verlangen ook om Hem te smaken of te voelen." In plaats daarvan matten zij zich zonder deskundige leiding tevergeefs af en kwelden zich misschien ook nog met de gedachte, dat zij met het gebed slechts tijd verliezen en het maar beter kunnen opgeven. Als zij zich rustig overgaven aan de donkere beschouwing, dan zouden zij weldra voelen wat het tweede vers van het lied van de nacht zegt: het ontvlammen van de liefde. "Beschouwing is immers niets anders dan een geheimvolle, vreedzame en liefdevolle instorting van God, die de ziel in de geest van liefde doet ontvlammen, als men er plaats voor maakt."

“In een nacht, aardedonker, in brand geraakt en radeloos van liefde, en hoe had ik geluk!” zegt de eerste strofe van het gedicht. In de bespreking hiervan zijn we nog niet verder dan dit begin gekomen. Radeloos van liefde, een liefde die wordt waargenomen en ervaren. Radeloos, zonder raad, zonder richting, zonder doel. En toch geluk! Gelukkig omdat de ziel in brand geraakte. Omdat het verlangen naar God, de beminde, in haar werd ontketend. Misschien is dat wel een goed woord, een goede metafoor: een nieuwe metafoor. We ketenen onszelf aan de wereld, we worden ontketend, en ontdekken dan de diepere grond, de basis die ons draagt, de liefde die in ons gloeit. Maar door alle as en half verbrande onderdelen van onze begeerte in en van de wereld zijn we vergeten, of hebben we geen ervaring van deze diepe zielsgrond. We kennen niet het vuur dat daarin is aangestoken en dat door de liefde pas een gestalte, een naam krijgt. Edith Stein beschrijft dit in haar eigen woorden zo:

In het begin wordt dit ontvlammen in liefde gewoonlijk helemaal niet waargenomen. Veeleer voelt de ziel alleen maar dorheid en leegte, smartelijke angst en bezorgdheid. En als zij er iets van merkt, is het een dringend en pijnlijk verlangen naar God, een liefde-wond die pijn doet. Later pas zal zij inzien dat God haar door de nacht der zinnen wilde reinigen en de zinnen aan de geest wilde onderwerpen. Dan zal zij uitroepen: Hoe had ik geluk! En het zal haar duidelijk worden welke winst het "onbemerkt eruit gaan" voor haar betekende: het heeft haar bevrijd van de knechtschap waarin de zinnen haar vasthielden, haar verlangen geleidelijk losgemaakt van alle geschapen dingen en gericht op de eeuwige goederen. De nacht der zinnen was voor haar de nauwe poort (Mt. 7, 14) die naar het leven voerde. Nu meet zij op de smalle weg door de nacht van de geest gaan. Zover komen weliswaar slechts weinigen, maar de voordelen van de eerste nacht zijn al uitermate groot: de ziel ontvangt zelfkennis; zij gaat haar eigen ellende inzien; zij ontdekt aan zichzelf niets goeds meer en daardoor leert zij met grotere eerbied voor God te verschijnen. Ja, nu pas wordt haar de grootheid en verhevenheid van God duidelijk. Juist de bevrijding van elke zintuiglijke steun stelt haar in staat verlichtingen te ontvangen en toegankelijk te worden voor de waarheid. Daarom staat er in de Psalmen: In een eenzaam land, zonder water, dor en zonder weg, ben ik voor U verschenen om uw macht en heerlijkheid te kunnen zien. " (Vgl. Ps. 63, 2-3) De zanger geeft hier te verstaan dat niet "de geestelijke geneugten en talrijke genoegens ... voor hem een voorbereiding en een middel waren om de heerlijkheid van God te kennen. Die voorbereiding werd gevormd door het feit dat het zintuiglijk niveau dor en zonder steun was. " Onder "land zonder weg" verstaat Joannes de onmacht om zich door redenerend denken een begrip van God te maken of door vorsend nadenken met behulp van de verbeeldingskracht verder te komen.

De leegte waarin de ziel terecht komt en de dorheid blijven niet zonder gevolgen. Als alles, als werkelijk alles wat de ziel bedrukt, wat de ziel klein houdt en gevangen, wat de ziel verstrikt doet zijn in de begeerte van de wereld, verdwenen is, opgelost, verdampt, verbrandt in het liefdesvuur, dan komt er ruimte vrij, is er ruimte, leegte, om Gods liefde te zien en te ervaren hoe ze werkelijk is, ook midden in de ziel. Johannes van het Kruis stelt dat de ziel dan ootmoedig wordt, onderdanig en gehoorzaam, zoals de opdracht `bijna op het einde van het boek Micha 6, 8: "Er is jou, mens, gezegd wat goed is, je weet wat JHWH van je wil: niets anders dan recht te doen, trouw te betrachten en nederig (deemoedig/ootmoedig) de weg te gaan van je God." Edith Stein concludeert:

Zo gaat het met alle onvolmaaktheden. Samen met hen verdwijnt dan ook alle verwarring en onrust. In plaats daarvan doet een diepe vrede haar intrede en zij denkt voortdurend aan God. Hem te mishagen is de enige bezorgdheid die nog blijft. De donkere nacht wordt een leerschool in alle deugden: zij oefent overgave en geduld, als men in het geestelijk leven trouw is, zonder troost en verkwikking te vinden. De ziel komt tot een zuivere liefde tot God, doordat zij alleen nog maar handelt omwille van God. Het volharden in alle wederwaardigheden geeft haar kracht en sterkte. De totale zuivering van alle zinnelijke neigingen en begeerten leidt tot de vrijheid van geest, waarin de twaalf vruchten van de Geest rijpen. Zij schenkt geborgenheid tegenover de drie vijanden, de duivel, de wereld en het vlees, die niets tegen de Geest kunnen uitrichten: aan hen is de ziel "onbemerkt ontkomen". En nu de hartstochten tot rust zijn gebracht en de zinnelijkheid door de dorheid is ingeslapen, "ligt alles in mijn huis reeds te slapen".

Daarmee is de duiding van het eerste vers uit het gedicht 'donkere nacht' voltooid. Maar de beproevingen die de ziel moet ondergaan zijn hiermee niet ten einde. De liefde van God mag dan worden gevoeld, het verlangen ernaar mag dan wel hevig branden, de weg is nog lang en het begin is pas aangezet. Ook monniken uit andere religieuze tradities die via meditatie en ascese een soortgelijke weg kiezen om de bronnen van de werkelijkheid te leren ervaren, kunnen hierover meepraten. De weg naar 'verlichting' is een moeizame, onherbergzame route. Dōgen, een van de grondleggers van het Zenboeddhisme stelt dan ook dat de oefening nooit is afgelopen. Hoever je ook op deze weg bent gevorderd, het is nooit klaar en elke nieuwe fase kost weer evenveel energie en aandacht. Je kunt dragende ervaringen in je leven hebben, ervaringen die geduid kunnen worden als een verlichtingservaring, maar dat wil niet zeggen dat je er dan bent. Het zijn slechts fasen, stapjes op je levensweg. Hetzelfde idee speelt ook bij Johannes van het Kruis in de taal van de christelijke mystiek. Edith Stein schrijft dan ook:

Vóór het binnengaan in de nacht van de geest komen bij deze dorheid en leegte nog hevige en smartelijke beproevingen door pijnlijke bekoringen: de

geest van onkuisheid en godslastering maakt zich meester van haar verbeeldingsvermogen en een geest van duizeling stort haar in duizenden scrupules, in verwarring en radeloosheid. Door deze stormen moeten de zielen op de proef gesteld en gehard worden. Niet iedereen echter wordt even zwaar beproefd. Velen komen helemaal niet door deze overgangsfase heen. Maar zij die het doel moeten bereiken, moeten veel verduren. Hoe hoger de graad van die liefdevereniging is, waartoe God hen wil verheffen, des te grondiger en langduriger is gewoonlijk de loutering. Want ook de gevorderden zijn nog veel onvolmaaktheden uit gewoonte eigen, waarvan zij door de nacht van de geest moeten worden bevrijd. Pas samen met de geest zullen ook de zinnen volledig gelouterd worden. Want in hem hebben de onvolmaaktheden hun wortels.

Edith Stein sluit af met de volgende constatering, een conclusie die positief is over dit proces:

De beschrijving van de weg der loutering toont duidelijk aan dat deze nacht niet zonder licht is, ook al zijn de ogen der ziel nog niet aan dit licht aangepast en kunnen zij het met waarnemen. In de betrekkelijk korte uiteenzettingen die Joannes aan de nacht der zinnen wijdt, wordt sterk de nadruk gelegd op de waardevolle vruchten van die nacht. Maar dat is niet in tegenspraak met de boodschap van het kruis. Eerder al werd er immers aan herinnerd, dat de Heiland op de aankondiging van zijn lijden en sterven aan het kruis de blijde boodschap van de verrijzenis liet volgen. Volgens de liturgie van de kerk gaat het per passionem et crucem ad resurrectionis gloriam. Met de dood van de zintuiglijke mens gaat het ontstaan van de geestelijke mens gepaard. Maar deze wonderlijke nieuwe geboorte werd tot nu toe slechts aangeduid. Joannes heeft zijn beschrijving van de eerste nacht beknopt gehouden, omdat hij haast had tot de nacht van de geest te komen. Deze is zijn belangrijkste onderwerp.

De nacht is dus niet alleen een metaforische opstap naar het licht, de nacht is noodzakelijk om doorheen te gaan - een versterving van de zinnen - om de kracht van de geest en de bronnen die deze geest voedt in den volle te kunnen ervaren. Nacht als dorheid, doodsheid en versterven, ook van alle ambities in de wereld, alle beelden, alle vormen van begeerte. Johannes van het Kruis geeft in zijn commentaar op het gedicht 'donkere nacht' zoveel input dat de lezer die enkel het gedicht kent hier nauwelijks aan zou denken. Edith Stein die dit commentaar wel heeft noemt het een wetenschap van het kruis. Wetenschap is in die zin ook een gekleurde term, want vanuit het idee van de natuurwetenschappen zal dit zeker niet worden onderschreven. De beschreven ervaringen, de empirie onder deze beschrijvingen is zeker niet intersubjectief te controleren of te toetsen. De metaforen helpen om iets wat eigenlijk nauwelijks valt te verwoorden klank en kleur te geven zodat de lezer toch een eind op weg wordt geholpen. Iedereen kent misschien wel diepe ervaringen van teleurstelling, verdriet, mislukken. Een gebrek aan motivatie,

geen houvast in de wereld, aan beelden en aan voorstellingen. Deze vorm van leegte komt expliciet in de woorden van Johannes van het Kruis ter sprake. Dat maakt het in mijn ogen ook hoogst interessant om deze persoonlijke ervaringen (ook al worden ze in een 'wetenschap' bestudeerd) te onderzoeken. Ik vermoed dat ook Edith Stein hierdoor zo gegrepen was dat zij daar dit belangrijke werk aan gewijd heeft.

John Hacking

Stein, Edith, Wetenschap van het kruis. Studie over Johannes van het kruis, Gent 1987 (Carmelitana)

2022 Verbonden

Vorige week was ik in mijn favoriete boekhandel in Kleve en zag ik een boek met de titel Findungen van de Bulgaarse schrijfster Maria Popova. Ik had nog nooit van haar gehoord maar de titel trof me en al bladerend door de inhoudsopgave, waarin de hoofdstukken worden aangegeven met sprekende enigszins poëtische titels, besloot ik meteen om het boek te kopen. Een boek om in een keer uit te lezen. Maar dat kun je beter niet doen, want de verschillende hoofdstukken zijn zo goed geschreven en vol van anekdotes, dat het jammer is om alles in een keer te verslinden. Haar eerste hoofdstuk begint zo:

Alles, einfach alles – die Ringe des Saturn und der Ehering meines Vaters, die von der Morgensonne rosa gefärbten Wolken, Einsteins Gehirn in einem Gefäß mit Formaldehyd, jedes Sandkorn, aus dem das Glas des Gefäßes gewonnen wurde, und jede Idee, die Einstein je hatte, die Schäferin, die im Rila-Gebirge meines Heimatlandes Bulgarien sang, und jedes ihrer Schafe, jedes Haar auf den samtigen Ohren meines Hundes Chance, in den geflochtenen roten Zöpfen Marianne Moores und an den Letzen von Montaignes Katze, jeder durchscheinende Nagel an den Fingern des neugeborenen Sohnes meiner Freundin Amanda, jeder Stein, mit dem Virginia Woolf ihre Manteltaschen füllte, bevor sie sich in der Ouse ertränkte, jedes Kupferatom der Voyager Golden Record, die Arien an Bord des ersten von Menschenhand geschaffenen Objekts in den interstellaren Raum trug, und jeder Eichensplitter der Dielen, auf denen Beethoven in dem Wutanfall zusammenbrach, der ihn sein Gehör kostete, jede Trane, die je über einem Grab vergossen wurde, und das Schnabelgelb jeder Krähe, die die Trauernden dabei beobachtet hat, jede Zelle in Galileis fleischigem Finger und jedes Molekül, das die Monde des Jupiter, auf die er deutete, geformt hat, die Sommersprossen, die das olivfarbene Firmament eines von mir geliebten Unterarms mit Sternbildern überziehen, und jedes Axonzucken der

Zärtlichkeit, mit der ich seine Besitzerin liebt, alle Fakten und Fabeln, mit denen wir ständig die Realität darstellen und neu gestalten -, all dies wurde vor 13,8 Milliarden Jahren aus einer Singularität zum Leben erweckt, einer einzigen Quelle, nicht lauter als die Eröffnung van Beethovens Fünfter Sinfonie und nicht grösser als der Punkt über dem kleinen ; des ICHS, das von seinem Sockel gestoßen wurde.

Wij bestaan uit atomen. Alles wat bestaat in deze kosmos is atomair. Deze structuur van de werkelijkheid is voor Popova aanleiding om hier wat gedachten aan te besteden in haar eerste hoofdstuk, dat zo als het ware een 'kleine geloofsbelijdenis' wordt die haar het hele boek door zal begeleiden. Zij schrijft over vrouwelijke en mannelijke wetenschappers, over hun soms trage gang in het leven voordat ze erkenning krijgen, hun moeizame strijd, hun ongelofelijk doorzettingsvermogen. En dat alles op een persoonlijke manier, betrokken en geëngageerd. Ook met de vrouwen die in de loop van de geschiedenis hard hebben moeten vechten om erkenning. Veel poëzie komt terug in dit boek en wordt met het corpus over de wetenschappers eloquent verbonden. Niet alleen omdat dit in de verhaallijn past, ook omdat deze wetenschappers zelf vaak blijk geven van interesse in bepaalde dichters. Misschien zou je zelfs wel kunnen stellen, (in mijn ogen dan), dat wetenschap helemaal niet mogelijk is zonder poëzie. Zonder de metaforische rede, zonder de poëtische kijk op de dingen, die vaak horizonverbredend kan zijn, is er ook geen sprake van creativiteit en van een adequaat beschrijven van de werkelijkheid. Maar dat is mijn persoonlijk standpunt en misschien denken sommige wetenschapper hier totaal anders over. (Maar ook de wiskunde, zelf als grondslag voor veel theorievorming, kan niet zonder een 'verder kijken dan je neus lang is' en dat wordt alleen maar aangewakkerd als je ook met andere brillen naar de werkelijkheid kunt en durft te kijken. Popova schrijft over onze waarneming (vanuit een atomair perspectief):

Wie können wir all das Wissen und trotzdem der Illusion des Getrenntseins, des Andersseins erliegen? Diese Verblendung muss der Zusammenfluss van Zufallen und Atomen, bekannt als Dr. Martin Luther King, durchschaut haben, als er von unserem unausweichlichen »Netz wechselseitiger Beziehungen« sprach, und auch Walt Whitman sah sie, da er schrieb, dass »jedes Atom, das zu mir gehört, genauso gut zu dir gehört«.

Wij bestaan als menselijk wezen, als dier en als plant, als steen en als druppel water uit atomen die in de lange geschiedenis van de kosmos misschien ook elders voorkwamen, in andere mensen, andere dieren en planten, andere druppels water. Als ik nu een slok water neem drink ik misschien ook atomen die bv. in Jezus, Boeddha, Mohammed hebben gezeten. Popova gaat dieper in op het feit dat we samenhangen met elkaar als ze een persoonlijke anekdote aanhaalt:

An einem Herbstmorgen in San Francisco, an dem ich im Garten meiner Freundin Wendy die Briefe eines toten Dichters lese, erblicke ich ein Fragment dieser atomaren Wechselbeziehung. Mitten im Satz schenkt mir mein peripheres Sehen – dieser phantastische, durch Jahrtausende der Evolution geschliffene Instinkt – einen wundersamen Anblick: ein kleines, leuchtend rotes Blatt, das in der Luft herumwirbelt. Für einen Moment scheint es, als würde es seinen endgültigen Fall tanzen. Aber nein – da verweilt es, zwei Meter über dem Boden, und umkreist, von einer unsichtbaren Kraft bewegt, ein unsichtbares Zentrum. In diesem Moment wird mir klar, wie solche nicht wahrnehmbaren Zusammenhänge den menschlichen Geist in den Aberglauben treiben und mittelalterliche Dorfbewohner dazu bringen konnten, Erklärungen in Magie und Hexerei zu suchen. Doch als ich mich dem Blatt nähere, bemerke ich ein zartes Spinnennetz, das über ihm in der Luft glitzert und sich mit der Schwerkraft zu diesem wirbelnden Wunder verschworen hat. Weder hat die Spinne das Blatt noch das Blatt die Spinne vorhergesehen – und doch sind sie da, ein zufälliges Pendel, angetrieben von denselben Kräften, die die Jupitermonde in ihrer Umlaufbahn halten, zu dieser flüchtigen frühmorgendlichen Pracht erweckt durch ewige kosmische Gesetze, die für Schönheit unempfindlich, der Bedeutung gegenüber gleichgültig und dennoch von beidem erfüllt sind für das verblüffte menschliche Bewusstsein, das sie betrachtet. Unser Leben lang versuchen wir auszumachen, wo wir enden und der Rest der Welt beginnt. Wir reißen unser Standbild des Lebens aus der Gleichzeitigkeit der Existenz, indem wir an Illusionen von Beständigkeit, Gleichförmigkeit und Linearität festhalten; von statischen Identitäten und Lebensläufen, die sich in sinnvollen Narrativen entfalten. Dabei verwechseln wir Eventualitäten mit Entscheidungen, unsere Etiketten und Modelle für die Phänomene mit den Phänomenen selbst, unsere Aufzeichnungen mit unserer Geschichte. Geschichte ist jedoch nicht das Geschehene, sondern das, was die Schiffbrüche von Urteil und Zufall überlebt.

“Geschiedenis is echter niet dat wat er heeft plaatsgevonden, maar dat wat de schipbreuken van oordeel en toeval heeft overleefd.” Door een dergelijke zin krijg ik meteen de neiging op om hier een tekst aan te wijden. Dat doe ik nou niet, want ik wil eerst het verhaal van Popova volgen door haar te citeren. Zo krijg je als lezer een indruk van de kracht van haar woorden en de richting waarin zij denkt. Schoonheid en waarheid zijn daarbij leidend, en zij beschrijft hoe waarheid aan het licht kan komen, bijvoorbeeld in de vorm van schoonheid:

Einige Wahrheiten, wie die Schönheit, werden am besten durch den Seitenscheinwerfer der Symbolisierung, der Bedeutungsverleihung erhellt. Im Zuge dieser Symbolisierungen überschneiden sich Umlaufbahnen, oft ohne Wissen der Körper, die sie mit sich führen – Überschneidungen, die nur aus der Distanz von Jahrzehnten oder Jahrhunderten kartiert werden können.

Wahrheiten überlagern andere Wahrheiten, um in den Nuancen einer größeren Wahrheit aufzugehen – nicht Relativismus, nein, sondern der mächtigste Realismus, den we hebben. Wir durchschneiden die Gleichzeitigkeit, indem wir alles auf einmal sind: unsere Vornamen und unsere Nachnamen, unsere Einsamkeit und unsere Gesellschaft, unser kühner Ehrgeiz und unsere blinde Hoffnung, unsere unerwiderte Liebe und unsere erwiderte. Leben werden parallel und senkrecht gelebt, nicht linear ergründet, nicht in den geraden Graphen der »Biographie«, sondern in vielseitigen, vielschichtigen Diagrammen erfasst. Leben verflechten sich mit anderen Leben, und aus diesem Wandteppich ergeben sich Hinweise zu Antworten auf Fragen, die die Essenz des Lebens betreffen: Was sind die Bausteine des Charakters, der Zufriedenheit, der nachhaltigen Errungenschaften? Wie kann ein Mensch trotz unzähliger Konventionen und blinden Kollektivismus zu Selbstbeherrschung und innerer Eigenständigkeit finden? Reicht Genialität zum Glück? Oder Ruhm? Oder Liebe? Zwei Nobelprijzen scheinen die Melancholie, die die Frau im schwarzen Laborkittel auf jedem Photo ausstrahlt, jedenfalls nicht zu kompensieren. Ist Erfolg eine Garantie für Erfüllung oder nur ein Versprechen, das so fragil ist wie ein Ehegelübde? Wie erlangen wir in diesem von der Leere gerahmten Wimpernschlag der Existenz die Vollkommenheit des Seins?

Ook in andere hoofdstukken komt schoonheid aan het licht. Daarin staat zij in een lange traditie. François Cheng, een Franse filosoof, heeft er een aantal lezingen aan gewijd (ook in Nederlandse vertaling), een tekst die zeer is aan te bevelen omdat deze ons meeneemt op deze weg van de schoonheid. Popova schrijft:

Es gibt unendlich viele Arten von schönem Leben. So viel von der Schönheit, so viel von dem, was unser Streben nach Wahrheit antreibt, ergibt sich aus den unsichtbaren Verbindungen – zwischen Ideen, zwischen Disziplinen, zwischen den Bewohnern einer bestimmten Zeit und eines bestimmten Ortes, zwischen der Innenwelt aller Pioniere und den Spuren, die sie auf den Höhlenwänden der Kultur hinterlassen, zwischen schemenhaften Gestalten, die sich, bevor das Fackellicht einer Revolution den neuen Tag erhellt, in der Dunkelheit begegnen, mit kaum mehr als einem verschwörerischen Nicken und einem Streichholz, das von einer Hand zur nächsten wandert.

Daarmee is in haar eerste o hoofdstuk de toon gezet. Wat volgt zijn nieuwe stappen in het denken van de mensheid – astronomie, wiskunde, geleerden die moeizaam hun weg vonden om hun bevindingen aan de mensheid kenbaar te maken. Ik heb in feite het hele hoofdstuk geciteerd en als je mijn opmerkingen weglaat, heb je het compleet. Een aanrader, want heel inspirerend. Niet in het minst voor al die vrouwen die nog steeds worstelen en vechten om erkenning. Zij krijgen door dit boek een hart onder de riem gestoken.

John Hacking
28 april 2022

Maria Popova, Findungen. Aus dem Amerikanischen von Stefanie Schäfer, Heike Reissig und Tobias Rothenbücher, Zürich 2022, (Diogenes), p. 13-17

2022 Filosofie als heimwee

De Duitse filosoof Martin Heidegger onderneemt een poging om te filosoferen vanuit de vragen die zich vanuit het menselijke bestaan opdringen en die het wezen van de mens kleuren en richting geven. Vanuit die kern, die eerst nog moet worden blootgelegd, probeert hij de grenzen te omschrijven waarbinnen dit denken moet plaatsvinden en wat de inhoud van dit denken moet zijn. Daarbij start hij bij de filosofie als metafysica, dat wil zeggen bij de vragen die deze metafysica opwerpt en die de basis vormen voor het filosofisch vragen als zodanig. Heidegger beschouwt filosofie (als metafysica) niet als een vorm van wetenschap (in de gebruikelijke zin van het woord) en ook niet als een soort wereldbeeld, een bepaalde visie die je kunt hebben op de wereld en de mens. Dat laatste kan al snel ook worden opgevat als een vorm van ideologie, zeker als de contouren daarvan een zekere starheid bezitten en als er definities worden gegeven waaraan niet kan worden getornd. Voor Heidegger moet het wezen van de filosofie uit haar zelf worden afgeleid en niet via de omweg van kunst of religie.

In zijn colleges, de Freiburger Vorlesungen, winter 1929-1930, weergegeven in: Die Grundbegriffe der Metaphysik. Welt - Endlichkeit - Einsamkeit ontwerpt Heidegger een soort filosofisch parcours -- zo noem ik voor het gemak maar zijn 'denkweg' -- om bij de kern te komen van wat het Da-sein eigenlijk inhoudt en hoe de mens op de vragen die dit Da-sein oproept kan anticiperen. Voor Heidegger is het duidelijk dat dit Da-sein, het bestaan als mens in deze wereld binnen de gegeven condities van de eindigheid en de dood, een opdracht is: het op je nemen van de verantwoordelijkheid om zich tot dit Da-sein te verhouden en de uitdagingen die hier zichtbaar worden, aan te gaan. "Metaphysik ist ein Fragen, in dem wir in das Ganze des Seienden hineinfragen und so fragen, dass wir selbst, die Fragenden, dabei mit in die Frage gestellt, in Frage gestellt werden." (p. 13)
Dat wil hij eerst en vooral via de weg van de filosofie proberen. Maar wat is filosoferen? Hoe kun je vanuit de filosofie dichter op de huid van het Da-sein komen en hoe kun je de uitdagingen die dit Da-sein aan de mens stelt oppakken vanuit het filosoferen zelf. Hij laat zich daarbij ook leiden door de poëzie, de taal van de dichters: centrale gedachte hierbij is een woord van

de dichter Novalis: "Die Philosophie ist eigentlich Heimweh, ein Trieb überall zu Hause zu sein" (Novalis, Fragment 21) (Heidegger p. 7)

Eigenlijk gooit Heidegger hiermee een knuppel in het hoenderhok van de filosofen: filosofie als heimwee, in afwijking van een filosofie die start bij de 'verwondering', of bij het 'verzet' tegen een bestaande situatie. Als filosofie een vorm van heimwee is, een soort drift om overal thuis proberen te zijn, kun je vragen wat is dan de bron of oorzaak van dit heimwee, waar komt het vandaan, en wat ligt er onder? Naar welke vroegere ervaringen verlangt de filosoof, waar heeft hij heimwee naar? En is het wel een drift, een streven? En waarom overal thuis willen zijn? Wat is dit, welke motivatie drijft de filosoof tot filosoferen. Het is interessant - vind ik - om Heidegger in zijn eigen woorden op de voet te volgen, omdat ook zo niet alleen zijn wijze van denken zichtbaar wordt, maar ook hoe hij letterlijk filosofeert vanuit dit 'Anliegen', om vanuit de zaak zelf te filosoferen. Dus niet over, maar vanuit, de fundamentele vragen aanpakken. De mens kan daarbij zelf niet buiten schot blijven en dat maakt filosoferen een 'gevaarlijke onderneming'. Helemaal aan het begin van deze 'oefening' schrijft Heidegger:

Das negative Ergebnis lautet: Philosophie lässt sich nicht auf Umwegen und als etwas anderes denn sie selbst fassen und bestimmen. Sie verlangt, dass wir nicht von ihr wegsehen sondern sie aus ihr selbst gewinnen. Sie selbst -- was wissen wir denn von ihr, was und wie ist sie denn? Sie selbst ist nur, wenn wir philosophieren. Philosophie ist Philosophieren. Das scheint eine schlechte Auskunft zu sein. So sehr wir scheinbar nur dasselbe wiederholen, so Wesentliches ist damit ausgesprochen. Es ist die Richtung gewiesen, in der wir zu suchen haben, die Richtung auch, in der sich uns die Metaphysik entzieht. Metaphysik als Philosophieren, als unser eigenes, als menschliches Tun -- wie und wohin soll sich die Metaphysik als Philosophieren, als unser eigenes, als menschliches Tun uns entziehen, wenn wir selbst doch die Menschen sind? Aber wissen wir denn, was wir selbst sind? Was ist der Mensch? Die Krone der Schöpfung oder ein Irrweg, ein großes Missverständnis und ein Abgrund? Wenn wir so wenig vom Menschen wissen, wie soll uns da unser Wesen nicht fremd sein? Wie soll sich uns nicht das Philosophieren als ein menschliches Tun im Dunkel dieses Wesens verhüllen? Philosophie -- so wissen wir wohl obenhin -- ist keine beliebige Beschäftigung, mit der wir uns nach Laune die Zeit vertreiben, kein bloßes Sammeln von Kenntnissen, die wir jederzeit leicht aus Büchern beschaffen, sondern - wir wissen es nur dunkel -- etwas im Ganzen und Äußersten, worin eine letzte Aussprache des Menschen geschieht. Denn wozu wären wir sonst hierher gekommen. Oder sind wir nur so hierher gerate, weil andere auch hingehen, oder weil wir gerade zwischen fünf und sechs eine freie Stunde haben, in der es sich nicht lohnt, nach Hause zu gehen? Warum sind wir da? Wissen, wir, womit wir uns einlassen? (p. 6)

Daarmee is de toon gezet. Heidegger heeft veel woorden nodig om al tastend, zo lijkt het tot de kern te komen van zijn overwegingen. Ik vermoed dan ook dat hij in het proces zelf ontdekkingen doet en daar vanuit verder denkt en aftast. De uitspraak van Novalis heeft hem een soort instrument in handen gegeven waarmee hij nu zijn weg kan afbakenen en die hem een bepaalde richting wijst. Hij bevestigt daarmee ook het romantische gevoel van Novalis, dat in het verlangen naar iets dat voorbij is, heimwee naar, tot uitdrukking komt en dat hij nu op zijn eigen wijze invult als een verlangen naar 'geroepen zijn', antwoord willen geven aan de drang die in hem werkt, de urgente vragen die het Da-sein oproept willen beantwoorden vanuit de filosofie. Toch blijf ik mij afvragen of niet in de vertaling van het Da-sein in de zin van Heidegger, als de concrete gestalte van het Zijn (Sein) voor de mens, ook niet de concrete context van de jaren dertig van de vorige eeuw, een grote rol speelt. De effecten van de Eerste Wereldoorlog, de totale mislukking van dit project, de (economische) crisis die zich langzaam manifesteert en die een paar jaar later funest zal worden voor velen, het ontbreken van politieke antwoorden die aan de nood van velen een einde kan maken, evenals aan de verdeeldheid in het land. Dan is er nog het ressentiment van de verslagenen die zich verraden voelen en die op zoek zijn naar een nieuwe 'heiland'. Ook Heidegger zal zich jaren later door deze 'charlatan' laten betoveren 'alsof er een nieuwe wereld, vol dadendrang en vol oplossingen voor het menselijk leed' is aangebroken. Maar eerst worstelt hij nog met de uitspraak van Novalis en verbindt hij deze met de voor hem wezenlijke vragen van de filosofie: Wat is de wereld, wat is eindigheid, wat is 'eenzaamheid' / enkeling zijn / of met een ander modern woord 'individualisering'. De mens op zichzelf gesteld, een mens die eindig is en die in deze wereld toch samen met anderen zijn leven gestalte moet geven, onder het gesternte van een tijd (crisis) die vooralsnog niet zoveel goeds belooft. Heidegger neemt de ruimte om dit uitgebreid aan de orde te stellen, en ik vind het fascinerend hoe hij dit aanpakt tegenover zijn gehoor, dat volgens getuigen aan zijn lippen zat gekluisterd:

Philosophie -- eine letzte Aussprache und Zwiesprache des Menschen, die ihn ganz und ständig durchgreift. Aber was ist der Mensch, dass er im Grunde seines Wesens philosophiert, und was ist dieses Philosophieren? Was sind wir da bei? Wohin wollen wir? Sind wir zufällig einmal in das Weltall hinein gestolpert? Novalis sagt einmal in einem Fragment: "Die Philosophie ist eigentlich Heimweh, ein Trieb überall zu Hause zu sein" Eine merkwürdige Definition, romantisch natürlich. Heimweh -- gibt es dergleichen heute überhaupt noch? Ist das nicht ein unverständliches Wort geworden, selbst im alltäglichen Leben? Denn hat nicht der heutige städtische Mensch und Affe der Zivilisation das Heimweh längst abgeschafft? Und Heimweh gar als die Bestimmung der Philosophie! Vor allem aber, welchen Zeugen führen wir da über die Philosophie an? Novalis -- doch nur ein Dichter und gar kein

wissenschaftlicher Philosoph. Sagt aber nicht Aristoteles in seiner »Metaphysik«: πολλὰ φευδονται αἰδοί: Vieles lügen die Dichter zusammen? Doch ohne den Streit um das Recht und Gewicht -- dieses Zeugen zu entfachen, erinnern wir nur daran, dass die Kunst -- dazu gehört auch die Dichtung -- die Schwester der Philosophie und -- dass alle Wissenschaft in bezug auf die Philosophie vielleicht nur ein Dienstmann ist.

Wir bleiben dabei und fragen: Was ist damit - Philosophie ein Heimweh?

Novalis erläutert selbst: »ein Trieb überall zu Hause zu sein«. Ein solcher Trieb kann Philosophie nur sein, wenn wir, die philosophieren, überall nicht zu Hause sind. Wonach steht das Verlangen dieses Triebes? Überall zu Hause zu sein -- was heißt das? Nicht nur da und dort, auch nicht nur Jeden Orts, an allen nacheinander zusammen, sondern überall zu Hause sein heißt: jederzeit und zumal im Ganzen sein. Dieses 'im Ganzen' und seine Gänze nennen wir die Welt. Wir sind, und sofern wir sind, warten wir immer auf etwas. Wir sind immer Etwas als Ganzem angerufen. Dieses 'im Ganzen' ist die Welt.

Wir fragen: Was ist das -- Welt?

Dahin, zum Sein im Ganzen sind wir in unserem Heimweh getrieben. Unser Sein ist diese Getriebenheit. Wir sind immer schon irgendwie zu diesem Ganzen fortgegangen oder besser unterwegs dazu. Aber wir sind angetrieben, d.h. wir sind zugleich irgendwie von etwas zurückgerissen, in einer abziehenden Schwere ruhend. Wir sind unterwegs zu diesem 'im Ganzen'. Wir sind selbst dieses Unterwegs, dieser Übergang, dieses >Weder das Eine noch das Andere<. Was ist dieses Hin- und Herschwingen zwischen dem Weder-Noch? Nicht das Eine und ebenso nicht das Andere, dieses >Doch und doch nicht und doch<. Was ist diese Unruhe des Nicht? Wir nennen es die Endlichkeit.

Wir fragen: Was ist das -- Endlichkeit?

Endlichkeit ist keine Eigenschaft, die uns nur anhängt, sondern die Grundart unseres Seins. Wenn wir werden wollen, was wir sind, können wir diese Endlichkeit nicht verlassen oder uns darüber täuschen, sondern wir müssen sie behüten. Dieses Bewahren ist der innerste Prozess unseres Endlichseins, d.h. unsere innerste Verendlichung. Endlichkeit ist nur in der wahren Verendlichung. In dieser aber vollzieht sich letztlich eine Vereinzelung des Menschen auf sein Dasein. Vereinzelung - das meint nicht dieses, dass der Mensch sich auf sein schwächtiges und kleines Ich versteift, dass sich aufspreizt an diesem oder jenem, was es für die Welt hält. Diese Vereinzelung ist vielmehr jene Vereinsamung, in der jeder Mensch allererst in die Nähe zum Wesentlichen aller Dinge gelangt, zur Welt. Was ist diese Einsamkeit, wo der Mensch je wie ein Einziger sein wird?

Was ist das -- die Vereinzelung?

Was ist das in Einem: Welt, Endlichkeit, Vereinzelung? Was geschieht da mit uns? Was ist der Mensch, dass mit ihm solches in seinem Grunde geschieht? Ist das, was wir vom Menschen kennen, das Tier, der Narr der Zivilisation, der Hüter der Kultur, ja sogar die Persönlichkeit, ist all das nur als Schatten an ihm eines ganz Anderen, dessen, was wir das Dasein nennen? Philosophie, Metaphysik ist ein Heimweh, ein Trieb, überall zu Hause zu sein, ein Verlangen, nicht blind und richtungslos, sondern das in uns aufwacht zu solchen Fragen und ihrer Einheit, wie wir sie eben stellten:

Was ist Welt, ,Endlichkeit, Vereinzelung? Jede dieser Fragen fragt in das Ganze. Es genügt nicht, dass wir solche Fragen kennen, sondern entscheidend wird, ob wir solche Fragen wirklich fragen, ob wir die Kraft haben, sie durch unsere ganze Existenz hindurch zu tragen. Es genügt nicht, dass wir solchen Fragen nur unbestimmt und schwankend nachhängen, sondern dieser Trieb, überall zu Hause zu sein, ist in sich zugleich das Suchen der Wege, die solchen Fragen die rechte Bahn öffnen. Hierzu wiederum bedarf es des Hammers des Begreifens, derjenigen Begriffe, die eine solche Bahn brechen können. Es ist ein Begreifen und es sind Begriffe ureigener Art. Die metaphysischen Begriffe bleiben dem in sich gleichgültigen und unverbindlichen wissenschaftlichen Scharfsinn ewig verschlossen. Die metaphysischen Begriffe sind nichts, was wir da lernen könnten und davon ein Lehrer oder einer, der sich Philosoph nennt, verlangen dürfte, dass sie ihm nachgesprochen und angewendet werden. Vor allem aber, diese Begriffe und ihre begriffliche Strenge werden wir nie begriffen haben, wenn wir nicht zuvor ergriffen sind von dem, was sie begreifen sollen.

Dieser Ergriffenheit, ihrer Weckung und Pflanzung, gilt das Grundbemühen des Philosophierens. Alle Ergriffenheit aber kommt aus einer und bleibt in einer Stimmung. Sofern das Begreifen und Philosophieren nicht eine beliebige Beschäftigung neben andern ist, sondern im Grunde des menschlichen Daseins geschieht, sind die Stimmungen, aus denen die philosophisch Ergriffenheit und Begrifflichkeit sich erhebt, notwendig und immer Grundstimmungen des Daseins, solche, die den Menschen ständig und wesentlich durchstimmen, ohne dass er sie auch immer schon notwendig als solche zu erkennen braucht. Philosophie geschieht je in einer Grundstimmung. Philosophisches Begreifen gründet in einer Ergriffenheit und diese in einer Grundstimmung. Meint nicht Novalis am Ende so etwas, wenn er die Philosophie ein Heimweh nennt? So wäre dieses Wort eines Dichters ganz und gar nicht lügenhaft, wenn wir nur sein Wesentliches herausholen.

Aber wiederum, was wir mit all dem gewonnen haben, ist freilich keine Definition der Metaphysik, sondern ein Anderes. Wir sahen: Bei unseren anfänglichen Versuchen einer Kennzeichnung der Metaphysik wurden wir aus unseren Umwegen immer wieder zurückgeholt und darauf gedrängt, die

Metaphysik aus ihr selbst zu fassen. Hierbei entzog sie sich uns. Aber wohin zog sie uns? Die Metaphysik zog sich und zieht sich in das Dunkel des menschlichen Wesens zurück. Unsere Frage: Was ist Metaphysik?, hat sich gewandelt zur Frage: Was ist der Mensch?

Darauf haben wir freilich ebensowenig eine Antwort erhalten. Im Gegenteil, der Mensch selbst wurde uns rätselhafter. Wir fragen erneut: Was ist der Mensch?. Ein Übergang, eine Richtung, ein Sturm der über unseren Planeten fegt, eine Wiederkehr oder ein Überdruß den Göttern? Wir Wissen es nicht. Aber wir sahen dass in diesem rätselhaften Wesen die Philosophie geschieht.

(pp. 7-10)

De mens, gevangen in de onrust van de eindigheid, gedreven om in de wereld houvast te vinden en daarbij ontdekkend dat hij op zichzelf is gesteld, kan zich laten grijpen, kan gaan begrijpen, door zijn eigen gegrepen-heid te analyseren. Waardoor gegrepen, hoezo gegrepen en welke kant gaat dat dan uit? Dat noemt Heidegger filosoferen. Gegrepen door een stemming waarin de vragende mens zich bevindt en waarin hij zijn weg moet zoeken door steeds verdere te vragen. Heidegger ziet in de omschrijving van Novalis, filosofie als heimwee, zijn eigen gegrepen-heid door de stemming (die fundamenteel is) bevestigd. Zo wordt de richtingwijzer die Novalis hem voorhoudt een soort slang die in haar eigen staart bijt. Heimwee, niet naar een vergane glorie, een tijd uit het verleden, maar heimwee naar een houvast in de wereld, een stemming die aanzet tot handelen, tot vragen en tot filosoferen.

Het menselijk bestaan bevat alle aanwijzingen, elke vorm van motivatie en alle mogelijkheden om die weg in te slaan. Noodzakelijk zelf, want het gaat om de waarheid zelf die in het bestaan is opgeborgen. De filosoof kan die waarheid aan het licht brengen en daarin bestaat zijn vrijheid om de vrijheid die ook in het bestaan ligt opgeborgen bloot te leggen. "Um nichts Geringeres geht es, als diese ursprüngliche Dimension des Geschehens im philosophierenden Dasein wieder zugewinnen, um alle Dinge erst wieder einfacher, stärker und nachhaltiger zu 'sehen'." (p. 35)

De mens bevrijden uit zijn ketens die het bestaan hem omhangt als hij teveel is afgeleid, teveel bezig is met zaken die er niet toe doen. Of als hij oplossingen zoekt voor problemen en daarbij vlucht in haastige antwoorden, in modellen, in schema's en programma's alsof daarin de wezenlijke antwoorden te vinden zijn. Maar daarmee is Heidegger nog niet uitgepraat over de vraag wat dat filosoferen nu eigenlijk inhoudt en wat er op het spel staat. Hij zegt:

Philosophie hat nur einen Sinn als menschliches Tun. Ihre Wahrheit ist wesenhaft die des menschliches Daseins. Die Wahrheit des Philosophierens ist im Schicksal des Daseins mitverwurzelt. Dieses Dasein aber geschieht in

Freiheit. Möglichkeit, Wandel und Lage sind dunkel. Es steht vor Möglichkeiten, die es nicht voraussieht. Es ist einem Wandel unterworfen, den es nicht kennt. Es bewegt sich ständig in einer Lage, der es nicht mächtig ist. All das, was zur Existenz des Daseins gehört, gehört ebenso wesentlich zur Wahrheit der Philosophie. Wenn wir das so sagen, so wissen wir das nicht in absoluter Gewissheit, wir wissen es auch nicht in einer Wahrscheinlichkeit, die nur der Gegenbegriff zu einer vorausgesetzten absoluten Gewissheit ist. All dieses wissen wir in einem Wissen eigener Art, das durch ein Schweben zwischen Gewissheit und Ungewissheit ausgezeichnet ist in einem Wissen, in das wir erst durch das Philosophieren hineinwachsen. Denn wenn wir das so hersagen, entsteht nur wieder der Schein apodiktischer Sätze: ohne dass man dabei beteiligt ist. Der Schein verschwindet wenn wir den Gehalt verwandeln.

Aber wenn wir selbst nicht wissen, ob wir da philosophieren oder nicht, gerät da nicht erst alles ins Wanken? In der Tat. Es soll alles ins Wanken geraten. Wir können etwas anderes von uns aus gar nicht fordern. Das dürfte nur dann nicht geschehen, wenn uns versichert wäre, dass wir, dass jeder von uns ein Gott oder Gott selbst sei. Dann wäre auch schon die Philosophie schlechterdings überflüssig geworden und unsere Erörterung über sie erst recht. Denn Gott philosophiert nicht, wenn anders, wie es schon der Name sagt, Philosophie, diese Liebe zu ... als Heimweh nach... der Nichtigkeit, in der Endlichkeit sich halten muss. Philosophie ist das Gegenteil aller Beruhigung und Versicherung. Sie ist der Wirbel, in den der Mensch hereingewirbelt wird, um so ohne Phantastik das Dasein zu begreifen. Gerade weil diese Wahrheit solchen Begreifens ein Letztes und Äußerstes ist, hat sie die höchste Ungewissheit zur ständigen und gefährlichen Nachbarschaft. Kein Erkennender steht jeden Augenblick notwendig so hart am Rande des Irrtums wie der Philosophierende. Wer das noch nicht begriffen hat, der hat noch nie geahnt, was Philosophieren heißt. Das Letzte und Äußerste ist das Gefährlichste und Unsicherste, und dieses verschärft sich nun dadurch, dass dieses Letzte und Äußerste eigentlich selbstverständlich das Gewisseste für jedermann sein müsste, in welchem Schein denn auch die Philosophie auftritt. Im Taumel der Idee der Philosophie als absoluten Wissens pflegt man diese gefährliche Nachbarschaft des Philosophierens zu vergessen.

Vielleicht erinnert man sich nachträglich in einem Kater daran, ohne dass diese Erinnerung entscheidend für das Handeln würde. Daher wird auch selten die eigentliche Grundhaltung wach, die dieser innersten Zweideutigkeit der philosophischen Wahrheit gewachsen wäre. Wir kennen das noch gar nicht -- diese elementare Bereitschaft für die Gefährlichkeit der Philosophie. Weil sie unbekannt ist und erst recht nicht wirklich, deshalb kommt es unter denen, die sich mit der Philosophie beschäftigen, aber nicht philosophieren, selten oder gar nie zu einem philosophierenden Gespräch.

Solange diese elementare Bereitschaft für die innere Gefährlichkeit der Philosophie fehlt, so lange wird nie eine philosophierende Auseinandersetzung geschehen, wenn auch noch so viele Artikel in Zeitschriften gegeneinander losgelassen werden. Sie alle wollen sich gegenseitig Wahrheiten anbeweisen und vergessen dabei die eine wirkliche und schwerste Aufgabe, das eigene Dasein und das der anderen in eine fruchtbare Fraglichkeit hineinzutreiben. (pp. 28-29)

Filosoferen is aansluiten en zich openstellen voor de stemming die het bestaan kleurt en bepaalt. Die stemming die een basisstemming wordt genoemd, een fundamentele stemming, omdat ze het hele bestaan, het Dasein, vervult, of beter stuurt, noemt Heidegger de 'verveling'. Hij noemt deze verveling zelfs 'tiefe Langeweile', diepe verveling, een verveling zonder bodem om op te landen. Religie en wetenschap geven te snel antwoorden om deze leegte in het bestaan te vullen, zonder er zich echt toe te verhouden, zonder besef van de vragen die deze leegte oproept. Heidegger noemt dat een nood, een nood, een gebrek dat noodzakelijk onder ogen moet worden gezien, maar daarvoor moet je de juiste vragen stellen. En als je die stelt komt het echte antwoord naar boven: we worden of we laten ons te weinig uitdagen door ons bestaan:

Aber vielleicht ist unsere Frage nach dieser Not im Ganzen noch nicht in die rechte Richtung gebracht. Wenn wir so keine Antwort finden auf unsere Frage nach einer Not im Ganzen müssen wir dann diese Frage kurzerhand aufgeben? Oder liegt es an der Art unseres Fragens, dass wir auf eine mögliche Antwort nicht aufmerksam werden? Wir fragen nach einer Leere im Ganzen, nach einer Not mithin, die schon gar nicht den Charakter der aufgezählten Nöte haben kann. Nicht dieses soziale Elend, nicht jene politische Wirrnis, nicht diese Ohnmacht der Wissenschaft, nicht jene Aushöhlung der Kunst, nicht diese Bodenlosigkeit der Philosophie, nicht jene Unkraft der Religion — nicht das ist die Not, dass diese oder jene Not so oder so bedrängt, sondern das zutiefst und verborgen Bedrängende ist vielmehr: das Ausbleiben einer wesenhaften Bedrängnis unseres Daseins im Ganzen.

Das Ausbleiben der wesenhaften Bedrängnis des Daseins ist die Leere im Ganzen, so dass keiner mit dem anderen und keine Gemeinschaft mit der anderen in der wurzelhaften Einheit eines wesentlichen Handelns steht. Alle und jeder sind wir die Angestellten eines Schlagwortes, Anhänger eines Programms, aber keiner ist der Verwalter der inneren Größe des Daseins und seiner Notwendigkeiten. Diese Leergelassenheit schwingt am Ende in unserem Dasein, deren Leere ist das Ausbleiben einer wesenhaften Bedrängnis. Das Geheimnis fehlt in unserem Dasein, und damit bleibt der innere Schrecken aus, den jedes Geheimnis bei sich trägt und der dem Dasein seine Größe gibt. Das Ausbleiben der Bedrängnis ist das im Grunde

Bedrängende und zutiefst Leerlassende, d.h. die im Grunde langweilende Leere. Dieses Ausbleiben der Bedrängnis wird nur scheinbar verdeckt, vielmehr gerade bezeugt durch die Umtriebe des heutigen Dahintreibens. Denn letztlich ist in all dem Organisieren und Programmbilden und Probieren ein allgemeines sattes Behagen in einer Gefahrlosigkeit. Dieses Behagen im Grunde unseres Daseins, trotz all der vielen Nöte, macht es, dass wir glauben, es nicht mehr nötig zu haben, im Grunde unseres Wesens stark zu sein. Wir mühen uns nur noch um anerziehbare Tüchtigkeiten. Die Gegenwart ist voll von Problemen und Fragen der Pädagogik. Durch Anhäufung der Tüchtigkeiten sind jedoch Kraft und Macht nie zu ersetzen, sondern wenn hiermit etwas erreicht wird, dann die Erstickung von all dem. (p. 244)

Heidegger weet nu waarom hij filosofeert en wil filosoferen. De innerlijke grootheid van het bestaan, het Da-sein noopt hem ertoe. De leegte in ons bestaan, zichtbaar en ervaarbaar in de diepe verveling, maakt duidelijk dat er iets ontbreekt: het geheim, de drang om ons bestaan zo in te richten dat op de echte vragen een antwoord moet worden gezocht. Wat is de wereld, wat is de mens, wat is onze eindigheid, wat is onze eenzaamheid, en waarom leven we eigenlijk? Kortom wat is de zin van ons bestaan. Heidegger heeft veel woorden nodig om de (dringende) krachten die zich in ons Da-sein openbaren te omschrijven vanuit het denkproces zelf. Hij wil vanuit zijn thema en vanuit zijn gekozen object zelf deze krachten blootleggen en analyseren door ze tegen het licht te houden. Dus vanuit het Da-sein zelf nadenken, reflecteren, aan het licht brengen, dat klinkt dan zo:

Die tiefste, wesenhafte Not im Dasein ist nicht, dass eine bestimmte wirkliche Not uns bedrängt, sondern dass eine wesenhafte Bedrängnis sich versagt, dass wir dieses Sichversagen der Bedrängnis im Ganzen kaum vernehmen und vernehmen können. Und das darum, weil das unhörbar bleibt, was in solchem Versagen sich ansagt. Weil dies überhört wird, deshalb können wir nur noch und nur erst nachfragen. Ebenso aber wie der Leergelassenheit unseres Daseins müssen wir der mit ihr einigen Hingehaltenheit nachfragen, um so erst das volle Fragen nach einer tiefen Langeweile als Grundstimmung unseres Daseins zu gewinnen.

Alles Versagen hat nur darin seine Schärfe, dass das darin Versagte in aller Härte als solches mit angesagt, d.h. in seiner Notwendigkeit angesagt und vorgehalten wird. Wenn wir aber heute diese wesentliche Not unseres Daseins, das Ausbleiben der Bedrängnis, nicht verstehen, dann muss das mit daran liegen, dass wir im vorhinein das im Versagen mit angesagte nicht zu hören und zu verstehen vermögen. Wer sich nichts zumutet, kann nie um ein Versagen und Versagtsein wissen sondern er wiegt sich in einem Behagen, das hat, was es wünscht, und nur wünscht, was es haben kann. Doch so Wenig wir die angezeigte tiefe Leergelassenheit unseres Daseins als

vorhanden feststellen konnten, sondern nur fragend auf sie aufmerksam machen durften, so sehr dürfen wir auch jetzt nur fragen: Was ist in diesem Ausbleiben der Bedrängnis, in diesem Sichversagen des Seienden im Ganzen mit angesagt? Welche bestimmte Hingehaltenheit kann zu dieser bestimmten Leergelassenheit gehören? Die spezifische Hingehaltenheit der tiefen Langeweile lernten wir kennen als Hingezwungenheit in die Spitze dessen, was das Dasein als solches ermöglicht, in den Augenblick. Mithin fragen wir: Welcher Augenblick kann und muss als das eigentlich Ermöglichende mitangesagt sein in jenem Sichversagen der Bedrängnis?

Wozu muss das Dasein sich als solches entschließen, um den Bann jener Not — der Not des Ausbleibens der Bedrängnis im Ganzen — zu brechen, d. h. um jener tiefen Not überhaupt erst einmal gewachsen und für sie offen zu sein, um sie als bedrängende wahrhaft zu erfahren? Entsprechend jener Leere im Ganzen muss die äußerste Zumutung an den Menschen angesagt sein, nicht eine beliebige, nicht diese oder jene, sondern die Zumutung an den Menschen schlechthin. Was ist das? Dieses, dass dem Menschen das Dasein als solches zugemutet wird, dass ihm auf gegeben ist — da zu sein. Aber wissen wir das nicht alle? Ja und nein. Wir wissen es nicht, sofern wir vergessen haben, dass der Mensch, wenn er werden soll, was er ist, je gerade das Dasein sich auf die Schulter zu werfen hat; dass er gerade nicht ist, wenn er sich nur gerade im Geschiebe, und sei es noch so »geistig«, treiben lässt; dass das Dasein nichts ist, was man gleichsam im Wagen spazieren fährt, sondern etwas, was der Mensch eigens übernehmen muss.

Weil wir aber der Meinung sind, es nicht mehr nötig zu haben, stark zu sein und uns der Gefahr entgegenwerfen zu dürfen, haben wir uns auch schon alle zusammen aus der Gefahrenzone des Daseins fortgeschlichen, in der wir vielleicht beim Übernehmen des Daseins uns überheben. Dass die Bedrängnis im Ganzen heute ausbleibt, zeigt sich vielleicht am schärfsten darin, dass vermutlich heute sich niemand mehr am Dasein überhebt, sondern dass wir es allenfalls noch zu Klagen bringen über die Misere des Lebens. Der Mensch muss sich erst wieder zu dieser Zumutung entschließen. Die Notwendigkeit dieses Entschlusses ist der Inhalt des versagten und zugleich angesagten Augenblickes unseres Daseins. Wozu also hat sich das Dasein zu entschließen? Dazu, dass es sich selbst erst wieder das echte Wissen um das verschafft, worin das eigentlich Ermöglichende seiner selbst besteht. Und was ist das? Dass dem Dasein als solchem immer wieder der Augenblick bevorstehen muss, in dem es sich vor sich selbst als das eigentlich Verbindliche bringt. Vor sich selbst — nicht als ein festes Ideal und starr aufgehängtes Urbild, sondern vor sich selbst als das, was sich gerade erst wieder die eigene Möglichkeit abringen und sich in einer solchen übernehmen muss.

Was fordert also der in diesem Ausbleiben der Bedrängnis im Ganzen mitangesagte Augenblick? Dass er selbst verstanden und d.h. ergriffen werde als die innerste Notwendigkeit der Freiheit des Daseins. Mitangesagt ist die Notwendigkeit des Verstehens, dass allererst das Dasein sich wieder ins Freie bringen, als Da-sein begreifen muss.

Mit dem Ausbleiben der wesenhaften Bedrängnis musste, wenn dieses Ausbleiben der Bedrängnis uns wirklich bedrängt, der Hunger nach der äußersten und ersten Möglichkeit dieses Augenblicks zusammengehen. Doch wir können nicht und nie objektiv und an sich behaupten und feststellen, dass diese Leere uns leerlässt und in eins damit uns in die Spitze dieses Augenblicks hinzwängt. Wir können das Schwingen zwischen der Weite dieser Leere und der Spitze dieses Augenblicks nicht feststellen, d.h. wir können diese tiefe Langeweile unseres Daseins nicht wie einen Tatbestand registrieren. Wir können nur fragen, ob am Ende diese tiefe Langeweile unser Dasein stimmt, d.h. wir können fragen, ob unsere heutigen alltäglichen Menschlichkeiten, unser Menschsein nicht in allem so ist, dass es -- in allem seinem Tun und Lassen und geblendet durch dieses -- der Möglichkeit des Aufsteigens jener tiefen Langeweile entgegenhandelt. Wir können nur fragen, ob der heutige Mensch jene Weite seiner verborgenen tiefsten Not einengt auf die Nöte, für die er alsbald eine Notwehr findet, um in dieser sich zu befriedigen und zu beruhigen. Wir können nur fragen, ob der heutige Mensch jene Spitze des schärfsten Augenblicks immer schon abgebrochen und umgebogen hat und stumpf macht und stumpf erhält durch die Eiligkeit seines Reagierens durch die Plötzlichkeit seiner Programme, welche Eiligkeit und Plötzlichkeit er mit der Entschlossenheit des Augenblicks zusammenwirft.

Wir können jene tiefe Langeweile im Dasein des heutigen Menschen nicht feststellen, wir können nur fragen, ob der heutige Mensch nicht gerade in und durch alle seine heutigen Menschlichkeiten jene tiefe Langeweile niederhält, und das heißt, ob er nicht sein Dasein als solches sich verbirgt -- trotz all der Psychologie und Psychoanalyse, ja gerade durch die Psychologie, die sich heute sogar als Tiefenpsychologie ausgibt. Wir können jene tiefe Langeweile nur in solchem Fragen verstehen, ihr Raum verschaffen. Nach dieser Grundstimmung fragen heißt aber, nicht die heutigen Menschlichkeiten des Menschen weiterhin rechtfertigen und betreiben, sondern die Menschheit im Menschen befreien, die Menschheit des Menschen, d.h. das Wesen des Menschen befreien, das Dasein in ihm wesentlich werden lassen. Diese Befreiung des Daseins im Menschen heißt nicht, ihn in eine Willkür stellen, sondern dem Menschen das Dasein als seine eigenste Bürde aufladen. Nur wer sich wahrhaft eine Bürde geben kann, ist frei. Fragen nach dieser Grundstimmung -- das meint: fragen nach dem, was die Grundstimmung als solche zu fragen gibt. Nur in solchem Fragen vermögen wir uns dahin zu bringen, dass sich entscheidet, ob wir

den Mut opbrengen tot het, wat deze Grundstimmung ons te weten geeft. Also moeten we werkelijk vragen, wat zij ons te vragen geeft, dat navragen, wat ons in deze Grundstimmung bedreigt en misschien tegelijk als beslissende Mogelijkheid ontvlucht. Dit moeten we verstaan, dat, waarover zich het Dasein in deze Grundstimmung uitspreken wil, tot het woord verhelfen — tot datzelfde woord, zodat we geen Geslacht volvoeren, maar tot het woord, dat ons aanspreekt tot het Handelen en tot het Zijn. Dit woord moeten we verstaan, d.w. de Waarheid der Grundstimmung op deze wezenlijke Gehalte ontwerpen. (pp. 245-249)

Maar als je nu denkt dat we er dan zijn, kom je bedrogen uit. De basisstemming komt aan het woord in ons bestaan als diepe verveling, we voelen ons geroepen om de vragen uit het Da-zijn op te pakken om zo onze vrijheid te verwezenlijken. Om zo aan onze roeping te beantwoorden en tot ons zelf te komen, in het licht van de taak die ons in deze tijd is opgedragen en die niet instemt met afleidingsmanoeuvres of goedkope antwoorden. Heidegger wil het Da-zijn als een tovenaars, als een nieuwe magiër bezweren:

Wet wesentlijker als der Scherpsinn en de Strengte der begrippliken Durchdringung, die we misschien benodigen en die der Wetenschap tegenover eigener Art blijft, is der Ernst, deze Vragen op hun rechten Weg te houden, zodat zij dienende, wat dem Philosophieren opgegeven is: niet het Bewustzijn des Menschen te beschrijven, maar het Dasein in den Menschen te beschworen. Het Beschwoeren geschiedt niet door een Zauberei en mystische Schau, maar door de Nuchternheit eines begrippliken Vragens, eines Vragens freilich, dat in den Unterschied von allem wissenschaftlichen Forschen nie in ein umgrenztes Gebiet sich hineinbrengen und in dessen Gehege sich tummeln kann, maar eines Vragens, dat in het Vragen allererst sich den Vraagruimte vormen moet en in het Vragen alleen ihn offenzuhalten vermag. (p. 258)

Heidegger komt tot de conclusie in de vorm van een in mijn ogen cirkelredenering: de mens luistert en stelt zich open voor het Da-zijn, zijn eigen bestaan. Hij hoort en hij luistert. Hij ontdekt de basis-stemming, hij ervaart de verveling, hij maakt door de verveling kennis met het niets/het niet van het bestaan en de bodemloosheid ervan. Hij moet hierin in confrontatie met dit niets/niet een weg zien te vinden. Dat kan alleen maar door deze confrontatie tot in de kern te ervaren en er het beste van te maken. Dan krijgt hij ook de kans om de vrijheid te ervaren die zich door deze confrontatie openbaart. De mens hoeft niet de verkeerde weg in te slaan, dat wil zeggen, afleiding zoeken of voortijdige antwoorden die de confrontatie miskennen, ontkennen, veronachtzamen. Zo komt hij bij zijn omschrijving van de metafysica:

Metaphysik — metaphysische Erkenntnis ist begriffliches Fragen, inbegrifflich in dem Doppelsinne: dass 1. je das Seiende im Ganzen in jeder metaphysischen Frage inbegriffen ist, und dass 2. je der metaphysisch Fragende in die Frage mit hineingenommen, von dem Fragen und dem Gefragten selbst mit betroffen ist. Getroffen und betroffen wird er nur dann, wenn der Mensch in seinem Dasein treffbar und in der Betreffbarkeit ergreifbar ist, wenn in seinem Wesen die Möglichkeit der Ergriffenheit liegt. Diese Wesensmöglichkeit des Ergriffenseins gehört zum Wesen des Menschen, sofern sein Da-sein immer — aber nicht nur — heißt: Gestimmtsein. Nur was von Hause aus überhaupt gestimmt ist, kann verstimmt sein. Was verstimmt ist, kann umgestimmt werden. Wo Stimmung, da ist Wandel der Stimmung und so auch Weckung vom Stimmung möglich. (p. 268)

Ons bestaan, het Da-sein is dus meteen een gestemd zijn, een ontstemd zijn, een stemming ervaren die niet als zodanig is vast te pakken omdat de diepe verveling de grondtoon ervan is. Maar waar zit dan het mysterie, waar het geheim, dat ons uit kan tillen buiten/boven die stemming? Waar is de lokroep van de uitdaging om de diepe verveling aan te gaan via een confrontatie? Waar komen we dan uit? Wat is dan de werkelijke en nieuwe taak van de mens. Die heb ik, eerlijk gezegd, niet in dit werk van Heidegger kunnen ontdekken. Het blijft bij draaien om de vragen en het voortdurend zichzelf bevragen als probleem. Tussen de regels door proef je wel een soort sentiment: een verlangen naar actie, naar daadkracht, naar een nieuwe toekomst. De huidige stromingen in de maatschappij boden/bieden die niet. Niet de wetenschap, niet de religie, niet de kunst. Maar wat dan wel? Heidegger zal enkele jaren later in de verdwazing vallen die velen met hem beleven: een nieuw rijk, eeuwigheid, een leider voor allen. Het zal een illusie blijken, een zeer duur betaalde illusie waar miljoenen slachtoffer van worden. Had hij niet iets concreter kunnen worden en de stap zetten naar een echte uitdaging – een echte toewijding aan – toewijding aan medemensen, aan de oplossing van hun concrete nood, in plaats van een idee dat uiteindelijk nergens toe leidde? Had hij niet gewoon christen kunnen blijven en zijn denken inzetten ten behoeve van het Rijk van God? Ook dat klinkt misschien als een illusie maar het is wel een streven dat – mits oprecht gedaan – vruchten kan opleveren en waarvoor ook de filosofie zich hard kan maken – door op een eigen wijze dit idee tegen het licht te houden. Bijvoorbeeld vanuit de vraag waarom in de geschiedenis van de mensheid, de mens altijd God of goden nodig heeft om zin te vinden in het leven?

John Hacking

mei 2022

bron:

Martin Heidegger, Die Grundbegriffe der Metaphysik. Welt - Endlichkeit - Einsamkeit, Frankfurt am Main 2018, (Klostermann)

2022 Leven als spel

De schrijver Friedrich Schiller, die een tijdje geleden leefde (ongeveer 250 jaar), en die veel heeft nagedacht over vrijheid, kunst en invulling van het leven vanuit het beroep als schrijver, ziet in het fenomeen spel de mogelijkheid om invulling te geven aan het leven en daarbinnen aan het begrip vrijheid. Voor hem is kunst een soort vormgegeven vrijheid. De kunstenaar maakt gebruik van de mogelijkheden die zich aandienen via het materiaal: de kunstenaar vormt de materie en gebruikt daarbij vormen en methodes om het idee dat hij/zij heeft om te zetten in een kunstwerk. Soms is de kunstenaar zo gegrepen door bijvoorbeeld een landschap, of een tragedie, dat hij/zij niet anders kan dan de verfkwast grijpen, of de pen, om het beleefde om te zetten in een schilderij of geschreven drama. Laat de kunstenaar daarbij echter zijn oren te veel hangen naar de geldende mode of de geldende moraal, dan is er sprake van minder vrijheid. De kunstenaar is dan eerder uitvoerder van de zogenaamde 'goede smaak', (een algemeen geaccepteerd beleven van kunstwerken): het kunstwerk schuurt niet, het roept alleen maar instemming op, het bevat geen kritische noten.

De toeschouwer wordt behaagd en in slaap gesust. Van vrijheid van handelen bij de kunstenaar kun je dan eigenlijk niet meer spreken. Hij/zij kan en durft dan geen thema's meer aan de orde te stellen die pijnlijk zijn, vragen en kritiek oproepen, die kortom controverser veroorzaken in de samenleving. Toch is dat laatste soms nodig als de bewegingen in de samenleving een kant op gaan die niemand (eigenlijk) graag wil: bijvoorbeeld het overheersen van het nuttigheidsdenken, alles moet nut hebben, het overheersen van een commerciële instelling, alles moet wat opbrengen op economisch terrein, het overheersen van de drang naar afleiding en vermaak, nooit is er een ledig moment waarin niets hoeft en niets moet. De filosoof Rüdiger Safranski beschrijft in een artikel over Schiller hoe deze in zijn tijd vrijheid, kunst en schoonheid beleefde. Hij schetst daarbij de tijd waarin Schiller leefde en wat zijn idealen waren. Hij schrijft over de wereld van de kunst en de vrijheid die daarbinnen kan worden beleefd, het volgende:

In der ästhetischen Welt feiert die Freiheit ihre Feste. Alles kommt heraus, kommt zu sich, zeigt sich so, wie es von sich aus ist, tritt ein in ein Spiel, worin jeder Mitspieler zu seinen besten Möglichkeiten ermuntert wird. Das muss nicht harmonisch sein, es kann auch tragisch enden. Und doch ist es ein Zusammenstimmen des Lebendigen in seinen starken Momenten. So ist

eben das Leben, gestaltenreich, gefährlich und schön. Das ist der Schiller'sche Idealismus: wenn die Dinge und Menschen zu sich selbst kommen und in der vollendeten Gestalt ihrer Möglichkeit und Lebendigkeit ihr Spiel des Lebens aufführen.

De kunstenaar in het bijzonder en de mens in het algemeen hebben de mogelijkheid om deze vrijheid die hun handelen en denken kleurt te ontdekken bij zichzelf. Zij zijn zelf de bron van deze vrijheid, gebaseerd op zelfacceptatie, aanvaarden wie je bent en wat je mogelijkheden zijn. Heb je eenmaal jezelf geaccepteerd, weet je wie je bent, dan ligt de wereld voor je open en kun je leven volgens je eigen opvattingen. Natuurlijk niet willekeurig, niet absoluut autonoom, alsof er geen anderen bestaan, maar in samenspraak en in samen leven met anderen die ook deel uitmaken van de wereld. Jouw subjectiviteit is daarbij een bron van inspiratie maar steeds in relatie met de andere subjecten. Intersubjectiviteit is dus van groot belang voor een harmonieuze samenleving. De nadruk op de eigen subjectiviteit, het eigen zelf, en de vrijheid die je hieraan kunt ontleen, (een vrijheid die nooit autonoom kan zijn) is een uitvloeisel van de Verlichting waarbij het individu meer nadruk kreeg. De collectieve verbanden waaronder de religieuze instellingen, overkoepelende organisaties waarin het individu slechts weinig ruimte kreeg, zijn nu minder belangrijk. De mens ontdekt zichzelf als subject. Schiller legt hiervan als ooggetuige en als erfgenaam getuigenis af in zijn tijd. Het spel van het leven kan slechts gevoerd worden vanuit een zekere mate van vrijheid die gebaseerd is op de subjectiviteit van het individu. Safranski verwoordt dit zo:

Zur Vollendung bringt Schiller diese Gedanken in seinem wahren Meisterstück, dem bedeutendsten Werk der ästhetischen Philosophie überhaupt, in den Briefen Über die ästhetische Erziehung des Menschen von 1794. Dort im fünfzehnten Brief findet sich jener Satz, auf den in dieser Abhandlung alles zuläuft und aus dem alles abgeleitet wird, was für Schiller am Kunstsönen von Belang ist. Es handelt sich um eine These mit weitreichenden Konsequenzen für das Verständnis der Kultur im Allgemeinen und der Moderne im Besonderen; eine These auch, mit der Schiller seinen Anspruch, durch ästhetische Erziehung die Krankheit der Kultur kurieren zu können, recht eigentlich begründet. Diese berühmte These lautet: „Um es endlich einmal herauszusagen, der Mensch spielt nur, wo er in voller Bedeutung des Wortes Mensch ist, und er ist nur da ganz Mensch, wo er spielt.“

De mens is dus een speler, hij speelt, en als hij niet kan spelen, is er nauwelijks sprake van menszijn. Menszijn komt dus in de ogen van Schiller overeen met vrijblijvend kunnen spelen, in vrijheid kunnen deelnemen aan verschillende spelen, zonder dat je leven ervan af hangt. Safranski onderschrijft dat dit een uitspraak is met verreikende gevolgen voor het begrijpen van onze samenleving en onze cultuur, speciaal ook onze moderne

samenleving. Het spel en het spelen staat namelijk onder druk. De mens speelt niet meer vrijblijvend (genoeg) – hij zit (te vaak) gevangen in een serieuze modus, een harnas waarin nut, geld, prestatie, productie leidend zijn. Ondanks de beloftes ontstaan na de industriële revolutie dat wij met zijn allen minder zouden gaan werken (door inzet van techniek, robots en andere hulpmiddelen) is het tegendeel het geval. De meeste mensen moeten nog hard werken om hun dagelijks brood te verdienen. De meeste mensen hebben nauwelijks invloed op de gang van zaken in de maatschappij waarin zij leven. Mensen met nauwelijks een bestaansminimum bevolken grote delen van onze aarde. Honger heerst alom, droogte, corruptie, mensenrechtenschendingen, en op veel plaatsen ook conflicten en oorlog. Ook in de tijd van Schiller speelt oorlog een belangrijke rol en zijn er velen arm en afhankelijk. En heerst de gedachte dat alles nuttig moet zijn. Schiller constateert in zijn tijd reeds waar het fout gaat. Safranski schrijft, hiernaar verwijzend – ook met het oog op onze tijd:

Wenn das so ist, kann die Kurzformel für den Krankheitsbefund im Umkehrschluss nur lauten: Die Moderne begünstigt nicht mehr den spielenden Menschen und darum droht sie unmenschlich zu werden. Es ist also noch nicht das Entscheidende über die Moderne gesagt, wenn man auf die Folgen der Arbeitsteilung, auf die Fragmentierung des Menschen und die Vorherrschaft der bloß theoretisch-wissenschaftlichen Kultur hinweist. Vielmehr ist die Moderne auch und vor allem eine Kultur, die unter dem Diktat der Nützlichkeit steht. Die Moderne ist ernst, sie spielt nicht, erklärt Schiller, sie hat keinen Sinn für schöne Zwecklosigkeit. Er beschreibt sie als geschlossenes System der Zweckrationalität und der instrumentellen Vernunft, als eine Gesellschaftsmaschine, fast schon als jenes „stählerne Gehäuse“, als welche sie Max Weber ein Jahrhundert später bezeichnen wird: Der Nutzen, schreibt Schiller, „ist das große Idol der Zeit, dem alle Kräfte fronen und alle Talente huldigen sollen. Auf dieser groben Waage hat das geistige Verdienst der Kunst kein Gewicht, und, aller Aufmunterung beraubt, verschwindet sie von dem lärmenden Markt des Jahrhunderts.“ Schiller bestimmt den Begriff des Spiels als Freiheit vom Zwang und als Gegensatz zum bloß nützlichen Handeln, genauer: zu einem Handeln, das seinen Zweck nicht in sich selbst, sondern außer sich hat. Was tun wir eigentlich wenn wir spielen?

Spel vindt in onze samenleving plaats op velerlei manier: bijvoorbeeld de rituelen in diverse organisaties, ook religieus, zijn een vorm van spel. Sport is een andere vorm van spel (leren samenspelen en agressie kanaliseren). In plaats van oorlog voeren voetballen we met elkaar. De symbolisering van onze angst voor de dood, voor ziektes en verval (ook in de beeldende kunst, film, het theater, de dans) is een vorm van spel waarbij het ‘naakte realisme’ (namelijk de confrontatie met al deze ellende en onze reactie daarop) wordt gerelativeerd of in een ander daglicht geplaatst. Het kan ons helpen om wat

meer afstand te nemen van al deze gruwelijke feiten, het kan ons helpen om er mee om te leren gaan zonder dat we vervallen in wanhoop en cynisme. Safranski verwoordt dit laatste zo:

Wenn man die ernsten Zwänge der Natur, die Triebe also, und die Zwänge der lebensdienlichen und lebenserhaltenden Nützlichkeit unter dem Begriff des Realitätsprinzips zusammenfasst, dann bedeutet "Spiel" befristete Entmachtung des Realitätsprinzips, eine Lockerungsübung für Herz, Sinn und Verstand, welche im Treiben der Triebe und in der Walkmühle der nützlichen Arbeit eingeschränkt und gefesselt sind. Gegen die Gewalt der Triebe bedeutet solche spielerische Lockerung: Zivilisierung, Sublimierung. Gegen den Zwang der lebenserhaltenden Nützlichkeit bedeutet Lockerung: Sinn für das Überflüssige, Hingabe ins Zwecklose oder Selbstzweckhafte, Verspieltheit statt Zielstrebigkeit.

Het nutteloze, het spelen zonder doel, zonder effectbejag, zonder nut voor het een of ander, enkel spelen om het plezier van het spel, dat is vaak ver te zoeken in onze maatschappij. Voetbalwedstrijden ontaarden soms in vechtpartijen, spelers krijgen belachelijke vergoedingen op hun bankkonto gestort omdat ze 'bijzonder' zijn en boven de middenmoot uitsteken. Sport is op veel vlakken al lang gaan spel meer maar een serieuze business waar miljoenen in omgaan en waar weer anderen de rekening voor moeten betalen zoals de slaaf-arbeiders in Qatar die in de gloeiende hitte voetbalstadions moeten bouwen voor een wereldkampioenschap. Schiller zou trouwens nooit hebben kunnen bedacht welke ontwikkeling de sport als spel zou doormaken of welke spelmogelijkheden door de digitale ontwikkelingen bevorderd zouden worden. Voor Schiller lag de nadruk vooral op de kunst als spel. Safranski vat dit treffend samen met oog voor de huidige maatschappelijke situatie waarin het spel als spel veel meer is gaan betekenen, en niet alleen maar op een positieve wijze:

Die Kunst und das Spiel. Sie gehören zusammen, aber das Spiel umfasst weit mehr als die Kunst. Doch wenn Schiller das Spiel als Therapie der Kultur vorschlägt, denkt er fast ausschließlich an die schönen Künste. Sein Befund, dass die Moderne den spielenden Menschen nicht ermuntert und begünstigt, mag auf das Schicksal der Künste in der bürgerlichen Gesellschaft zutreffen; bedenkt man aber, dass im Zeitalter der elektronischen Massenmedien die Dimension des Spiels sich ungeheuer ausgeweitet hat, muss man zu dem Schluss kommen, dass sich Schillers Utopie der spielenden Gesellschaft auf überraschend banale Weise verwirklicht hat. Im Zeitalter des Fernsehens und der digitalen Bilderfluten verbringt man wachsende Anteile des Lebens in der Welt des Scheins, auch wenn es meist nicht mehr der schöne Schein ist, der da lockt. In den „ernsten“ Lebensbereichen der Politik und Ökonomie sind inzwischen auch Spielertypen gefragt und Inszenierungen machen sich überall geltend.

In de politiek lijkt het soms meer om het spel te gaan op de tv: aandacht krijgen voor het eigen standpunt, niet omdat dat zo belangrijk is, maar het gaat enkel om aandacht. Talkshows over allerlei onderwerpen: het spel waarin de spelers kunnen laten zien dat ze meespelen in het debat, de actualiteit, de show-bussiness, de sport, de corona-pandemie, de politiek. Veel is buitenkant, echte analyses ontbreken, want het format is 2-3 minuten. Daarin kun je niet specifiek gedetailleerd en genuanceerd zijn. Programma's die dieper op en materie ingaan en die meer tijd en vooral ook meer deskundigheid en geld nodig hebben worden wegbezuinigd onder allerlei voorwendsels (ze bereiken geen jong publiek bijvoorbeeld). Zo wordt ons medialandschap een verzameling opportunisten die alleen maar onder het mom van een thema met zichzelf bezig zijn. Een groot narcistisch spel.

Safranski stelt dat de strenge realistische kijk op de dingen, de kijk beperkt door de kritiek van wat kan, mag en zou moeten, (een omschrijving van het realiteitsprincipe) verdwijnt achter de horizon van het idee dat het leven en het optreden in het openbaar ook een spel is. Het 'doen alsof' dat kenmerkend was voor het esthetische spel, wordt nu ook toegepast op veel andere terreinen van het leven. De media laten dit als beste zien. Hij schrijft: Die ursprünglich ästhetische Haltung des „als ob“ dehnt ihren legitimen Geltungsbereich, wo sie zur Spielregel gehörte, aus. Das Realitätsprinzip verliert seine strenge Miene. Die Medienkultur bewirkt Lockerungen bis hin zur Bereitschaft, sich gehen zu lassen. Traditionelle Verbindlichkeiten lösen sich auf, werden Geschmacksache und der schlechte Geschmack bekommt ein gutes Gewissen. Die Spielfelder erstrecken sich inzwischen fast über den ganzen Raum des gesellschaftlichen Betriebs. Das hat Schiller nicht geahnt und er hatte es sich als Erfüllung seiner Utopie auch nicht gewünscht. Er dachte bei dem Satz „der Mensch ist nur da ganz Mensch, wo er spielt“ vor allem an das edle Spiel der Kunst. Als Arzt der Kultur wollte er der Gesellschaft eine Spieltherapie verordnen. Dass die Lust am Spiel aber selbst zu einer Krankheit werden konnte, hat er sich nicht träumen lassen. Reclames op tv die spelers moeten werven om een financieel gokje te wagen, online-casino's, bekende sporters die worden ingezet om anderen te verleiden tot gokken, ook op de uitslag van voetbalwedstrijden, het zijn ontwikkelingen waar een prijskaartje aanhangt. (Sommige voetballers verdienen bij door vals spel). Net als met roken worden mensen verslaafd en kost dat de maatschappij heel veel geld. Een overheid die dit toestaat laat de bevolking op een onverantwoorde wijze over aan haar eigen lusten en lasten, alsof alleen de consument zelf in staat is om de goede keuzes te maken. Dat is meestal telkens weer een illusie. De verleiding is vaak te groot, net als de verleiding voor jongeren (en ouderen) om alternatieve en bekende drugs uit te proberen (tijdens een festival of op een feestje).

De criminaliteit veroorzaakt door de productie, de verkoop en het consumeren van drugs, zal pas stoppen als er géén verdienmodel meer is en

als er géén consumenten meer zijn die zich laten verleiden. Elke gebruiker heeft in feite een (klein) aandeel in de vele doden die er vallen als er afgerekend wordt tussen de bendes die de markt beheersen. Jouw coke-gebruik heeft rechtstreeks te maken met de gruwelijke beelden van opgehangen mensen aan bruggen in Mexico omdat deze criminelen totaal niets - ontziend zijn waar het tegenstanders betreft. De corruptie, veroorzaakt door deze handel in drugs – ook in de Nederlandse samenleving – is erger dan een gezwel. Velen zijn er niet tegen bestand omdat het snelle geld lokt. Wat begon als een spelletje op een feestje, een pilletje hier of daar, een snelle kick, een manier om 5 uur muziek en dans vol te houden, kan ontaarden in een levenshouding die eerder ziekelijk te noemen is. Hoe ga je hierna verder, met en in je leven? Wordt dit de norm, de normale gang van zaken? Als je het even niet ziet zitten, of denkt het niet vol te kunnen houden, of als je vindt dat je beloond moet worden na al je inspanningen op je werk, in je studie, of als compensatie voor relaties die stuk lopen...aan de drank, aan de drugs, aan het gokken, aan het 'vreten' slaan?

Leven als spel wordt zo een spel met een andere inzet: je gezondheid, je levensmoed, je levenslust, je toekomst staat letterlijk op het spel. Misschien heb je de spelregels niet begrepen, zijn ze niet goed geformuleerd zodat je ze niet goed kent, ga je teveel uit van je eigen ongenoegen, en teveel ook van de verleiding die anderen je voorhouden omdat ze weten dat ze aan jou veel geld kunnen verdienen, wie zal het zeggen? Als je als subject de bron bent van je eigen vrijheid (in relatie met anderen), dan zou je die vrijheid ook anders kunnen inzetten om het spel des levens te leiden, te spelen, te vervolmaken, opdat jij en opdat je relaties met anderen er baat bij hebben. Je hebt alles te verliezen en je kunt heel veel winnen, als je het spel maar goed speelt. En als je het niet alleen kunt, kun je ook anderen vragen je te helpen, kun je afkijken hoe anderen het spel spelen en hoe zij dit tot grote kunst verheffen.

John Hacking
12 mei 2022

Rüdiger Safranski, „Schönheit ist Freiheit in der Erscheinung“. Friedrich Schiller: Der Denker des Schönen und der Freiheit. der blaue reiter 49 (2022): Schöne Theorie, p. 18-21

2022 Metaforen: bril op de werkelijkheid

In de exacte wetenschap heeft men het meestal niet op het gebruik van metaforen om een positie of standpunt te verduidelijken. De inzet van een

metafoor weerstreeft meestal de 'exactheid' van een verklaring die bouwt op (wiskundige en logisch rationele) elementen, waar geen speld tussen te krijgen is. Filosofen daarentegen en andere schrijvers maken vaak dankbaar gebruik van een metafoor om hun verhaal te vertellen en te illustreren. De filosoof Annemarie Pieper schetst in *Die Sprache von Bildern in der Philosophie*. Hans Blumenbergs *Metaphorologie*, een artikel over Hans Blumenberg, een derde weg hoe metaforen in te zetten in het discours. Blumenberg was een uitgesproken voorstander van het gebruik van metaforen waarbij fantasie een van de bouwstenen is om nieuwe metaforen te ontwikkelen. Pieper schrijft:

Hans Blumenberg (1920-1996) hingegen forderte jenseits der Metaphernfeindlichkeit des Logikers einerseits und der propädeutischen oder essenziellen Verwendung von Metaphern durch den Erkenntnistheoretiker andererseits eine neue Lesart philosophischer Texte: die sogenannte Metaphorologie, die sich mit der Bedeutung von Bildern befasst. Es ging ihm dabei um den Nachweis, dass Metaphern als Paradigmen im Sinn von Wirklichkeit erschließenden Verstehensmustern unverzichtbar für die Deutung philosophischer Thesen sind. Durch den Wirklichkeitsgehalt bildhafter Ausdrücke erhalten philosophische Theorien einen stärkeren Bezug zur Lebenswelt. Blumenberg betreibt seine Philosophie nicht unter Aus- oder Einschluss von Metaphern, sondern spricht als Interpret aus einer übergeordneten Sicht über Metaphern und ihre Unbegrifflichkeit. Metaphern sind das zentrale Thema seines gesamten Werks, durch das er Ergebnisse zu Tage fördert, die quer zu philosophischen Standardinterpretationen stehen und zu völlig neuen Einsichten führen. Odo Marquard hat ihn deshalb als "Verfasser dickleibiger Problemkrimis" bezeichnet.

Blumenberg zet de metafoor in als instrument om de werkelijkheid te leren verstaan vanuit een nieuw perspectief, omdat andere brillen om naar de werkelijkheid te kijken, niet altijd het gewenste resultaat opleveren. Dat nieuwe perspectief heeft dan voornamelijk betrekking op de relatie tussen het eigen leven, de leefwereld van het individu, en ontwikkelingen die zich in de maatschappij manifesteren, maar die niet met de geldende theorieën zijn te duiden of vallen te verklaren. De inzet van nieuwe metaforen kan zo tot nieuwe inzichten leiden. Voor Blumenberg is de inzet van metaforen een begaanbare weg in de filosofie, een weg die zonder metaforen niet denkbaar is. Daarom ontwikkelt hij een nieuw concept, dat van de metaforologie. Pieper beschrijft dat zo:

Die Kreativität der Fantasie war für Blumenberg ein fundamentaler Baustein für seine Konzeption einer Metaphorologie. In philosophiegeschichtlich breit angelegten Untersuchungen sollte geklärt werden, "unter welchen Voraussetzungen Metaphern in der philosophischen Sprache Legitimität

haben können". Er wirft die Frage auf, ob es "absolute Metaphern" gibt, für die ein logisch-begriffliches Äquivalent nicht konstruierbar ist, was dazu nötige, das Verhältnis von Logik und Fantasie, Begriff und Bild ganz neu zu bedenken. Der Metapher komme eine eigenständige Funktion dort zu, wo ein philosophisch relevanter Sachverhalt begrifflich nicht fassbar sei, gleichwohl aber auf andere Weise sprachlich angemessen artikuliert werden könne. (...) Es handle sich um eine "vérité à faire", eine Wahrheit, die durch die Einbildungskraft erfunden werden müsse und gerade wegen ihrer Bildhaftigkeit zu überzeugen vermöge. Die Fantasie produziert Vorstellungen, die es zum Beispiel erlauben, den Kosmos wie ein Staatswesen und dieses wiederum wie ein organisch gewachsenes Konglomerat zu beschreiben, oder dazu ermuntern, die Wechselfälle des Lebens durch die Schiffs- und Reisemetapher zu erhellen.

Creativiteit, fantasie, flexibiliteit in denken en waarnemen, buiten de kaders leren te denken, niet vasthouden aan het eigen gelijk, niet aan de eigen opvattingen en waarnemingspatronen, niet alleen aan de denkmodellen die vertrouwd zijn en waarop je meent te moeten kunnen bouwen, is nodig om op deze weg van de metaforen verder te geraken. De metafoor die nieuw is en die verbindend werkt doordat deze leefwereld en gebeurtenis verbindt, schept zo een nieuwe mogelijkheid van waarnemen. Door de metafoor ga je pas echt zien, ga je verbanden zien, die voorheen onzichtbaar waren of waar je over heen keek omdat je niet open genoeg ervoor stond. De metafoor als een vorm van 'waarheid' om te doen – net zoals vrijheid ontstaat, al gaande de weg. Zoals de spreuk luidt: "Er is geen weg naar vrijheid, vrijheid is de weg." De metafoor is in die zin meer dan een bril, meer dan een poging om nieuwe ontwikkelingen te zien en te duiden, te verklaren en te verstaan. Het voorbeeld van de Copernicaanse omkeer wordt aangehaald als een wijze van kijken naar de mens en de wereld, naar de plek van de aarde in de kosmos, om ten diepste te begrijpen dat de mens niet het middelpunt is van het heelal en dat niet alles om de aarde draait. Dat heeft ook veel met beleving, met zingeving en met duiding van de eigen existentie te maken. Welke plek neem je in, waar sta je voor, en waar moet het naar toe? Martin Heidegger baseerde zijn denken voor een groot deel op abstracte begrippen als het 'Zijn' en het 'zijnde', maar wat dat voor de relatie met mijn concrete leven betekende, maakte hij niet altijd evengoed zichtbaar. Hij bleef hangen in 'algemeenheden' zoals 'zorg', 'zijn ten dode', en andere omschrijvingen om dat concrete leven aan te duiden. Wat ik er zelf hier en nu mee kan en mee zou moeten, bleef vaak als vooronderstelling onzichtbaar. Blumenberg bewandelt een andere weg, Pieper schrijft:

Absolute Metaphern sind gleichsam Ein-Wort-Mythen. Anders als Ober- und Letztbegriffe, die sich - wie die Ausdrücke "das Seiende" oder "die Menschheit" – auf eine abstrakte Totalität an sich unbestimmt bleibender Gegenstände beziehen, enthalten absolute Metaphern in komprimierter Form

eine Geschichte, die in unterschiedlichen Zusammenhängen auf vielfältige Weise erzählt werden kann. "Die absolute Metapher", so Blumenberg, "springt in eine Leere, entwirft sich auf der tabula rasa des theoretisch Unerfüllbaren." Als Platzhalter für die immense Fülle des Wirklichen, die aus formellen Gründen in geschlossenen Begriffssystemen keinen Platz findet, bezieht die Metapher lebensweltliche Versatzstücke in philosophische Theorien mit ein und vermittelt dadurch die fantasiegestützte Vorstellung eines komplexen Ganzen. Ein solches ist zwar empirisch nicht herstellbar, wohl aber bietet es als Netzwerk von Sinnzusammenhängen Orientierungshilfen für die unendliche Vielfalt von Verstehens- und Gestaltungsmöglichkeiten der Lebenswelt an, die nicht nur kognitiv, sondern auch ästhetisch befriedigen.

De metafoor is eigenlijk een soort sleutel om deurtjes in de complexe en gedifferentieerde werkelijkheid te openen zodat er een nieuwe kijk mogelijk wordt en een stukje nieuwe horizon zichtbaar wordt. Mij spreekt dat bijzonder aan omdat ook in de kunst een dergelijke wijze van benaderen pas echte inzichten oplevert. Hoe maak je bijvoorbeeld nefaste gevolgen van een ontwikkeling zichtbaar als veel partijen hierbij betrokken zijn en er belang bij hebben dat de status quo gehandhaafd blijft. Het klimaatprobleem en de veranderingen daarbinnen is een goed voorbeeld. De kunstenaar / filosoof kan met goed getroffen nieuwe metaforen zichtbaar maken waartoe ontwikkelingen kunnen leiden, ook al is dat niet wetenschappelijk grondig bewezen en berust veel op opnames en op fantasie. Alle literaire beschrijven van een 'utopia', of een 'dystopia', leunen op nieuwe metaforen en nieuwe verkenningen van een werkelijkheid die allen een fantastische component dragen. De verhalen van Jules Verne bijvoorbeeld, hoe absurd en vergezocht ze toen ook mochten klinken, toen hij ze neerschreef, hebben nu, anno 2022, veel meer realiteit gekregen dan tijdens hun ontstaan. Fantasie baant de weg naar de toekomst en naar de oplossing van problemen die positieve ontwikkelingen in de weg staan. Wat nu nog onbegrijpelijk, onkenbaar en misschien zelfs absurd klinkt in de ogen van een wetenschapper, burger of politicus, hoeft dat over 10 à 15 jaar niet meer te zijn. Pieper schrijft over de intenties van Blumenberg:

Am Ende von Schiffbruch mit Zuschauer präzisiert Blumenberg im Kapitel "Ausblick Auf eine Theorie der Unbegrifflichkeit" sein Konzept von Metaphorologie. Er mochte die Verwendung von Metaphern in der Philosophie als einen Spezialfall von Unbegrifflichkeit nachweisen, wobei er Unbegrifflichkeit nicht als Mangel verstanden wissen will, als Fehlen eines Begriffs, sondern als Charakteristikum einer ursprünglicheren authentischen Bewusstseinsleistung, durch die eine der Begriffsbildung vorausgehende Beziehung zur Lebenswelt hergestellt wird. Wer Metaphern als Leitfossil benutzt, dem erschließt sich nach Blumenberg eine "archaische Schicht des Prozesses der theoretischen Neugier". Er gelangt an den Ursprung

philosophischen Wissenwollens, der das Motiv für sämtliche Wissensbildungs- und Begriffsprozesse enthält. (...) Vom wissenschaftlichen Standpunkt aus wird die Metapher freilich als Störfaktor wahrgenommen, weil sie die Erkenntnisse, die mittels bewahrter Denkschemata - wie etwa das Reiz-Reaktionsmuster oder das Kausalprinzip - gewonnen sind, über den Haufen wirft und damit die Einheit der Welt sowie der Erfahrung von Welt zu sprengen droht. Doch für Blumenberg ist diese Sprengkraft der Metapher notwendig, um einer Verarmung unseres Wissens durch die Fokussierung auf Begriffe und Formeln vorzubeugen. Indem sie "den Reichtum ihrer Herkunft, den die Abstraktion verleugnen muss", konserviere, befriedige die Metapher unser Bedürfnis nach lebensweltlicher Sinngebung. Im Übrigen habe der Vorwurf der Ungenauigkeit, der Metaphern seitens des begrifflichen Denkens gemacht werde, eine Entsprechung in der Ungenauigkeit höchster abstrakter Begriffe - wie Sein, Geschichte, Welt -, die sich auf eine unserer Erfahrung nicht zugängliche Totalität bezogen. Die Metapher stelle den Kontakt zu unserem vor- und unbegrifflichen Wissen her, ohne das rationale Konstrukte als reine Spekulation in der Luft hängen wurden.

De metafoor is dus niet alleen een mogelijkheid om vanuit een nieuwe bril naar de werkelijkheid te kijken, maar hij is een ook brug, hij vervult een brugfunctie tussen ons begrijpelijk en voor-begrijpelijk kennen van de werkelijkheid en de ontwikkelingen daarbinnen. De metafoor levert een ervaring van zinvolheid omdat de beschouwer inzichten verwerft die hij/zij eerst niet had. Het kwartje valt, en dat geeft vreugde. Opeens wordt een nieuwe weg zichtbaar, een nieuwe route met nieuwe mogelijkheden. De uitdaging is nu, om op basis van creativiteit en fantasie, nieuwe metaforen te ontwerpen, te bedenken, te scheppen. En uitdagingen liggen er genoeg: in de politiek, in het sociale leven, in de wetenschap, in de steden en dorpen op aarde waar armoede heerst, geweld, onderdrukking, oorlog. Oorlog voeren is in die zin een onderneming die alleen maar verliezers kent: de oorlog vreet zijn eigen kinderen op en er blijft niets over om van te genieten, want de steden liggen plat en de kerkhoven liggen vol met lijken. Achter blijven 'legers' van treurende, van diep gekwetste en geraakte overlevenden, soms vol haat naast de bergen van verdriet die ze met zich mee torsen. Iedereen die achter een leider aanloopt die alleen maar leugens kan produceren om zijn eigen waanidee te rechtvaardigen, dat de oorlog gerechtvaardigd zou zijn, is meer dan dom. Hij/zij gaat zijn eigen ondergang met open ogen tegemoet. Hij/zij staat voor de afgrond en denkt dat de weg verder loopt omdat de ogen gesloten zijn en de leider roept. Zelf zal die leider zich niet opofferen voor dit 'hoge' doel, net zo min als de haatpredikers die hun aanhangers met bomgordels de massa insturen om via deze weg in het paradijs te belanden. Deze voorbeelden maken duidelijk – ook door de beeldspraak van 'platgebombardeerde steden', 'graven', 'lijken', 'bomgordels', (zeker tegen de achtergrond van de actualiteit) hoe

beelden kunnen werken in tegenstelling tot (abstracte) begrippen, die de werkelijkheid reduceren tot rasterachtige schema's. Pieper schrijft:

Dabei wird den Lesern Blumenbergs anschaulich vor Augen geführt, worin die Überlegenheit des Bildes gegenüber dem Begriff besteht: Das Bild macht aufgrund der Vielfalt seiner Verwendungsweisen den ganzheitlichen Zusammenhang von Welt und Mensch kaleidoskopartig sichtbar. Der Begriff hingegen reduziert die Viel und Mehrdeutigkeit der metaphorischen Rede auf ein abstraktes Raster, das als bloßes Konstrukt zwar kein Gegenstand der Erfahrung ist, gleichwohl aber dazu beiträgt, dass wir unsere Lebenswelt nicht als ein blind zusammengewürfeltes Zufallsprodukt wahrnehmen, sondern als ein in sich komplettes Gebilde, dem ein Sinn - in der doppelten Bedeutung des Wortes - innewohnt.

De dreigingen waar wij als mensen aan blootstaan, ook in onze concrete samenleving, krijgen door het beeld in de krant en op tv en social media een concreet gezicht. Een boerderij waar alle varkens of kippen worden geruimd met duizenden kadavers spreekt boekdelen. Een kerkhof in Brazilië waar elke dag honderden doden bijkomen (zoals een dik jaar geleden) door het coronavirus, een aantal dat maar niet lijkt te stoppen, weerspreekt elke tegenstander van vaccinatie dat er niks aan de hand zou zijn. Partijen zoals FVD (Fanatiek voor Demagogie) die in reclamespotjes een hele serie 'nationale' gebeurtenissen en grootheden presenteren, alsof het alleen een 'Nederlandse' zaak zou zijn, met 'Nederlanders' (ook al bestond het land toen nog niet) doen alsof dit allemaal identiteit bepalend is voor de eigen partij. Terwijl ze zelf nog nooit een vinger hebben uitgestoken om een kleine bijdrage te leveren aan het welzijn van ons land en zijn bewoners. Het beeld kan worden ingezet om te overtuigen maar ook om te liegen, of om het publiek met valse sentimenten over te halen naar het eigen standpunt. De metafoor kan op veel manieren worden ingezet en er zijn geen garanties vooraf dat de werkzaamheid ervan voor velen dan ook positief uitpakt. Nu de oorlog van de Russische dictator openlijk steunen, is hetzelfde als zeggen dat je voor een dictatuur bent, maar je maakt daarmee ook duidelijk dat er voor jou in een democratie geen plaats is. Politici bij wie dit kwartje nog niet is gevallen zijn net zo dom als in de 30er jaren in de Weimarrepubliek in de vorige eeuw. Met 'democratische' middelen en knokploegen en intimidatie de verkiezingen winnen en dan na een paar maanden het hele politieke systeem ontmantelen en vervangen voor een dictatuur.

De zondebok als afleidmanoeuvre en als willig slachtoffer waar anderen hun ressentiment op bod kunnen vieren, hun minderwaardigheidscomplexen en hun ingehouden woede, omdat hen niet recht wordt gedaan in deze maatschappij. We zien het weer voor onze ogen gebeuren, we geloven het niet, we willen het niet zien, de mens kan toch niet zo slecht en verdorven

zijn? Rusland, China, de leiders zijn toch niet zo gek, dat ze een wereldoorlog riskeren? De mens is een bekrompen wezen, de schrijver Cioran, heeft er zijn leven aan gewijd om dat te betogen, en deze bekrompenheid kan leiden tot de ergste rampen. Maar het tegendeel is ook het geval: de mens kan ruimhartig, ruimdenkend en empathisch optreden waardoor velen gered kunnen worden. Inzetten van metaforen, van fantasie en van durf om de mens verder te brengen op de weg van welzijn en persoonlijk welbevinden – en dat niet alleen voor een bevoorrecht groepje – of enkel per land – is een uitdaging die wij kunnen oppakken. Met beide handen. We hebben een wereld te winnen.

John Hacking
12 mei 2022

Annemarie Pieper, Die Sprache von Bildern in der Philosophie. Hans Blumenbergs Metaphorologie, in der blaue reiter 49 (2022): Schöne Theorie, p. 68-71

2022 Theoria

Het zal wel aan mijn leeftijd liggen dat ik niet meer zo warm loop voor telkens iets nieuws in het onderwijs en onderzoek ten behoeve van de leerlingen en hun prestaties. Of ten aanzien van ons werkzame leven, hoe dat ingericht moet worden om een burn-out en andere klachten te voorkomen. Ik heb eerder het gevoel dat (net als bij studenten) telkens het wiel opnieuw moet worden uitgevonden. Maar dat is een gevoel, geen feit. Afgelopen vrijdagmiddag leidde ik een workshop in het kader van de Wellbeing week (3-7 oktober 2022) op de Radboud Universiteit. De workshop getiteld 'innerlijk landschap' ging over de ontdekking wat je allemaal met een bepaald materiaal kunt doen om jezelf uit te drukken. Inzet was niet de ontdekking van je eigen identiteit (al leek de titel daar wel naar te verwijzen - een lokkertje dus). Inzet was net het loslaten van je ego, het loslaten van het idee dat je iets moois moet maken, of dat je jezelf beter kunt leren kennen. Geïnspireerd door de Chinese en Japanse landschapskunst, waar het ego geen enkele rol speelt, heb ik aan het begin van de workshop de deelnemers uitgelegd hoe ik dat zie. Het materiaal pastel, oliepastel, aquarel-pastel en harde Koh-I-Noor-stiften en papier, nodigt uit tot ontdekken. Ontdekken hoe het materiaal zich verhoudt tot elkaar, hoe het te benutten is en wat er gebeurt als je er mee aan de slag gaat. De fascinatie van de kleuren etc. Ik heb kort wat technieken uitgelegd. Het is een vorm van werken waarin vooral de hand een belangrijke rol speelt. Natuurlijk is het altijd de hand als je aan het schilderen en tekenen gaat. Maar vaak zit het hoofd daartussen en dicteert het hoofd het proces en veroorzaakt de frustratie als niet blijkt te

lukken wat je je had voorgenomen. In de kunst was het daarom gebruikelijk dat je oefent tot je een ons weegt en daarmee de werkzaamheid van het hoofd frustreert en uiteindelijk uitschakelt. Het ego doet dan niet mee en je kunt vrij en onbevangen je object tegemoet treden. Meestal is dat een lange weg. Natuurlijk kon dat in de workshop niet bereikt worden: dat loslaten van het ego. Maar desalniettemin is het goed om een keer deze gedachten gehoord te hebben. Zeker bij studenten die de hele dag in de weer zijn om zich te moeten bewijzen. Niet alleen in hun studie maar ook op sociaal gebied. Het materiaal pastel nodigt uit om met je handen te werken en dat kan alle kanten opgaan, zeker als je geen vooropgezet idee hebt. De studenten gingen dus aan de slag. Al heel snel was het stil en werd er met aandacht gewerkt. De meesten maakten de vellen papier (50x65 cm) een stuk kleiner door het vel twee keer te vouwen. Was een dergelijk groot oppervlak een te grote uitdaging? Ik heb het hun niet gevraagd en heb alles laten gebeuren. Het ging tenslotte niet om het resultaat maar om het proces. De meesten kwamen er al snel achter dat de kleinere oppervlak toch te klein was en begonnen daarom aan het invullen van de andere drie vierkanten. Na een dik uur ging men tevreden en voldaan naar huis: zo bezig zijn had hen goed gedaan. Even iets heel anders dan presteren in een klasomgeving of achter een computer.

De filosoof Byung-Chul Han beschrijft in *Vita contemplativa* oder von der Untätigkeit (2022) dat in onze samenleving contemplatie en het 'niets-doen' grotendeels verdwenen is. We maken geen pas op de plaats meer. We staan niet meer stil bij wat we aan het doen zijn en waarom we iets ondernemen. Ik chargeer natuurlijk maar ik vermoed dat zijn pleidooi waardevol is in een samenleving die soms op hol lijkt te zijn geslagen. Opvallend vind ik dat problemen die optreden en die het individu overstijgen meteen bij de overheid worden gelegd. Die moet het dan maar oplossen. De meeste politici kiezen voor de korte termijn en denken nauwelijks na over effecten op de lange termijn. Veel handelen is effectbejag, windowdressing, 'kijk mij nou, hoe goed ik ben' etc. etc. Daar is uiteindelijk niemand mee gediend. We 'manifesteren' onszelf via de sociale media, Twitter als spraakbuis voor mijn identiteit, likes als bevestiging van mijn ego. Maar de inhoud ontbreekt, het is allemaal ijdelheid, ijdelheid der ijdelheden, lucht dus, soms stank. Han pleit voor een beschouwend leven. Ook studenten zouden hier veel meer mee gediend zijn in plaats van het najagen van de waan van de dag. Universiteiten gaan er prat op dat de wetenschap de bakens uitzet en de route bepaalt. Maar ook de wetenschap maakt niet alle beloftes waar en kan niet zoals de goochelaar uit zijn hoed het konijn met de oplossingen toveren. Dat is vaak een lange en moeizame weg. Los de uitstoting van stikstof maar eens op zodat alle partijen tevreden zijn. Of als onderdeel daarvan het mestprobleem bij de boeren. Hoewel dat laatste volgens mij gewoon een kwestie is van geld, investeren in materiaal om mest te mengen, te laten drogen en op een natuurlijke manier te verspreiden. Ook een kwestie van

goede wil en doorzetten. De vernietigde natuur heeft ook een prijs en als je dat doorrekent in het mestverhaal kan de oude wijze van mest verspreiden (via injectie) waardoor elke andere vorm van leven in de grond vernietigd wordt, wel eens heel duur uitpakken. Idem dito het gebruik van insecticiden en andere gifstoffen. De boeren krijgen niet alleen Parkinson, ook de insecten leggen het loodje etc. etc. Alles is met alles verbonden en ingrijpen in het ene gebied heeft meteen effecten op talloze andere gebieden. Als alleen de eigen beurs telt betalen weer anderen de prijs voor deze fixatie. Daarom is een pas op de plaats nodig en is een andere houding nodig: beschouwen, bekijken wat je aan het doen bent en wat er van komt als je niet echt nadenkt en echt reflecteert. Han schrijft dat dit beschouwen al eeuwenoud is en het bepaalde de oorspronkelijke relatie van de mens tot de wereld. Onze relatie tot de wereld is er nu vooral een van ingrijpen, manipuleren, beheersen. Alsof alles gemaakt en geregeld kan worden. Wat een illusie. De wal keert het schip en misschien is het al te laat - hebben we onze invloed zo sterk laten gelden dat we nu de prijs gaan betalen. Ook het woord theorie dat in de wetenschap een bijzondere status heeft gekregen had in de oorspronkelijke relatie tot de wereld een andere plek en een andere inhoud. Han schrijft:

Als das Schauen das primäre Verhältnis des Menschen zur Welt war, hatte er noch einen Bezug zum göttlichen Sein ohne Mangel. Das griechische Wort theoría (Schauen) bezeichnet ursprünglich jene Festgesandtschaft, die zu einem fernen Ort zog, um einem Götterfest beizuwohnen. Die Schau des Göttlichen ist theoría. Theorós heißt der Festgesandte. Theoroi sind begeisterte Gottesschauer. Ein festlich gesteigertes Schauen macht den Zuschauer zum theorós: »Aischylos meinte eine größere und auch in ihrer Ungeheuerlichkeit feierlichere Schau, wenn er anstatt theatés für Zuschauer theorós sagte.«¹²⁴ Philosophen sind insofern auch theoroi, als sie Sorge tragen für die Erkenntnis des Göttlichen. Der alexandrinische Gelehrte Harpokration beschreibt die theoroi wie folgt: »Theoroi werden nicht nur die Zuschauer genannt, sondern auch diejenigen, die zu den Göttern gesandt werden, und überhaupt nannte man so die, die die göttlichen Geheimnisse bewahrten oder für göttliche Dinge Sorge trugen.«¹²⁵ Wenn Aristoteles den bíos theoretikós, das kontemplative Leben zur göttlichen Tätigkeit erhöht und in ihm die vollendete Glückseligkeit ansiedelt, hat er zweifellos die kultische Gottesschau der theoría im Blick: »Und da ist endlich Aristoteles, der die theoría des Philosophen keineswegs mit einer beliebigen Schau, sondern mit der von Olympia, zu der tatsächlich theoríaí ausgesandt worden, und mit der der Dionysosfeste vergleicht. Unabhängig von jeder kultischen Beziehung findet er darin das Göttliche.«¹²⁶

Zum bíos theoretikós ist der Mensch fähig, weil er »etwas Göttliches in sich hat«. Aristoteles betont ausdrücklich, dass Götter nicht Handeln: »Von den Göttern glauben wir, dass sie die glücklichsten und seligsten Wesen sind.

Aber was für Handlungen soll man ihnen beilegen? Etwa Handlungen der Gerechtigkeit? Wäre es aber nicht lächerlich, sie Verträge schließen und Depositen zurückerstatten zu lassen und dergleichen mehr? Oder Handlungen des Mutes, wobei sie vor Fürchterregendem standzuhalten und Gefahren zu bestehen hatten, weil es schön ist, solches zu tun? Oder Handlungen der Freigebigkeit? Aber wem sollen sie geben? Es wäre ja absurd, wenn sie Geld oder dergleichen zu vergeben hatten. Was hieße ferner Mäßigkeit bei den Göttern? Es wäre doch ein plumpes Lob, dass sie keine schlechten Begierden hätten. So mögen wir nehmen, was wir wollen, alles, was zur Tugendübung gehört, muss als klein und der Götter unwürdig erscheinen. Und doch hat man immer geglaubt, dass, sie leben, also tätig sind; denn Niemand denkt, dass sie schlafen wie Endymion. Nimmt man aber dem Lebendigen jenes Handeln und noch viel mehr das Schlafen, was bleibt dann noch außer dem Betrachten?«¹²⁷ Die Tätigkeit Gottes, die an Seligkeit alles übertrifft«, ist die betrachtende (theoretiké). Die betrachtende Tätigkeit ist insofern eine Untätigkeit, eine kontemplative Ruhe, eine Muße (scholé), als sie im Gegensatz zum tätigen Leben (bios politikós) nicht handelt, das heißt, ihren Zweck nicht außerhalb ihrer selbst hat. In der Untätigkeit als Muße bezieht sich das Leben auf sich selbst. Das Leben ist nicht mehr von sich selbst entfremdet. So verknüpft Aristoteles den bíos theoretikós mit der Autarkie: »Auch was man Autarkie nennt, findet sich am meisten bei der Betrachtung.«¹²⁸ Erst die vita contemplativa verspricht die göttliche Selbstgenügsamkeit, die vollkommene Glückseligkeit. Die Geschichte vollendet sich in dem Moment, in dem das Handeln ganz dem Schauen weicht, nämlich im Sabbat der Untätigkeit. Der Anblick eines Menschen, der tief versunken vor einem Kunstwerk steht, bewegt den Philosophen George Santayana zu der dezidiert philosophischen Annahme, dass »alle Anstrengungen der Menschen und die ganze Geschichte darauf zielen, wenn überhaupt, dann einzig im Schauen gekrönt zu werden«.¹²⁹

¹²³ Hans-Georg Gadamer, Die Aktualität des Schönen. Kunst als Spiel, Symbol und Fest, Stuttgart 1977, S. 52.

¹²⁴ Ebd., S. III.

¹²⁵ Zitiert in: Hannelore Rausch, Theoria. Von ihrer sakralen zur philosophischen Bedeutung, München 1982, S. 17.

¹²⁶ Karl Kerényi, Antike Religion, München/Wien 1971 S. III.

¹²⁷ Aristoteles, Nikomachische Ethik, 1178b., übersetzt von O. Gigong.

¹²⁸ Ebd., 1177a.

¹²⁹ Zitiert in: Josef Pieper, Glück und Kontemplation, München 1957, S. 108.

bron: Byung-Chul Han, Vita contemplativa oder von der Untätigkeit, Berlin 2022, (Ullstein), p. 71-73

De theoreticus was dus een 'godschouwer' het goddelijke beschouwen en ook de goden gaven zich over aan de beschouwing, aan een contemplatief leven. Han verwijst ook naar de invulling van de Joodse sabbat als moment in de tijd om te beschouwen. Als wij in onze samenleving alle dagen gelijk maken, alle dagen werkdagen, alle dagen prestatiedagen, dan hebben we een wezenlijk onderdeel van ons leven verloren. Dan lopen we, zo vermoed ik, met open ogen de afgronden in die wij zelf hebben geschapen met ons handelen en ons manipuleren van de wereld. Alles willen bepalen en invullen, alles willen beheersen en zo ons veilig voelen, alles inzetten op morgen, het nieuwe, het toekomstige dat ons moet gaan redden is in mijn ogen een illusie. Niemand kan Messias zijn, en elke politicus die zich zo presenteert is per definitie een oplichter en charlatan. Als je als aanhanger van dergelijke figuren de waan van de dag najaagt en je laat verblinden door mooie praatjes loop je als een rat achter de rattenvanger aan. We weten allemaal hoe dit dan afloopt. Han verwijst ook naar Friedrich Nietzsche die een pleidooi houdt voor de 'akkerbouwers van de geest', mensen die de werkelijkheid vanuit een beschouwend perspectief benaderen. Niet de gejaagden en opgejaagden die in elke nieuwigheid een vorm zien van zelfbevestiging: een nieuwe auto = dat ben ik, kijk mij etc. Een diploma = kijk eens hoe goed ik ben etc. Alsof alles wat je bereikt en presteert meteen afstraalt op je identiteit waardoor je dan een goed gevoel krijgt, een ego-boost. Dat is morgen meteen weer over want na een nachtje slapen komt er een nieuwe dag met nieuwe problemen en uitdagingen. En dat een leven lang. Vermoeiend. Uiteindelijk een heilloze weg. Han schrijft:

Es ist fragwürdig, ob die Fortexistenz der Menschheit auf der Erde tatsächlich davon abhängt, dass die Freiheit dauernd neu bestätigt wird, dass neue Anfänge unaufhörlich in die Welt gesetzt werden. Das Pathos des Neuen und des Neuanfangs entwickelt destruktive Züge, wenn es nicht von jenem anderen Geist gehemmt wird, den Nietzsche „Genius des Meditation“ nennt. Gerade Nietzsche als Denker der Umwertung aller Werte lehnt die blinde Emphase des Neuen ab. Er erkennt zwar die Prediger des Neuen an, aber er verliert die Notwendigkeit des kontemplativen Lebens nie aus dem Blick. So setzt er den Predigern des Neuen die großen kontemplativen Geister entgegen, die er »Ackerbauer des Geistes« nennt: »Die stärksten und bösesten Geister haben bis jetzt die Menschheit am meisten vorwärts gebracht: sie entzündeten immer wieder die einschlafenden Leidenschaften – alle geordnete Gesellschaft schläfert die Leidenschaften ein -, sie weckten immer wieder den Sinn der Vergleichung, des Widerspruchs, der Lust am Neuen, Gewagten, Unerprobten, sie zwangen die Menschen, Meinungen gegen Meinungen, Musterbilder gegen Musterbilder zu stellen. Mit den Waffen, mit Umsturz der Grenzsteine, durch Verletzung der Pietäten zumeist: aber auch durch neue Religionen und Moralen! Die selbe >Bösheit< ist in jedem Lehrer und Prediger des Neuen [...]. Das Neue ist aber unter allen Umständen das Böse, als das, was erobern, die alten Grenzsteine und die

alten Pietäten umwerfen will; und nur das Alte ist das Gute! Die guten Menschen jeder Zeit sind die, welche die alten Gedanken in die Tiefe graben und mit ihnen Frucht tragen, die Ackerbauer des Geistes.«¹⁶⁵ Zu den Ackerbauern des Geistes zählt Nietzsche jene »großen Moralisten« wie Pascal, Epiktet, Seneca oder Plutarch. Dass unsere Zeit arm an solchen Ackerbauern des Geistes ist, ist Nietzsche zufolge dem Verlust der *vita contemplativa* geschuldet.

¹⁶⁵ Friedrich Nietzsche, *Die fröhliche Wissenschaft*, Gesammelte Werke, Kritische Studienausgabe, a. a. O., Band 3, S. 376.

bron: Byung-Chul Han, *Vita contemplativa oder von der Untätigkeit*, Berlin 2022, (Ullstein), p. 88-89

Contemplatie is dus hoognodig. Dat kun je zelf. Dat heb je helemaal zelf in de hand. Een dag in de week niks doen is een goed begin. Peter Sloterdijk schrijft dat wij als mensen antropopoëtische wezens zijn, ik citeer: Mensen bestaan als antropopoëtische wezens. Wat ze ook doen, het maakt deel uit van hun lokale antropodicee. Zij helpen hun menswording - en hun afzetting tegenover het onmenselijke - vooruit door zich aan te passen aan wat ze zich met betrekking tot iets hogers in zichzelf 'wijsmaken'. Sinds lang zijn ze zich ervan bewust dat er iets aan hen kleeft wat boven hen uitgaat. Blaise Pascal resumeert de ervaring van het naar-boven-geopend-zijn in de uitspraak: 'De mens overstijgt de mens oneindig.' (*Pensées*, 1670 §434)
bron: Peter Sloterdijk, *Theopoëzie. De hemel tot spreken brengen*. Vertaling Mark Wildschut, Amsterdam 2021, (Boom), pag. 69

Daarmee ben ik weer bij mijn stokpaardje aangeland: de rol van de poëzie (in mijn leven). Als wij mensen zijn die ten diepste poëtisch zijn en die inbreng vertalen in zingevings-systemen, waaronder religies, wetenschap, politiek, kunst, etc. dan betekent dit dat poëzie ook een manier kan zijn om ons leven meer contemplatief te maken. Als wij zoals Pascal stelt geopend zijn naar het ons overstijgende, zoals het Japanse en Chinese landschap open staat voor de sacrale dimensie van de wereld, dan zijn we bij deze uitgenodigd om ons innerlijk landschap te laten kleuren door die dimensie van de wereld die ons overstijgt, die ons kan dragen en die ons zin kan geven in de vorm van betekenissen die ons ons hele leven kunnen begeleiden en ondersteunen. Ook als het een keer tegenzit en als de wereld een grote afgrond dreigt te worden. Kunst (als handwerk) en poëzie zijn begaanbare en tevens contemplatieve wegen. Waarom niet deze richting ingeslagen?

John Hacking
8 oktober 2022

2022 Dingwelt

Dingwelt: de wereld van de dingen, de mensen en de dood...

Im Westen war das Fremde lange Zeit Gegenstand gewaltsamer

Ausschließung oder Vereinnahmung. Es war nicht präsent im Inneren des Eigenen. Und heute? Gibt es noch das Fremde? Derzeit gibt man sich gerne dem Glauben hin, alle glichen irgendwie einander. So verschwindet das Fremde wieder aus dem Inneren des Eigenen. Vielleicht wäre es nicht von Nachteil, daran zu glauben, dass es tatsächlich jenes Land gibt, „wo einer, der ‚ich‘ sagt, schleunig in die Erde versinkt“. Es ist heilsam, einen Raum für das Fremde bei sich freizuhalten. Das wäre ein Ausdruck der Freundlichkeit, die es auch möglich macht, dass man sich anders wird.

Uit: Vorwort in: Byung-Chul Han Abwesen. Zur Kultur und Philosophie des Fernen Ostens, Merve Verlag Berlin 2007, Pag. 7

Wat is de wereld, wat is de mens? Het lijkt vanzelfsprekend te zijn wat wereld en wat mens zijn inhoudt. Maar is dat wel zo? Wie ben jij en in welke wereld leef jij, en in welke wereld beweeg je jezelf voort? Is dat zo helder? Velen zijn op zoek naar zichzelf in een voortdurend veranderende wereld. Identiteit is geen vanzelfsprekendheid. Als ik zeg ‘ik ben...’ (vul maar in) is dat ook één maar aspect van wie je werkelijk bent, en wat is in deze werkelijk? Kortom meer vragen dan antwoorden. Misschien ben je een aantal dingen maar dan nog val je niet samen met jezelf omdat je via je geest een nieuwe ruimte kunt scheppen, je reflecteert en je staat als het ware soms buiten je zelf. Je kijkt naar jezelf en je kunt afstand nemen van jezelf. Misschien is dat laatste, zeker als het zwart wit wordt geformuleerd wel een illusie. Een vorm van zelfbedrog. Je denkt dat je afstand neemt van jezelf maar datgene of diegene die afstand neemt ben je tenslotte toch weer zelf. Je mind maakt als het ware luchtspiegelende kringen in je voorstellingen – die we dan gedachten noemen, maar die geen eigenstandig, zelfstandig bestaan hebben...ze komen en ze gaan, ze vervliegen net zo snel weer als ze opkomen. Je kunt proberen vast te leggen wat je denkt en wat je overweegt, maar dat is slechts een aftreksel, een probeersel gegoten in de vorm waarin jij ze mededeelt aan anderen. Via taal en via andere uitingen staat ons meestal niet meer ter beschikking om onze gedachten te ordenen, te formuleren, te communiceren.

Taal is voor de meesten het meest vanzelfsprekende om met elkaar te communiceren over wat je denkt (en voelt) en hoe je de wereld ervaart. Voor de kunstenaar zijn er bijvoorbeeld meer vormen van communicatie beschikbaar: dans, schilderen, beeldhouwen, muziek, en de nieuwe digitale middelen. Maar zoals Joseph Beuys al stelde: ieder mens is een kunstenaar, in ieder mens schuilt een kunstenaar. Je hoeft het alleen maar op te pakken,

je hoeft je zelf alleen maar te uiten zoals jij je wilt uiten en de hele wereld staat daarbij tot je beschikking. Daarom geloof ik ook dat in elk mens heel veel potenties schuilen om te ervaren en om te delen en te communiceren. Jezelf vinden, jezelf ontdekken, jezelf exploreren, misschien is dat wel een groot deel van wat we leven noemen. Maar het draait natuurlijk niet alleen om jezelf. De relaties met anderen zijn bouwsteen en kern van je bestaan. Anders kun je net zo goed een steen zijn. De anderen en de ander, alles wat niet zelf is, vormt evengoed wie je bent en maakt de inhoud uit van je wezen. Byung-Chul Han, de filosoof die hierover heeft nagedacht stelt dat het andere en het vreemde van wezenlijk belang zijn voor de visie op jezelf. Zonder dat andere en die ander ben je eigenlijk een soort zombie. De nadruk op een ego, op een identiteit, die vastligt, die vaststaat, is eigenlijk in mijn ogen een vorm van perverse domheid met verschrikkelijke gevolgen als de daad bij het woord wordt gevoegd. Kijk maar bijvoorbeeld naar al die politici die een nationalistische (en soms extreemrechtse) agenda erop na houden waarin 'volk' en 'vaderland' de status krijgen van iets heiligs – wat dat dan ook moge zijn. Alsof er zo iets als een volk bestaat dat gedurende de eeuwen zichzelf is gebleven en waarin al het vreemde is geweerd omdat het zogenaamd niet 'volkseigen' was. Zo gauw je in deze termen gaat denken ben je meteen verwant aan het ideologische gedachtengoed van de nazi's en we weten waartoe dit denken heeft geleid.

Veel westerse filosofen weten ook wel dat identiteit geen vorm van materie is, dat ego, vloeiend kan zijn en dat bewustzijn ook in beweging is, maar toch houden velen vast aan een onderscheiding tussen ego (c.q. bewustzijn) en datgene waarop het bewustzijn gericht is, de zogenaamde subject-object onderscheiding. Byung-Chul Han illustreert dit aan de hand van het voorbeeld van Hegel die naar de bergen kijkt en daar zijn eigen mening over heeft. Hij noemt dit soort denken antigrav:

Die Antigravität ist der Grundzug der abendländischen Seele, ja des abendländischen Denkens. Auf seiner Reise im Berner Oberland erscheinen Hegel die Berge als "ewig tote Massen", die eine "einförmige und in die Länge langweilige Vorstellung: es ist so" hervor rufen. (noot 52) Das Träge und Schwere der Materie langweilt Hegel. Auch angesichts des Gletscherbachs, der durch die Gesteinsmassen herabstürzt, befällt Hegel eine tiefe Langeweile. Hegel spricht vom "ewigen Geräusch" das "demjenigen, der nicht daran gewohnt ist und der so Mehrere Stunden daneben fortgeht, zuletzt Langeweile verursacht". Gefallen findet Hegel dagegen am Staubbach bei Lauterbronnen. Van seinem Anblick entzückt, schreibt er in seinem Tagebuch: "(...) das anmutige, zwanglose, freie Niederspielen dieses Wasserstaubs [hat] etwas Liebliches. (...) der Gedanke an den Zwang, an das Muß der Natur [bleibt] entfernt, und das Lebendige, immer sich Auflösende, Auseinanderspringende (...) ewig sich Fortregende und Tätige bringt vielmehr das Bild eines freien Spieles hervor." Der

Staubbach bei Lauterbronnen ist zwar auch an sich seelenlos. Aber aufgrund seines aufsteigenden Wasserstaubs erweckt er den Eindruck als wäre er beseelt. d. h. antigrav. Die Antigravität ist der Grundzug des Hegelschen „Geistes“. Der Schein eines „freien Spiels“, des „ewig sich Fortregenden und Tätigen“ tauscht einen Geist vor. Diese Antigravität des Wassers, die Quasi-Geistigkeit dieser unbeseelten Materie fasziniert Hegel offenbar.

(Noot 52): 52 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Tagebuch der Reise in die Berner Oberalpen, in: Karl Rosenkranz, Georg Wilhelm Friedrich Hegels Leben, Berlin 1844, S. 470-490, hier: S. 483

Uit: Byung-Chul Han Abwesen. Zur Kultur und Philosophie des Fernen Ostens, Merve Verlag Berlin 2007, pag. 83-84

Tegenover dit denken dat antigrav is, een denken dat eigenlijk wil beheersen, en dat graviteit niet echt onderkent, stelt Byung-Chul Han het prograv denken. Graviteit is een vorm van kracht die onze immanente wereld beheerst. Die kracht kun je ook anders tegemoet treden: je laten meevoeren door deze kracht, niet ertegen in gaan, geen verzet, geen obstructie tegen deze kracht. Uiteindelijk is deze kracht ook veel sterker, hoeveel we ook bedenken om de graviteit te beheersen en te manipuleren. Hegel is verrukt over het feit dat de waterdamp en de mist boven het water uitstijgt, boven het water dat neerstort en dat aan de graviteit beantwoordt. Byung-Chul Han noemt dat een vorm van quasi-geest – de werkzaamheid van een geestkracht die er eigenlijk geen is. Hoeveel mist zich ook vormt boven de waterval, hoeveel waterdamp er ook omhoog stijgt, uiteindelijk is deze net zo onderworpen aan de zwaartekracht als het neervallende water. Han pleit voor een houding die zich aanpast aan de kracht van de graviteit: meegaan in het grote geheel dat de wereld is. De reflectie die inzet om te beheersen roept daarom veel weerstand op in de wereld: de dingen tonen zich weerbarstig. Met geweld moet de aarde worden onderworpen, beheerst, uitgebuit, geplunderd. Kijk naar de winning van bodemschatten. Het meest duidelijke voorbeeld. Achter blijven verwoeste delen aarde, vervuild, braakliggend, gaten in de aarde.

Voor veel oorspronkelijke bewoners in die gebieden zoals de Amazone bijvoorbeeld lijkt het alsof de aarde met geweld is verkracht. Letterlijk is dat ook zo. Als meren vol giftige afvalstoffen overlopen, als de dammen breken, hebben hier miljoenen last van en zijn velen getroffen in hun voorziening van drinkwater en irrigatie. Grote bedrijven en hun omgekochte politici staan meestal niet vooraan om dan de schade te vergoeden. De voorbeelden zijn talloos. Planten, dieren, en de oorspronkelijke bevolking hebben geen stem, worden niet gehoord of ze worden genegeerd. En als ze teveel protesteren vermoord. De jacht op actievoerders in de Amazone is onder Bolsonaro

alleen maar toegenomen, idem het aantal moorden. Protesteren kan je je leven kosten.

Han kiest een andere route in zijn denken en laat zich inspireren door een denken dat in het Oosten eeuwenoud is:

Das fernöstliche Denken ist dagegen prograv. Über unterschiedliche philosophische Schulen hinweg wird gelehrt, dass man sich den natürlichen Gegebenheiten der Dinge anzuschmiegen und sich aufzugeben, sich zu vergessen habe zugunsten der Gesetzmäßigkeit der Welt-Immanenz. Vor allem erhebt es sich über die Sphäre der Subjektivität, über das dichotome Verhältnis von Materie und Geist. Das fernöstliche Denken ist insofern prograv, als es sich dem Gewicht der Welt anzuschmiegen sucht. Es lehrt, dass erst das Streben Widerstände erzeugt. In einer Abwandlung des Wortes von Kleist wäre zu sagen: In dem Maße, als die Reflexion dunkler und schwächer wird, tritt die Grazie der Welt, ja die Grazie der Dinge immer strahlender und herrschender hervor. Die Progravität lässt die Welt-Immanenz in ihrer Anmut, in ihrer natürlichen Ordnung hervorscheinen, die verdrängt würde, wo das Bewusstsein sich vordrängt. Zhuangzi würde sagen, dass man, statt vom Baum der Erkenntnis erneut zu essen, den Genuss von seiner Frucht rückgängig zu machen hätte.

Byung-Chul Han Abwesen. Zur Kultur und Philosophie des Fernen Ostens, Merve Verlag Berlin 2007, Pag. 87-88

In eerste instantie kan dit denken dat Han bepleit vreemd overkomen omdat het haaks staat op alles wat in onze economie en ons economisch denken dat op winstmaximalisering is gebaseerd, plaatsvindt. De verheerlijking van de 'groei', doen alsof de doelen tot aan de hemel reiken, korte termijn denken, geen oog hebben voor de gevolgen voor het nageslacht, eigen beurs eerst, etc etc. Dit denken is nog niet de wereld uit. De grove winsten die grote bedrijven nu maken met speculatie en de handel in grondstoffen, voedsel, energie en water maken dit meer dan duidelijk. Veel politici zwijgen, stellen dit niet aan de kaak, ontwerpen gunstige regels voor dit soort bedrijven, en dat komt alleen maar, zo vermoed ik, omdat ze onder invloed staan van deze clubs. Het lijkt op corruptie, ook als ze geen geld ontvangen maar wel later commissaris worden van een dergelijk bedrijf. Zo is de wereld van de belanghebbenden innig met elkaar verbonden. Alle mooie praatjes ten spijt. Het wereldvoetbaltoernooi is een voorbeeld bij uitstek van deze verbondenheid en de onwil van de organisatoren om de duizenden dode arbeiders financieel te compenseren door hun families te steunen, maakt dit alleen maar extra zichtbaar. De mammon regeert, de wereld kan naar de knoppen als 'wij zelf' er maar beter van worden. Persoonlijk vind ik deze vorm van denken en handelen kenmerkend voor het Westerse zogenaamde geëmancipeerde en verlichte denken: onderwerp de wereld, maak haar tot onderdaan want de mens is de kroon op de schepping. Voor het gemak

wordt dan vergeten dat die mens sterfelijk is, kwetsbaar en zeker niet de maat der dingen.

Byung-Chul Han wijst in een andere publicatie waarin de globalisering centraal staat en de gevolgen daarvan, op het (typische) denken van Martin Heidegger. Hij illustreert dat met een verwijzing naar het wereldbeeld van Heidegger. De dingen die volgens Heidegger 'de wereld' dragen. Natuurlijk, het blijft Heideggers wereld:

Auskunft über Heideggers Welt geben auch jene "Dinge", die er als Träger der Welt immer wieder beschwört. In "Das Ding" teilt Heidegger die Dinge in vier Gruppen ein: 1. "der Krug und die Bank, der Steg und der Pflug"; 2. "der Baum und der Teich, der Bach und der Berg"; 3. "Reiher und Reh, Pferd und Stier"; 4. "Spiegel und Spange, Buch und Bild, Krone und Kreuz".

(noot: 101 Martin Heidegger, Vorträge und Aufsätze, Pfullingen 1954, S. 181.)
in: Byung-Chul Han, Hyperkulturalität Kultur und Globalisierung Merve Verlag Berlin 2005

Vier ankerpunten, vier knooppunten met telkens drie maal vier onderdelen, en een keer zes onderdelen kleuren Heideggers wereld: 1. "de kruik en de bank, de loopbrug en de ploeg", 2. "de boom en de vijver, de beek en de berg"; 3. "Reiger en hert, paard en stier"; 4. "Spiegel en gesp, boek en afbeelding, kroon en kruis". Typisch vind ik, om de wereld zo in te delen. Het zou een idee kunnen zijn van de blinde schrijver Jorge Luis Borges, zoals zijn boek van de denkbeeldige wezens. De indeling van Heidegger wijst er volgens Han op dat deze filosoof zijn Beierse Schwarzwald-omgeving nooit is kwijtgeraakt, dat hij eigenlijk nog leeft in de agrarische wereld van 100-150 jaar geleden. Een wereld waarin symbolen zoals kroon en kruis nog gelding hadden en eerbied opriepen. Een wereld waarin de ploeg het instrument bij uitstek was om de akker te bewerken, de aarde bloot te leggen, de wereld te humaniseren door aan de aarde de vrucht van de arbeid te ontfutselen. Een leven in overeenstemming en in harmonie met het boerenland. Jezelf thuis voelend in de natuur, de natuurlijke omgeving van beken, bergen, bomen en vijvers, tussen de dieren die je kent en die ten dienste staan voor de boerenarbeid of voor de jacht.

Ook de ijdelheid, de kleding speelt een rol, net als het stukje cultuur in boek en afbeelding. Digitalisering is een fremdkörper in dit denken, net als de techniek die een stroomvlucht heeft genomen. Voor Heidegger zijn dat dan ook vormen van bedreiging, ze vormen een gevaar voor de oorspronkelijke menselijkheid van de samenleving (wat dat dan ook weer moge zijn).

Heidegger en zijn denken zijn blijven steken in de vorige eeuw. Maar is dit denken ook niet een goed voorbeeld ervan hoe zogenaamde hedendaagse denkers, waaronder politici, denken die terugverlangen naar gisteren? Naar

een wereld die verloren is gegaan, of dreigt verloren te gaan? Een wereld waarin alles veilig en overzichtelijk was? Een wereld van eigen ik eerst, een grootste wereld, (make America great again) etc. etc. Een wereld waarin de dingen ondergeschikt zijn aan de mens, de mens die alles beheerst, wil beheersen en kan beheersen. Het is op het eerste gezicht misschien begrijpelijk dat de mensen bang zijn om de greep op hun leven te verliezen, dat de veranderingen te groot zijn om te bevatten, dat de dreigingen te absoluut lijken om nog weerstand aan te kunnen bieden (klimaatverandering) en dat dus maar de kop in het zand wordt gestoken of de veranderingen worden botweg ontkend.

Men vlucht in complottheorieën, men bedenkt van alles om de 'waarheid' van de veranderende wereld maar niet onder ogen te hoeven zien. De dingen hebben hun eigen waarheid en de mens heeft zich hiertoe te verhouden. Zijn wijze van zingeving is door de omgang met de dingen gekleurd. De wereld levert de munitie om de zingevingssloodsen (zoals religies die ook vormen) te vullen. De dood moet worden beantwoordt, er moet een perspectief zijn dat verder reikt dan de dood, de dingen laten zien dat de dood oppermachtig is. Maar als levende is het lastig om hiermee te moeten leven, om hiermee vrede te kunnen hebben. De pioenroos is in het oosten populair als bloem. Omdat ze in een keer alle bloembladen verliest. Niet zoals andere bloemen, beetje voor beetje. De dood komt plotsklaps, in een keer. Net als zo vaak in het leven. Je met deze vorm van graviteit leren verzoenen kan het Oosterse denken ons leren door prograv te denken, door prograv te handelen. Ook in het nuttigen van het voedsel, zo merkt Han op, is er van geweld geen sprake: geen snijden van je grote lap vlees, maar met stokjes de kleingesneden stukjes omvatten, en naar je mond brengen. Een andere houding, een andere manier van denken, een verandering die hard nodig is nu de wereld aan het kantelen is en de gevolgen van ons menselijk handelen des te groter en des te nefaster zijn geworden.

John Hacking
17 november 2022

Tijd-loos en plaats-loos (1)

Sowohl die europäische Kultur als auch der europäische Begriff der Kultur weisen viel Innerlichkeit auf. Die fernöstliche Kultur ist dagegen innerlichkeitsarm. Das macht sie durchlässig und offen. Aus demselben Grund entwickelt sie eine stärkere Neigung zur Aneignung und Veränderung, ja zum Neuen. Die Kultur des Fernen Ostens ist keine Kultur der Er-Innerung oder des Gedächtnisses. Aufgrund intensiverer Offenheit stellt sich die Frage nach jenem Inter- nicht eigens, das zwischen den festen Wesenheiten zu

vermitteln hatte. Von ihrer inneren Verfassung her neigt die fernöstliche Kultur starker zur Hyperkultur, die eben keine Kultur der Innerlichkeit is.

Das fernöstliche Denken orientiert sich nicht an der Substanz, sondern am Verhältnis. Demnach is auch die Welt eher ein Netz als ein ‚Sein‘. Der Ferne Osten denkt netzförmig. Dies is wohl der Grund dafür, dass die Vernetzung sich im Fernen Osten intensiver beschleunigt als im Wesen. Sie entspricht offenbar dem asiatischen Welt- und Selbstverständnis. Der Ferne Osten hat ein sehr ‚natürliches‘ Verhältnis zur ‚technischen‘ Vernetzung. (uit: Byung-Chul Han, Hyperkulturalität. Kultur und Globalisierung Merve Verlag Berlin 2005, pag. 56-57)

Die Dinge, die man sich aneignet, mit denen man sich umgibt, maken ja eerst den Inhalt des Selbst aus. Nur der Mythos einer reinen Innerlichkeit nivelliert den Konsum zu einem bloß äußerlichen Akt. Die Konsum-Kritik setzt ein tiefes Innen voraus, dat es zu schützen gälte vor dem Übermaß äußerlicher Dinge. Diese Innerlichkeit, diese ‚Seele‘ kennt der Ferne Osten nicht. Das is auch der Grund dafür, dass der Ferne Osten ein durchaus positiefes Verhältnis zum Konsum hat. Er kennt eben kein ‚Wesen‘, kein Innen‘, dat es vor zu viel ‚Außen‘ zu bewahren gälte. Das ‚Innen‘ wäre vielmehr eine besondere Wirkung des ‚Außen‘. (uit: Byung-Chul Han, Hyperkulturalität. Kultur und Globalisierung Merve Verlag Berlin 2005, pag. 62)

Het onderscheid tussen binnen en buiten, ver en dichtbij, hoog en laag, lang en kort bijvoorbeeld komt, zowel op het gebied van de ruimte als van de tijd, in de digitale wereld en in de virtuele uitwerking ervan, te vervallen. Een onderscheid namelijk dat vasthoudt aan concrete objecten en concrete subjecten. Als dat subject en als dat object een verzameling digitale punten is geworden, is elke vorm van materie, van materialiteit weg. Het virtuele heeft (dan) de plaats ingenomen van datgene wat zich eerst in de werkelijkheid als materiële vorm manifesteerde. Het virtuele is de nieuwe werkelijkheid zonder materialiteit. De enige materie die dan nog overblijft is de hardware waarbinnen de software draait en waarmee de gebruiker zijn digitale realiteit vorm geeft. Die gebruiker zelf kan inmiddels óók een programma zijn, een vorm van kunstmatige virtueel gestuurde intelligentie. Het uitlezen en aansturen van algoritmen om deze virtuele realiteit te lezen en te beïnvloeden kan door een robot gebeuren. Elke vorm van hardware waarop software draait is eigenlijk al een soort robot. Misschien nog niet helemaal zelfstandig maar het komt wel in de richting daarvan. Als onze smartphone onze lichamelijke conditie bewaakt en monitort, onze huiselijke omgeving in de gaten houdt en zo nodig aanstuurt, als al onze gebruiksgegevens worden doorgesluisd en opgeslagen in grote data-verzamelingen, dan is dit een vorm van robotisering. We kunnen met deze robot spreken en ons laten voorlichten over alles wat we willen weten, hoe laat de treinen rijden en wat al niet meer. Hoe meer we vragen, hoe slimmer

en meer bij de hand, hij wordt. Hij is geen hij en geen zij, maar hij past zich wel aan jou aan.

De software die ervoor is ontwikkeld is zo ingesteld dat er geleerd kan worden. Zo raak je langzaam in een bubbel, de waarheid die zo wordt gecreëerd is dan helemaal jouw hoogst individuele waarheid want gebaseerd op jouw voorkeuren, vragen en instellingen. Maar het individu dat jij bent in de digitale wereld is maar een schim, een schijnindividu, dat in veel aspecten overeenkomt met al die miljoenen andere individuen die gebruikmaken van deze techniek. In feite ben je dan een verzameling bits en de combinaties die daarmee worden gemaakt verschillen hoogstwaarschijnlijk niet zoveel van andere mogelijke combinaties. Veel is dan buitenkant, veel is gebaseerd op uiterlijk, op gedrag, op uitspraken, of voorkeuren die zoals de mode door velen worden gekoesterd en gevolgd. Eigenlijk ben je een niemand. Een hol vat gevuld met indrukken, emoties, en vormen van kennis die je in de loop van de tijd hebt opgedaan. De digitale weergave daarvan maakt dat meer dan duidelijk. Eigenlijk maakt het dan niet meer uit hoe dat digitaal profiel eruit ziet want het kan ook anders en de betekenis ervan is relatief in het licht van de mogelijkheden die er zijn. Je vasthouden aan je virtuele zelf, aan je digitale identiteit is dan hetzelfde als je vasthouden aan een ballon vol lucht...je let even niet op, de lucht vliegt eruit en je houdt enkel een omhulsel in handen...

Als we in een cultuur leven waarin we niet meer doof en blind zijn voor het andere, het vreemde en waarin we onze identiteit niet laten bepalen door ons af te zetten tegenover het niet-eigene, want al het eigene is in feite een fictie, een virtueel gegeven dat net zo goed anders kan zijn, dan overstijgen we als het ware de situaties waarin we ons bevinden en worden ruimte en tijd relatief. Byung-Chul Han spreekt over een hypercultuur, een helikopter-view op onze samenleving en op ons functioneren. Dat heeft ook gevolgen voor ons idee van geluk en het bereiken van geluk. Geluk is dan niet meer een toestand die we kunnen bereiken en die dan voor een tijd vastligt, alsof gelukzaligheid in vast-gegoten vorm verkrijgbaar zou zijn. Hij schrijft in zijn boek *Hyperkulturalität. Kultur und Globalisierung* hierover en hij gebruikt de metafoor van de muziek waarin de noten naast elkaar, elkaar opvolgen:

Nähert man sich heute einer Kultur, der nicht mehr jene beglückende Taub-Blindheit eigen ist, einer Kultur also, die sich, ins Akustische übersetzt, zu einem hyperkulturellen Klangraum entgrenzt, ja ent-ortet, in dem sich unterschiedlichste Tone abstandslos in einem Nebeneinander drängen? Die hyperkulturelle Verfassung des Nebeneinander, der Gleichzeitigkeit oder des Sowohl-als-auch veränderte auch die Topologie des Glücks. (pag. 13)

Als wij als individu verdwijnen, als er eigenlijk niks meer is om je aan vast te houden in de materiële wereld, als zingevingssystemen niet meer voldoen

omdat in de digitale wereld alles mogelijk is en elk houvast ontbreekt, dan komen we in een nieuwe vorm van samenleven terecht waarin iedereen met iedereen en alles met alles is verbonden. Als individu ben je dan een knooppunt in een groter geheel, een doorgangspunt, een ontvangende en doorgevend knoop, een autonodus. Een zelf dat onderdeel vormt van een netwerk met andere zelden en andere verknopingsmogelijkheden. Informatie stroomt van het ene naar het andere, door het ene naar het andere knooppunt. En elk knooppunt is in feite virtueel – een verzameling groeiende en afnemende bits, telkens in nieuwe combinaties. Han schrijft dat de globalisering dit duidelijk maakt in de structuur van onze samenleving en onze cultuur:

Die "intertwingularity" oder das "structangle" charakterisiert auch die Kultur von heute. Die Kultur verliert zunehmend jene Struktur, die der eines konventionellen Textes oder Buches gleicht. Keine Geschichte, keine Theologie, keine Teleologie lässt sie als eine sinnvolle, homogene Einheit erscheinen. Die Grenzen oder Umzäunungen, denen der Schein einer kulturellen Authentizität oder Ursprünglichkeit aufgeprägt ist, lösen sich auf. Die Kultur platzt gleichsam aus allen Nähten, ja aus allen Begrenzungen oder Fugen. Sie wird ent-grenzt, ent-schränkt, ent-näht zu einer Hyper-Kultur. Nicht Grenzen, sondern Links und Ernetzungen organisieren den Hyperraum der Kultur. (pag. 16)

Het individu dat digitaal een schimmenbestaan leidt, want niets staat vast, alles is relatief, veranderbaar, construeerbaar, ontbeert elk houvast. Het individu dat zich als zelf met een zelfbewustzijn manifesteert in de materiële wereld verliest in de digitale wereld elk bestaansrecht want elke vorm van identiteit is een relatieve, een construct van gegevens die manipuleerbaar zijn en die in andere constellaties zichtbaar kunnen worden gemaakt. Identiteitsfraude is een koud kunstje met grote gevolgen voor het bestaan in de materiële wereld. Han stelt dat de processen die plaatsvinden door de globalisering, de wereld als woonplaats voor alles en iedereen, de wereld ook waarin alles met alles samenhangt, tot gevolg hebben dat culturen meer en meer mengen en dat grenzen tussen culturen worden opgeheven, vervagen en er uiteindelijk niet meer echt toe doen. Identiteit ontleen je dan niet meer aan een cultuur waar je uit voortkomt maar identiteit is een simpel en achterhaald construct dat nu niet meer werkt. Want het andere waar je je tegen af zette om jezelf te laten zien, te bewijzen, of om te ontdekken wie je nu werkelijk bent, bestaat niet meer, want het vormt deel van jezelf. Je identiteit is een amalgaam geworden, een mix, een recept dat telkens weer wordt aangepast, waaraan ingrediënten worden toegevoegd of eruit weggehaald. Dat heeft gevolgen voor onze opvattingen van de ruimte, de leefruimte, de ruimtes waarin we ons manifesteren, maar ook voor onze opvattingen en ons begrip van de tijd. Han schrijft:

Der Globalisierungsprozess, beschleunigt durch neue Technologien, ent-fernt den kulturellen Raum. Die dadurch entstandene Nähe erzeugt eine Fülle, einen Fundus kultureller Lebenspraktiken und Ausdrucksformen. Der Globalisierungsprozess wirkt akkumulierend und verdichtend. Heterogene kulturelle Inhalte drängen sich in einem Nebeneinander. Kulturelle Räume überlagern und durchdringen sich. Die Entgrenzung gilt auch der Zeit. Ins Nebeneinander des Verschiedenen werden nicht nur unterschiedliche Orte, sondern auch unterschiedliche Zeiträume ent-fernt. Nicht das Gefühl des Trans-, Inter- oder Multi-, sondern das des Hyper- gibt exakter die Räumlichkeit der heutigen Kultur wieder. Die Kulturen implodieren, d. h. sie werden ent-fernt zur Hyperkultur.

In gewisser Hinsicht bedeutet Hyperkultur Mehr an Kultur. Kultur wird dadurch genuin kulturell, ja hyper-kulturell, dass sie ent-naturiert wird, dass sie sowohl vom ‚Blut‘ als auch vom ‚Boden‘. d. h. von biologischen oder terranen Codes befreit wird. Die Ent-naturierung intensiviert die Kulturalisierung. Macht der Ort die Faktizität einer Kultur aus, so bedeutet die Hyperkulturalisierung eine Defaktifizierung der Kultur. (pag. 17)

Hyperculturalisering, het staan of het zich bevinden boven de verschillende culturen die in elkaar vloeien, die uiteindelijk niet meer zijn te onderscheiden, leidt volgens Han dus tot een tenietdoen van de feitelijkheid van een cultuur die gebonden is aan de ruimte, het bezetten van een ruimte en het organiseren van een verhaal over die cultuur in de tijd. Als plaats en tijd er niet meer toe doen, als plaats en tijd irrelevant worden in de digitale omgeving, in de virtuele wereld, dan raakt het individu dat inzet op controle, dat veilig wil zijn in een bepaalde ruimte en tijd, dat verhalen wil horen die betekenisvol zijn en die geestelijk houvast geven, ontheemd. Een filosofie van bijvoorbeeld Martin Heidegger helpt ons niet meer verder want alles in deze filosofie riekt naar bodem, naar het boerenbestaan, naar de bewerking van het land, de houvast van het boek, de traditie van het Beierse landschap. In de digitale wereld kan het net zo goed een virtueel science fiction avatar landschap zijn waarin het individu zijn weg moet vinden, als er nog sprake is van een weg, een concrete route... Ook de metaforen uit bijvoorbeeld de bijbel, de tocht door de woestijn, de vestiging van het Rijks Gods op aarde, het aanbreken van het einde der tijden (de apocalyps waarin alles zal worden onthuld en waarin het definitieve karakter van een eindtijd zichtbaar zal worden) zijn niet meer dan vrome ficties zonder enige absolute geldigheid in een virtueel landschap. Ze zijn opeens modellen, constructen, theopoëzie, zoals Peter Sloterdijk stelt.

Maar kunnen we dat wel aan? Zijn we geestelijk genoeg toegerust om zoveel onzekerheid, zoveel menselijke relatieve constructen te verhapstukken? En wel zodanig dat we toch kunnen functioneren op een humane wijze, zonder elkaar te verketteren, zonder elkaar elkaars waarheid te betwisten? Elk mens

zijn eigen weg, zijn eigen levensweg, zijn eigen route in en door dit leven. Elke mens zijn eigen basis, zijn eigen zinvol verhaal, zijn eigen manifestatie van een zinvol bestaan? Is er consensus mogelijk in al die onzekerheid, is er ruimte voor gesprek en voor samenwerken? Ook al is digitaal veel onzeker en komt ons hele bestaan op het gebied van de zingeving op losse schroeven te staan? De toekomst zal het uitwijzen, we staan slechts aan het begin van een totaal nieuwe ontwikkeling.

John Hacking
13 december 2022

Byung-Chul Han, Hyperkulturalität. Kultur und Globalisierung Merve Verlag Berlin 2005

Tijd-loos en plaats-loos (2)

In einem nachgelassenen Fragment "Die Zeit bedenken" sinniert Vilém Flusser über die Zeitform der Informationsgesellschaft. (Citaat uit: Vilém Flusser, Die Zeit bedenken, in: Lab. Jahrbuch für Künste und Apparate (2001/02), S. 126-130). Er unterscheidet dabei drei Formen der Zeit, nämlich die Zeit des Bildes, die Zeit des Buches und die Zeit des Bits, geometrisch ausgedruckt, die flächenhafte Zeit, die lineare Zeit und die punktuelle Zeit. Die Zeit des Bildes gehört zur mythischen Zeit. Hier herrscht eine überschaubare Ordnung. Jedes Ding hat seinen unverrückbaren Platz. Entfernt es sich von ihm, so wird es zurechtgerückt. Die Zeit des Buches gehört zur geschichtlichen Zeit. Ihr wohnt die geschichtliche Linearität inne. Sie ist ein Strom, der aus der Vergangenheit fließt und der Zukunft zustrebt. Jedes Geschehen verweist auf den Fortschritt oder auf den Verfall. Die Zeit von heute hat dagegen weder einen mythischen noch einen geschichtlichen Horizont. Ihr fehlt der umfassende Sinnhorizont. Sie wird ent-theologisiert oder ent-teleologisiert zu einem "atomaren" "Bit-universum" oder "Mosaikuniversum", in dem Möglichkeiten ohne jeden mythischen oder geschichtlichen Horizont wie Punkte "schwirren" oder wie "Körner" "rieseln" „als diskrete Sensationen": "Diese Möglichkeiten kommen auf mich zu: sie sind die Zukunft. Wo immer ich hinsehe, dort ist die Zukunft. (...) Anders gesagt: das Loch, das ich bin, ist nicht passiv, sondern es saugt wie ein Strudel die Möglichkeiten, die es umgeben." In diesem "Punkt-universum" gibt es kein "Bild", kein "Buch", das Möglichkeiten begrenzen würde. Das Dasein wird vielmehr von den freischwebenden Möglichkeiten umgeben. So verspricht das "Punkt-universum" mehr Freiheit. Die Zukunft ist ja "überall dort", "wo ich mich wende". (uit: Byung-Chul Han, Hyperkulturalität. Kultur und Globalisierung Merve Verlag Berlin 2005, pag. 19)

Als in een mythische tijd het beeld bepalend is voor de samenhang in de cultuur en maatschappij, bewaakt en gestructureerd door een bepaalde groep in de samenleving (een zogenaamde priesterkaste), en als het boek richtinggevend is naar verleden en toekomst toe, als een lineaire leidraad die houvast geeft in de constructie van betekenisvolle verhalen, dan zijn we nu volgens Vilém Flusser (zie citaat), in ons digitale tijdperk in een soort van chaos terecht gekomen. Elk houvast ontbreekt want de digitale wereld onthoudt ons dit houvast. Alles kan en alles kan alle kanten opgaan. Tijd wordt een gat, een zwart gat in de ruimte, en het hier en nu waarin het individu zich bevindt, raakt aan alles, elke richting kan een toekomst vormen, elke overgang een morgen. Was de grens in een materiële wereld waarin culturen en identiteiten zich onderscheiden door verschillen eerst een soort doorgang naar iets anders, het niet eigene, een grens is ook een tussenruimte waarin die identiteiten terug kunnen vallen op zichzelf en zichzelf opnieuw uitvinden, c.q. zichzelf als betekenisvol ervaren. Maar in de digitale wereld bestaan die grenzen niet meer, is de ruimte en is de tijd virtueel. Grenzen zijn opgeheven waar bits (in willekeurige vorm) naast elkaar bestaan en van plek kunnen wisselen in een voortdurend proces van manipulatie, d.w.z. het schrijven van codes, van taal die de software doet werken. Byung-Chul Han spreekt over een hypercultuur en hun definieert dit begrip als volgt in zijn essay *Hyperkulturalität. Kultur und Globalisierung*, in het hoofdstuk met de titel: *Hypertext und Hyperkultur* - (noot 18): „Die Hyperkultur bzw. die Hyperkulturalität ist ein kulturtheoretischer und kulturphilosophischer Begriff. So unterscheidet sie sich von jener ‚Hyperkultur‘, die eine median- oder literaturtheoretische Gegenfigur zur Buchkultur darstellt. Vgl. M. Klepper, R. Mayer u. E. -P. Schneck (Hrsg.), *Hyperkultur. Zur Fiktion des Computerzeitalters*, 1995 Berlin.

Als cultuurtheoretisch en cultuurfilosofisch begrip slaat hypercultuur op het fenomeen van een proces waarin alle culturen met elkaar worden vermengd en waarin ruimte en tijd niet meer de fundamentele vormen voor een denken dat zich beroept op identiteit en een stichtend verhaal. Dat denken heeft afgedaan vanuit een digitale werkelijkheid waarin de materiële wereld langzaam wordt vermengd met en misschien wel opgeslokt door een virtuele realiteit. In die virtualiteit die nu overal werkzaam is, is het culturele model dat zich beroept op een geschiedenis (tijd) en een plek in de ruimte achterhaald. Niet het beeld en ook niet het boek bepaalt de werkelijkheid maar de bits. Han verwijst naar een ander beeld, een andere metafoor om deze nieuwe situatie te beschrijven, hij zegt in twee citaten:

Deleuzes Rhizom-Modell erweist sich dagegen als geeignet, bestimmte Aspekte der Hyperkultur zu beschreiben. Es hat durchaus ein kulturtheoretisches Potential.

Das Rhizom bezeichnet die nicht zentrierte Vielheit, die keiner übergreifenden Ordnung zu unterwerfen ist: „Ein Rhizom ist als unterirdischer

Strang grundsätzlich verschieden von großen und kleinen Wurzeln. Zwiebel- und Knollengewächse sind Rhizome. Pflanzen mit großen oder kleinen Wurzeln können in ganz anderer Hinsicht rhizomorph sein, und man konnte sich fragen, ob das Spezifische der Botanik nicht gerade das Rhizomorphe ist. (...) Jeder Punkt eines Rhizoms kann (und muss) mit jedem anderen verbunden werden. Das ist ganz anders als beim Baum oder bei der Wurzel, bei denen ein Punkt, eine Ordnung, festgelegt ist." (noot 37: G. Deleuze / F. Guattari, Tausend Plateaus, Berlin 1992, S. 16.) Das Rhizom ist also ein offenes Gebilde, dessen heterogene Elemente unaufhörlich ineinander spielen, übereinander gleiten und im ständigen "Werden" begriffen sind. Der rhizomatische Raum ist kein Raum der "Verhandlung", sondern der der Verwandlung und Vermischung. Die rhizomatische Streuung, ja Zerstreung ent-substantialisiert, ent-innerlicht die Kultur zur Hyperkultur. (pag. 32-33)

Die rhizomatische Mitte ist kein gegenwärtiger Übergang. Sie flieht oder fließt gleichsam zu schnell für eine "Verhandlung". "Zwischen den Dingen" bezeichnet, so Deleuze, "keine lokalisierbare Beziehung, die vom einen zum anderen geht und umgekehrt", sondern eine "transversale Bewegung, die in die eine und die andere Richtung geht". Das rhizomatische Zwischen ist also kein "zwischenräumlicher Übergang", sondern ein "Strom ohne Anfang oder Ende, der seine beiden Ufer unterspült und in der Mitte immer schneller fließt." (noot 41: Ebd., S. 42) Das rhizomatische Zwischen ist nicht antagonistisch. Nicht Kontradiktion, sondern Konjunktion strukturiert es. (pag. 34-35)

Deze wortelstructuur die een analogie vertoont met de netwerkstructuur van de digitale wereld lijkt ook op het mycelium, het netwerk van schimmels en paddenstoelen, dat zich onder de grond uitstrekt en dat in principe de hele aarde bestrijkt waar levende organismen voorkomen. Het wijst op het verbindende karakter, het alle kanten kunnen opgaan, een asynchrone samenhang, als een naast elkaar bestaan van eenheden die niet per se samen hoeven te hangen, maar waardoor wel een vorm van energie stroomt, die wel met elkaar verbonden zijn, en die zonder doel en zonder richting een netwerk vormen. Natuurlijk klopt deze metafoor ook niet helemaal want het mycelium in de aarde is een redelijk vaste structuur die afhankelijk van de leefomstandigheden kan bestaan of niet. De digitale werkelijkheid is in die zin vrijer, want onafhankelijk van concrete leefomstandigheden. In een virtuele werkelijkheid en door de toename van de digitale mogelijkheden is de mens als het ware op drift geraakt. Complottheorieën gelden voor sommigen net zo waar als de uitkomsten van de exacte wetenschap. In de wetenschap is de toets (en de herhaalbaarheid daarvan) en de intersubjectieve overeenstemming medebepalend voor de uitkomst. Maar als er enkelen gaan twijfelen wordt die overeenstemming op losse schroeven gezet. Kijk naar de discussies over de uitstoot van stikstof die nadelig is voor de diversiteit in de natuur. Dat wordt door sommigen

betwijfeld, vooral door hen die baat hebben bij een status quo en die daarom niet willen inleveren door hun veestapel in de buurt van natuurgebieden (noodgedwongen) te moeten halveren om zo de stikstofuitstoot te verminderen. Producenten van veevoer, kunstmest en pesticiden spinnen garen bij deze twijfelaars aan de uitkomst van wetenschappelijk onderzoek. Dit is slechts één klein voorbeeld van een wereld waarin niks meer zeker lijkt, of een wereld waarin oude zekerheden wankel zijn geworden. Byung-Chul Han legt ook een verband met het denken van Nietzsche, die in de gaten had dat de voorstelling van God vooral gebonden was aan de ruimte, aan een plaats. Plaatsloosheid, ook de digitale ruimte zonder plaats en tijd, berooft God van zijn plaatselijk fundament, van zijn houvast in de ruimte. Met alle gevolgen van dien. Han schrijft:

Nietzsche ist gewiss einer der wenigen Denker, die zu einem Weitblick, ja zu einem Resonieren fähig sind, das Schwingungen aus der Zukunft empfängt. Offenbar hat er erkannt, dass der Tod Gottes auch das Ende des emphatisch gedachten Ortes einleitet, dass Gott auch Gott des Ortes war. Die Ent-Ortung der Kultur erzeugt ein Nebeneinander unterschiedlicher Wissens-, Denk-, Lebens- und Glaubensformen: "Zeitalter der Vergleichen – Je weniger die Menschen durch das Herkommen gebunden sind, um so größer wird die innere Bewegung der Motive, um so größer wiederum, dementsprechend, die äußere Unruhe, das Durcheinanderfluten der Menschen, die Polyphonie der Bestrebungen. Für wen gibt es jetzt noch einen strengeren Zwang, an einen Ort sich und seine Nachkommen anzubinden? Für wen gibt es überhaupt noch etwas streng Bindendes? Wie alle Stilarten der Künste nebeneinander nachgebildet werden, so auch alle Stufen und Arten der Moralität, der Sitten, der Kulturen. - Ein solches Zeitalter bekommt seine Bedeutung dadurch, dass in ihm die verschiedenen Weltbetrachtungen, Sitten, Kulturen verglichen und nebeneinander durchgelebt werden können; was früher, bei der immer lokalisierten Herrschaft jeder Kultur, nicht möglich war, entsprechend der Gebundenheit aller künstlerischen Stilarten an Ort und Zeit.

(pag. 37)

God heeft geen bodem meer om op te staan, zo Nietzsche, maar de mens ook niet. Het verhaal in de tijd dat begint met de schepping van de wereld en de mens en dat bijbels eindigt met de komst van de Messias is een poëtische manier van benaderen van de werkelijkheid die in een bepaalde tijd houvast bood aan mensen maar dat nu nauwelijks nog aanspreekt als mensen werkelijk willen weten hoe deze wereld is ontstaan en hoe de kosmos of het universum in elkaar zit. De betekenis van dit soort verhalen moet dan ook niet worden gezocht in de zogenaamde feitelijkheid ervan – want die feiten hebben nooit plaatsgevonden. De betekenis bevindt zich op een ander niveau, op het hermeneutische niveau, waar zin wordt gevonden en gemaakt, waar zinvolheid aan het licht komt als de juiste vragen worden

gesteld. Veel verhalen die buiten het religieuze domein zin-stichtend waren, jongere verhalen over bijvoorbeeld het stichten van een natie, een cultuur, een stroming in de muziek, kunst, etc. hebben ook hun zeggingskracht verloren omdat de huidige generaties in de gaten hebben dat het 'maar verhalen' zijn, constructen die net zo goed anders verteld kunnen worden. Het besef te leven in een digitale werkelijkheid met talloze virtuele mogelijkheden heeft een hele geschiedenis van verhalen van tafel geveegd. De verhalen zelf hebben dan nog wel betekenis, maar hun fundament als dragend voor een samenleving, is onder kritiek komen te staan. Han zegt in deze:

Charakteristisch für heute ist der Horizontzerfall. Es verschwinden die sinn- und Identitätsstiftenden Zusammenhänge. Fragmentierung, Punktualisierung und Pluralisierung sind Symptome der Gegenwart. Sie gelten auch für die Zeiterfahrung von heute. Es gibt nicht mehr jene erfüllte Zeit, die sich einem schonen Gefüge aus Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft, also einer Geschichte, einem narrativen Spannungsbogen verdankte. Die Zeit wird nackt, d. h. der Narration entkleidet. Es entsteht eine Punkt-oder Ereignis-Zeit, die aufgrund ihrer Horizontarmut nicht viel Sinn zu tragen vermag. Der Seinskonstellation von heute fehlt offenbar jene Gravitation, die Teile zu einer bindenden Ganzheit vereinigte. Das Sein zerstreut sich zu einem Hyperraum aus Möglichkeiten und Ereignissen, die, statt zu gravitieren, darin gleichsam nur schwirren. Der Horizontzerfall kann als eine schmerzende Leere, als eine narrative Krise erfahren werden. Aber er lässt auch eine neue Freiheitspraxis zu. (pag. 54)

Dat zijn de twee kanten van deze ontwikkeling in ons digitaal tijdperk: verlies van zinvolheid en zinvolle samenhangen en de mogelijkheid van een nieuwe vorm van vrijheid. Virtueel kun je alle kanten uit. Alle mogelijkheden liggen open om de wereld en het zinpotentiaal opnieuw vorm te geven. Niet meer gebonden aan plaats en aan tijd, aan verhalende constructen die de basis vormen voor identiteiten die nauwelijks willen veranderen omdat ze vasthouden aan (oude) zekerheden (of aan machtsstructuren waarin ze vast verankerd zijn), kan er een nieuwe wereld groeien waarin mensen vooral bezig zijn met elkaar in nieuwe zinsverbanden: symbiotisch verbonden met de wereld, de natuur waar ze deel van uitmaken. Zonder schade aan te richten aan de natuurlijke omgeving van dieren en planten, geen uitbuiting van de aarde, geen roofbouw, geen onderdrukking van medemensen, geen mensenhandel, geen overheersing van het kapitaal en de kapitaalkrachtigen. De digitale werkelijkheid doet elke substantie verschijnen als een illusie. Een spook dat misschien nog bange geesten angst kan aanjagen, maar dat net als de angst een illusie is, een imaginaire luchtspiegeling in een tijdsdimensie die nergens houvast heeft want ook de tijd is een illusoir construct. Het Verre Oosten heeft volgens Han een andere beleving van de mens en zijn persoonlijkheid. De nadruk ligt minder sterk op een substantie-ontologische

voorstelling. Ook het begrip ziel wordt daar niet onderschreven. Dat heeft nogal wat gevolgen voor het samenleven en samengaan van mensen. Han schrijft:

Die substantzontologische Vorstellung der Kultur hat der Ferne Osten nicht entwickelt. Auch der Mensch ist keine fest umrissene substantielle oder individuelle Einheit, d. h. keine ‚Person‘. Er hat auch keine ‚Seele‘. Schon das chinesische Schriftzeichen für Mensch verweist darauf, dass er keine Substanz ist. Das Zeichen fürs Zwischen steckt bereits im Wort ‚Mensch‘. Der Mensch ist also ein Verhältnis. Westliche Kategorien wie Inter-subjektivität oder Inter-personalität, die erst nachträglich eine Beziehung zwischen den Personen oder Subjekten zu stiften hatten, sind dem fernöstlichen Denken fremd. Vor jedem Inter- ist der Mensch ein Zwischen. Dementsprechend ist auch der ‚Dia-log‘ ein westlicher Begriff. Die Beredtheit des dia-legein kennt die fernöstliche Kultur nicht. Dieses andere Kultur Verständnis erklärt auch, dass es im Fernen Osten nicht einmal eine einheitliche Bezeichnung oder Übersetzung für die Interkulturalität gibt. Dafür verwendet man u.a. unterschiedliche Umschreibungen, die oft sehr künstlich klingen.

(Han merkt hierbij op in Noot 70: Das chinesische, japanische oder koreanische Wort für ‚Kultur‘ (chin. wenhua, Jap. bun-ka, kor. mun-wha) ist eine Übersetzung des europäischen Begriffes. Ende des 19. Jahrhunderts wurde der europäische Kulturbegriff vermutlich von den Japanern übernommen und übersetzt, wobei sie sich auf chinesische Quellen bezogen. Das erste chinesische Zeichen „wen“ bedeutet Muster, Linie, Zeichen, Schrift oder Literatur. Das zweite Zeichen „hua“ bedeutet Wandlung, Veränderung oder Verwandlung. Auch der moderne Begriff für „Chemie“ enthält das Zeichen „hua“.)

Misschien brengen wij nu vanuit westers perspectief het argument naar voren dat ons eigen lichaam het sterkste argument is om te geloven in de substantie die wij zijn. Dit tegenover een digitale werkelijkheid waarin alles wankel is en waarin materialiteit relatief is, onderdeel van een groter geheel. Maar zelfs ons lichaam kan in mijn ogen niet aan die behoefte aan substantialiteit beantwoorden. Want hoewel wij ons lichaam zijn en ons lichaam hebben zijn we niet de meester over de transitie van dit lichaam. Hebben we geen zeggenschap over de dood die ons uiteindelijk altijd wacht. Is onze gezondheid vaak broos. Zijn we onderworpen aan groei en aan vergankelijkheid. En in deze wereld worden wij als lichaam door autocraten en dictators zonder pardon ingezet als kanonnenvlees in oorlogen die volslagen zinloos zijn. Zie de strijd in Oekraïne en op tal van andere plekken in deze wereld. Mensen worden opgeofferd aan leugens die als substantiële verhalen worden verkocht maar die niet meer zijn als verzinsels om de machthebbers in het zadel te houden en hun corrupte praktijken te ondersteunen. Ook die leugenachtige verhalen zullen worden doorgeprikt en

dan zullen er velen gedesillusioneerd terugkeren van het slagveld als ze het al overleven. De digitale werkelijkheid zou ons moeten leren dat het alle kanten op kan maar dat geen enkel verhaal, geen enkele ideologie het rechtvaardigt dat talloze onschuldigen worden vermoord en dat velen zinloze oorlogen worden ingestuurd.

John Hacking
13 december 2022

Byung-Chul Han, Hyperkulturalität. Kultur und Globalisierung Merve Verlag Berlin 2005

Tijd-loos en plaats-loos (3)

Die Globalisierung bedeutet nicht einfach, dass das Dort mit dem Hier vernetzt ist. Sie bringt vielmehr ein globales Hier hervor, indem sie das Dort ent-fernt und ent-ortet. Weder die Inter- noch die Multi- noch die Transkulturalität vermag dieses globale Hier zu markieren. Der hyperkulturelle Tourist bereist den Hyperraum von Ereignissen, der sich dem kulturellen Sightseeing erschließt. So erlebt er die Kultur als Kul-Tour. (Byung-Chul Han, Hyperkulturalität. Kultur und Globalisierung Merve Verlag Berlin 2005, pag. 47)

Antropoceen

Onderzoek naar de uitdijende ruimte van dit universum en onderzoek naar de allerkleinste delen van atomen en moleculen vindt tegelijk plaats op verschillende locaties en door verschillende wetenschappers. Dat levert veel nieuwe inzichten op, maar het grote en het kleine bevatten nog veel geheimen. Beide dimensies en de kennis daarover zeggen iets over de tijd waarin we leven. Kijken we naar de mens als lichaam, een mens die ergens woont en in een bepaalde tijd leeft, dan zitten we nu in het antropoceen, een tijdperk waarin de mens een groot stempel drukt op de aarde en haar bewoners. En dat niet altijd positief. Eerder het omgekeerde is het geval. Talloze dieren en planten dreigen uit te sterven omdat hun leefgebied verwoest wordt door menselijk ingrijpen. Zij verdwijnen uit onze tijd omdat wij geen plaats voor hen maken. Als 'koningen' in of heersers over de schepping gedragen wij ons als absolute heersers die overal lak aan hebben en die aan niemand verantwoording schuldig zijn. Economische winsten, economisch rendement gaat boven alles. Hebzucht heerst in de harten van velen. Een hebzucht die zich zeer negatief kan gaan uitwerken op het voortbestaan van veel leven op deze aarde. Ook menselijk leven. Velen betalen een hoge prijs voor de hebzucht van weinigen. Oorlogen worden

gevoerd als bliksemafleider voor de misère in eigen land, vijanden worden gecreëerd om eigen falen te verhullen en de aandacht af te leiden (Rusland). Of politieke tegenstanders worden monddood gemaakt via gecorrumpeerde rechters die hen veroordelen om een kleinigheid die in een normaal land vanzelfsprekend zijn (Rusland, Turkije). Hele delen van de Amazone en de tropische bossen in Afrika en Indonesië worden platgebrand om er soja en mais te kweken of om er palmolieplantages op te vestigen. Daarbij gebruik makend van reusachtige hoeveelheden gif om alle andere planten te verdelgen. Dan spreek ik nog niet over de gevolgen van de mijnbouw om steenkool, metalen, en zeldzame aardmetalen te delven. Voorlopig lijkt daar geen einde aan te komen.

Misschien hebben sommigen onder ons nog het idee dat veel zaken ver weg zijn, dat ze ons niet raken omdat we in een ander land leven. In een andere context, waardoor we minder geraakt worden door al deze ontwikkelingen. Maar velen zetten het journaal niet meer aan, of lezen geen kranten meer, omdat ze niet meer het negatieve nieuws kunnen verdragen dat ons soms lijkt te overspoelen. Maar kop in het zand gaat niet werken. Deze aarde en deze wereld draagt de gevolgen van ons menselijk handelen, hoe ver of hoe dichtbij wij ook bij sommige rampgebieden wonen. Er is een nieuwe realiteit ontstaan, een hyperrealiteit, een realiteit die ons allen aangaat en ons allen raakt. Het is een realiteit waarin wij duidelijk de gevolgen van ons menselijk handelen gaan voelen en waarvan de klimaatverandering er maar een is. Er is geen plek meer op aarde waar je je kunt verstoppen. We zullen er samen aan moeten gaan staan om een andere manier te vinden hoe we omgaan met onszelf, met de aarde en met al haar bewoners.

Globaal denken en handelen

Het effect van het feit dat de wereld, de globus, nu ons huis is, heeft gevolgen voor ons gedrag en onze houding tegenover deze wereld. Als we nog niet in de gaten hebben dat ons gedrag effect heeft op andere delen van de wereld komen we daar soms hardhandig achter. Via internet en de digitale mogelijkheden zijn we met allen en met alles verbonden en zijn we kwetsbaar geworden. Daar wordt misbruik van gemaakt en velen spinnen daar garen bij door oplichting, hacken van systemen en stelen van data. Zelfs de aanvoerlijnen van olie en gas zijn niet veilig om maar niet te spreken van de ondergrondse leidingen in zee waardoor data stromen, die en masse binnenkomen aan de Nederlandse kust. Voor het gebruik van de ruimte die de aarde omgeeft is nog niet zoveel geregeld en elke gek met veel geld kan satellieten de ruimte inschieten zonder op de gevolgen te letten. Kilo's ruimtepuin zweven om de aarde en vormen zo een nieuwe schrootkring. Op 1 oktober verscheen dit bericht op de BBC van Shiona McCallum - Technology reporter: *Tech billionaire Elon Musk has presented the latest prototype of a humanoid robot being developed by his Tesla electric car*

company. Optimus appeared on stage at a Silicon Valley event, where it waved to the audience and raised its knees. The CEO said the robot was work-in-progress but could be on sale to the public in a few years' time. Tesla's mass-market robots will be tested by working jobs in the car factories, company engineers say. (<https://www.bbc.com/news/technology-63100636>).

Wie garandeert ons dat dit soort robots niet worden ingezet voor (autonome) oorlogsvoering? Waarbij het gedoe op Twitter alleen maar voor afleiding zorgt en voorkomt dat mensen verdere kijken dan hun neus lang is bij een dergelijke zogenaamde filantroop die mee wil spelen op het wereldtoneel! De wereld is te groot om in zijn geheel te controleren, de aarde nog te omvattend om ook de negatieve effecten van menselijk handelen te voorkomen. Hoe goed de afspraken die erover zijn gemaakt, het gaat nog heel vaak mis. De mens, beperkt door zijn lichaam, handelt plaatselijk en zijn handelen is tijdelijk. Maar de digitale mogelijkheden overstijgen elke vorm van verbeelding. Als de robot een meer prominente plaats gaat innemen in ons leven, deel wordt van ons dagelijks leven, is dat een nieuwe ontwikkeling die we nu nog nauwelijks kunnen overzien. Als onze cultuur waarin we zijn opgegroeid binnenkort niet meer is te onderscheiden van culturen op duizenden kilometers afstand dan zijn we in een totaal nieuwe wereld terecht gekomen, een wereld met een hypercultuur.

Hypercultuur

Byung-Chul Han verwijst hiernaar in zijn essay Hyperkulturalität. Kultur und Globalisierung. De plek is niet meer de plek, de plaats niet meer de plaats, alles is tegelijk ver weg (in de letterlijke zin) en dichtbij in de emotionele zin omdat we via de digitale middelen overal tegelijk kunnen zijn. We kunnen via deze digitale middelen overal kennis van nemen en nieuwe kennis tot ons nemen. Niet alleen van voedsel bijvoorbeeld, maar ook krijgen we een indruk hoe mensen leven en hoe zij hun leven inrichten. Het aura dat een vreemd onbekend land, een cultuur, vroeger had verdwijnt. Veel gaat op elkaar lijken, veel overlapt elkaar, veel wensen en verlangens komen overeen want velen willen een zelfde vorm van welvaart, van mobiliteit, van economische zekerheid. Han schrijft over dit proces:

Ent-Ortung und Ent-Fernung bedingen einander. Orte werden ent-fernt. Ent-Ortung erzeugt Nähe. Kulturelle Ausdrucksformen werden aus ihrem jeweiligen Ort, aus ihrem geschichtlichen oder rituellen Zusammenhang heraus in ein Nebeneinander ent-fernt. Sie reihen sich in einer hyperkulturellen Abstandslosigkeit und Gleichzeitigkeit aneinander. In der Hyperkultur werden unterschiedliche Formen oder Stile aus unterschiedlichen Orten und Epochen in ein Hyperpräsenz ent-fernt. Dieses hyperkulturelle Nebeneinander löscht die Aura aus, die vom besonderen Hier, vom einmaligen Ort und von einer besonderen Zeit und Geschichte ausginge. So entauratisiert die Globalisierung die Kultur

zur Hyperkultur.

Entauratisierung ist auch Defaktifizierung. Kulturen lösen sich aus ihrem örtlich-geschichtlichen Eingebettetsein, ja aus ihrer Geworfenheit.

Defaktifiziert bieten sie sich unterschiedlichen Formen der Aneignung an. Die ent-orteten, ent-auratisierten Kulturen sind nicht einfach Wiederholungen ohne jede Authentizität. Sie erreichen ein anderes Sein, eine andere Realität, die gerade in ihrer Auralosigkeit glänzt. In Anlehnung an die Hyperkulturalität könnte man sie Hyperrealität nennen. (pag. 41-42)

Afrika als voorbeeld

We leven al een tijd in deze hyperrealiteit. Alleen, we hebben het misschien nog niet echt in de gaten. Het wereldkampioenschap voetballen doet het nog lijken alsof we naties zijn die sportief met elkaar de strijd aangaan, maar de winst van een Afrikaans land dat alle andere Afrikaanse landen in extase brengt laat zien dat ook Afrika een werelddeel is waarin velen zich met elkaar verbonden voelen. Dat opeens nationale belangen even op de achtergrond verdwijnen. Ook een aflevering van Tegenlicht over een positieve kijk op Afrika (de kracht van Afrika - tegenlicht - VPRO) vanuit Afrikaanse stemmen maakt dat duidelijk. Sommigen spreken over de droom dat Afrika één zal worden, dat de landen een eenheid vormen zoals de Europese Unie. Niet meer vasthouden aan de kunstmatige grenzen die de vroegere koloniale machten met de lineaal hebben getrokken, dwars door alle tradities en stamverbanden heen, maar vrij verkeer van goederen, ideeën en mensen tussen alle landen. Afrika heeft de potentie om dit te realiseren als ze de politici die alleen aan hun eigen gewin denken, (net zoals velen in Europa en elders op de wereld), aan de kant schuiven. Als er een nieuwe wind gaat waaien waarin jongeren met inzet van hun talenten het welzijn en de welvaart van de hele samenleving belangrijker vinden dan hun eigen inkomen, hun eigen invloed en hun eigen zeggingskracht.

Misschien slaagt Afrika er wel een als eerste continent op deze aarde om een positieve draai te geven aan de toekomst van de wereld. Minder vervuiling, minder of geen afhankelijkheid van fossiele brandstoffen, (er is zon en wind genoeg), meer natuur die met rust wordt gelaten, minder corruptie en minder eigenbelang in de politiek en de inrichting van de samenleving (ubuntu), etc. etc. Ik heb goede hoop dat de wereld zich nog ten goede kan ontwikkelen als we oude gewoontes loslaten, ons niet blindstaren op wat we hebben. Europa komt in de documentaire in de ogen van de Afrikaanse sprekers over als een oud museum. Bang om te verliezen, plaatsen we hekken om het continent om vooral iedereen buiten te houden. Bang om de vreemde anderen toe te laten terwijl het continent zit te springen om nieuwe krachten, nieuwe inspiratie, nieuwe mensen met frisse ideeën en gemotiveerd handelen. Europa schiet zich in de eigen voet en zal dan ook de

prijs betalen van dit achterlijke denken dat wil behouden zonder te investeren. Dat zich laat leiden door angst en niet door toekomstvol verwachten. Dat bang is om te dromen en dat daarom wakker wil blijven, alles wil controleren, alles wil beheersen. In een globale en digitale wereld is controle relatief en slechts een beperkte manier van handelen en van denken. Voor de toekomst van de wereld ongeschikt.

John Hacking
15 december 2022

Byung-Chul Han, Hyperkulturalität. Kultur und Globalisierung, Merve Verlag Berlin 2005

2023 Houvast in een vliedende werkelijkheid (1)

Dingen geven houvast in de aardse ordening van de wereld. De wereld is de aarde en de aarde is de wereld, en toch vallen ze niet helemaal samen. De aarde is de concrete aarde: de aardbol waarop wij allen leven en verkeren. De wereld is meer dan dat. De wereld is ook de wereld van de cultuur, de wereld van de communicatie, de wereld van de taal, de wereld van de kunst, de wereld van de economie en ga zo maar door. Mijn wereld hoeft de jouwe niet te zijn en de jouwe de mijne niet. De wereld geeft houvast als de dingen in en van die wereld vertrouwd zijn. Maar vaak is dat nu net relatief omdat werelden kunnen veranderen. De aarde geeft in die zin meer houvast omdat ze concreet is – we kunnen er niet vanaf vallen. Ze blijft onder onze voeten voortduren. We staan erop, we bewegen ons erop en we kunnen niet anders. Natuurlijk kunnen we een tijdje vliegen, maar dan ook keren we weer terug op de aarde. De zwaartekracht houdt ons vast aan en op de aarde. We vallen terug als we ons een stukje boven die aarde bewegen, of als we ons bijvoorbeeld uit een boom laten vallen.

Byung-Chul Han schrijft in Undinge, Umbrüche der Lebenswelt dat de aardse ordening inmiddels vervangen is door een nieuwe ordening, een digitale orde. En dat heeft grote gevolgen, hij zegt:
Die digitale Ordnung entdinglicht die Welt, indem sie sie informatisiert. Schon vor Jahrzehnten bemerkte der Medientheoretiker Vilém Flusser: »Undinge dringen gegenwärtig von allen Seiten in unsere Umwelt, und sie verdrängen die Dinge. Man nennt diese Undinge Informationen.« Wir befinden uns heute im Übergang vom Zeitalter der Dinge zum Zeitalter der Undinge. Nicht Dinge, sondern Informationen bestimmen die Lebenswelt. Wir bewohnen nicht mehr Erde und Himmel, sondern Google Earth und Cloud. Die Welt wird

zusehends unfassbarer, wolkiger und gespenstischer. Nichts ist hand- und dingfest. (Undinge, Pag. 7)

Mensen die de hele dag op hun smartphone kijken, zelfs onder het lopen, rijden en fietsen, alsof daar het echte leven plaatsvindt, mensen verslaafd aan het maken van selfies, soms meer dan 200 per dag, mensen die in paniek raken als ze even hun telefoon moeten missen of kwijt zijn geraakt, het zijn allemaal voorbeelden van het feit dat de digitale ordening het heeft overgenomen. In de digitale wereld wordt het ene aan het andere gekoppeld, alles wisselt zich af in een vaak grote snelheid. Het scrollen op het scherm laat dit zien. Of het nou om indrukken gaat, om berichten die anderen achterlaten, om gedeelde foto's van reizen en gebeurtenissen, om een zoektocht naar een partner, om quotes, om uitspraken, om meningen, het vliegt voorbij en niets blijft hangen. Er wordt niets ervaren, alles wordt kort beleefd, gezien, en soms van commentaar voorzien. Kijkend op je smartphone, de kleine tiran die je leven bepaalt en door wie je je leven laat bepalen, ontgaat je de opkomst van de zon, de vogel aan de kant van de weg, de vreemd geklede persoon die je passeert en die vriendelijk naar je lacht.

Byung-Chul Han noemt dingen rustpunten in je leven, maar die dingen worden tegenwoordig verdrongen door stromen aan informatie. Informatie geeft geen rust, informatie woekert voort, komt en gaat, maar er is geen houvast. De tijd vliegt. De informatie stapelt zich op. Het overzicht raak je kwijt, de grip op je leven verandert in een moeras van berichten die je nauwelijks raken maar die wel veel tijd kosten om te bekijken. Alleen al omdat deze informatie zo vluchtig is, destabiliseren ze je leven. Je wordt er onrustig van en je komt niet meer tot rust. Je wordt overstroomd en je laat je overstromen met informatie. Hij schrijft:

Die Dinge rücken heute immer mehr in den Hintergrund der Aufmerksamkeit. Die gegenwärtige Hyperinflation der Dinge, die zu deren explosiver Vermehrung führt, deutet gerade auf die zunehmende Gleichgültigkeit gegenüber den Dingen hin. Unsere Obsession gilt nicht mehr den Dingen, sondern Informationen und Daten. Wir produzieren und konsumieren inzwischen mehr Informationen als Dinge. Wir berauschen uns regelrecht an Kommunikation. Libidinöse Energien wenden sich von den Dingen ab und besetzen Undinge. Infomanie ist die Folge. Wir sind inzwischen alle infoman. Vorbei ist es wohl mit dem Dingfetischismus. Wir werden zu Informations- und Datenfetischisten. Inzwischen ist sogar von »Datasexuals« die Rede. (Pag. 8)

De digitalisering heeft een einde gemaakt aan de plaats van de dingen in onze wereld. Opeens zijn ze niet meer belangrijk, zijn de dingen net als de informatie vervangbaar, vluchtig, niet bijzonder meer. Ze vertellen geen

verhaal meer omdat we ze niet nodig hebben, omdat er geen ervaringen aan gekoppeld zijn. We ruimen op want we hebben toch genoeg of teveel. Dingen vragen om aandacht, om zorg, om betrokkenheid. Daar hebben we geen tijd meer voor. We worden opgeslokt door de kleine tiran, hij bepaalt waar we onze tijd aan besteden, hij bepaalt wat belangrijk is. En dat zijn niet de dingen waarmee we ons hebben omgeven in ons huis. Tegelijk belooft hij dat wij ons geen zorgen meer hoeven te maken want in de digitale wereld wordt alles voor ons gedaan en hoeven we zelf niks meer bij te dragen: arbeid in de zin van handarbeid, is verleden tijd. We klikken wat op het toetsenbord en de dingen die wij willen hebben worden aan onze deur afgeleverd. Wanneer treedt de robot het woonhuis binnen om niet alleen schoon te maken maar ook om de maaltijden te bereiden? En om ons bezig te houden als we genoeg hebben van al die beeldschermen? We voelen ons er vrijer door, we denken dat wij vrijer zijn, maar omgekeerd raken we steeds verder verstrikt in het net van de bewakers, de verzamelaars, de data-analisten die ons gedrag nauwkeurig bestuderen en die onze noden en verlangens van haver tot gort leren kennen. Zo worden we langzaam door de bewakers die zich als spinnen gedragen leeg gezogen. Niets blijft meer privé, niets blijft meer geheim. Door ons gedrag in de digitale wereld worden we volkomen transparant voor de spelers die aan de knoppen zitten. Han noemt de apparatuur waarmee wij ons bedienen in de digitale werkelijkheid infomaten. De smartphone is zo een infomaat. Een automaat die gegevens levert en die gegevens, data, doorstuurt. Hij bedient ons als gebruiker maar ook de maker ervan en de verzamelaar van de datastromen. Algoritmen die we niet kunnen lezen sturen ons en bepalen ons, Han schrijft:

Die Infomate, die uns viel Arbeit abnehmen, erweisen sich als effiziente Informanten, die uns überwachen und steuern. So werden wir in die Infosphäre verknastet.

In der algorithmisch gesteuerten Welt büßt der Mensch zunehmend seine Handlungsmacht, seine Autonomie ein. Er sieht sich einer Welt gegenüber, die seinem Verständnis entgleitet. Er befolgt algorithmische Entscheidungen, die er aber nicht nachvollziehen kann. Algorithmen werden zu Blackboxen. Die Welt verliert sich in den Tiefenschichten neuronaler Netzwerke, zu denen der Mensch keinen Zugang hat. (Pag. 12)

Han stelt dat de informatiestromen niet meer alleen informeren. Dat punt zijn we al lang voorbij. Het is eerder het tegendeel met alle gevolgen voor datgene wat we nog als waarheid beschouwen: Die rapide steigende informationelle Entropie, das heißt das informationelle Chaos, stürzt uns in eine postfaktische Gesellschaft.

Nivelliert wird die Unterscheidung von wahr und falsch. Informationen zirkulieren nun ohne jeden Realitätsbezug in einem hyperrealen Raum. Fake News sind eben auch Informationen, die womöglich wirksamer sind als Tatsachen. Was zählt, ist die kurzfristige Wirkung. Wirksamkeit ersetzt

Wahrheit. (Pag. 12). Als we geen waarheid meer ervaren die op de concrete, dus niet virtuele ervaring van de dingen, op de ervaring van het omgaan met elkaar buiten de digitale wereld, is gebaseerd, dan verliezen we elke vorm van houvast. Opgeslokt in een digitale wereld kan het alle kanten uitgaan. Als niks meer echt zeker is dan ligt depressie op de loer, dan staat eenzaamheid voor onze deur, dan verliest het leven zijn glans en zijn zin. Als niks meer echt schuurt verdwijnt het leven langzaam uit ons bestaan. Dingen zijn voelbaar, tastbaar, ruikbaar, ervaarbaar. Ze hebben massa, bestand, ze geven niet of wel mee, ze leggen gewicht in de schaal. Informatie is gewichtloos, massaloos, reukloos, niet te voelen. Van informatie kun je niet leven, daar kun je jezelf als lichaam niet mee voeden. Er is meer nodig, veel meer. Echte aandacht, echte liefde, echt contact. De arbeid van je handen laat je merken, laat je ervaren, dat je er toe doet. Dat je iets voor elkaar krijgt, dat je een ding kunt maken, ermee kunt omgaan. Het ding doet iets met jou, ook al denk je dat jij de meester bent over de dingen. Het ding geeft je een houvast dat je via al die data nooit zult ervaren. Dus tijd om die smartphone veel vaker weg te leggen. De tijdvreter belemmert je bij het echte leven dat je kunt gaan leven.

John Hacking
17 januari 2023

Bron: Byung-Chul Han, Undinge. Umbrüche der Lebenswelt, Berlin 2021, (Ullstein)

2023 Houvast in een vliedende werkelijkheid (2)

Die Welt besteht aus Dingen als Objekten. Das Wort Objekt geht auf das lateinische Verb obicere zurück, das entgegenstellen, entgegenwerfen oder einwenden bedeutet. Ihm wohnt die Negativität des Widerstandes inne. Das Objekt ist ursprünglich etwas, das sich gegen mich wendet, das sich mir entgegenstellt and widersetzt. Digitale Objekte haben nicht die Negativität des obicere. Ich erfahre sie nicht als Widerstand. Das Smartphone ist deshalb smart, weil es der Wirklichkeit den Widerstandscharakter nimmt. Schon seine glatte Oberfläche vermittelt ein Gefühl des fehlenden Widerstandes. Auf seinem glatten Touchscreen erscheint alles handzahn und gefällig. Mit einem Klick oder Fingertipp ist alles erreichbar und verfügbar. Mit seiner glatten Oberfläche fungiert es wie ein digitaler Handschmeichler, der uns permanent ein Gefällt-mir entlockt. Digitale Medien überwinden zwar effektiv die raum-zeitlichen Widerstände. Aber gerade die Negativität des Widerstandes ist konstitutiv für die Erfahrung. Die

digitale Widerstandslosigkeit, die smarte Umgebung führt zu einer Welt- und Erfahrungsarmut. (Byung-Chul Han, Undinge, Pag. 28-29)

Met een ding kan ik een relatie aangaan omdat een ding betekenis kan krijgen voor mij. Doordat ik betekenis hecht aan bepaalde dingen kunnen deze waardevol voor mij zijn. Dingen die ik heb geërfd van mijn ouders bijvoorbeeld en die mij aan hen doen terugdenken, trofeeën die ik heb gewonnen bij een wedstrijd en die mij herinneren aan de moeite die ik heb moeten doen om ze te winnen. Een ding heeft een vorm, heeft massa, gewicht en betekenis. Soms ook een geur. Een ding zonder betekenis is vaak van nul en generlei waarde voor mij. Het is inwisselbaar, ik ben er niet aan gehecht. Ik raak er niet aan gehecht omdat het nergens raakt aan mijn leven en aan wie ik ben. Het voegt niets toe aan het verhaal dat ik ben en dat ik aan mijzelf en aan anderen vertel. Bijvoorbeeld als die anderen op bezoek komen en vragen stellen bij de dingen die ik in huis heb. Meestal gebeurt dat bij het zien van een foto of een object in de kamer dat de aandacht trekt. Je kunt dan aan de hand van dit object iets vertellen: een vakantieherinnering, een persoon, een gebeurtenis. Het ding wordt de aanzet tot een narratief en vraagt om een verduidelijking, een verhaal, als de ander dit narratief nog niet kent. Zo kan ik zelf ook in de ogen van anderen een verhaal worden en wordt er over mij gepraat. Misschien is dit feit, het gegeven, dat er met mij én over mij kan worden gesproken wel een wezenskenmerk van ons menszijn: het narratieve aspect van ons leven dat de basis vormt onder elke vorm van zinervaring, zinbeleving, zingeving. Als de ander wegvalt waarmee ik in gesprek ben, als het ding verdwijnt waarover ik een verhaal kan vertellen, wordt mijn wereld armer.

De digitale wereld, de virtualiteit die mij dagelijks wordt voorgeschoteld, de immense hoeveelheid informatie die ik tot mij neem, kan dát niet vervangen. Het echte contact, het levende contact met een ding, dier, mens is onvervangbaar. De ouderen die wij nu in verzorgingstehuizen hebben achtergelaten kunnen hierover meepraten. Geen robot kan de aanraking, de menselijke warmte, de oprechte belangstelling van een mens vervangen. Iemand die eenzaam is en die zich eenzaam voelt is niet geholpen met een 3D-bril en een virtueel landschap.

ChatGPT dat opeens een wondermiddel blijkt te zijn bij het produceren van teksten, vervangt niet de enthousiasmerende en inspirerende docent die zijn leerlingen aanmoedigt om verder te kijken dan hun neus lang is en die in staat is om anderen te bezielen. Hoeveel informatie tot je beschikking staat als algoritme, levend zal het nooit worden, de diepte van een gedicht met diverse betekenislagen zal niet zo gauw worden bereikt. Maar je weet maar nooit, vooral niet omdat wij als gebruikers, als toeschouwers onze eigen dimensie toevoegen aan wat wij ervaren, lezen, beleven. We voegen zelf betekenis toe, we maken zelf dingen belangrijk, we leggen er zelf betekenis

in. En dan kan het gaan leven, kan het diepte krijgen. We helpen zo de machine een handje. We kunnen zelfs een band krijgen met een wapen, een voertuig, een ding dat bedoeld is om anderen te vernietigen. Vliegtuigen met dodelijke wapens krijgen een opdruk en een naam, een vignet op de tank, geeft aan dit voertuig een extra betekenis. Maar dan heb ik het weer over dingen, dingen die voor mij belangrijk zijn gaan worden.

Op het eerste gezicht lijkt het misschien dat ons denken op dezelfde wijze werkt en informatie verschaft als de digitale werkelijkheid waarin we ons bevinden en waarvan we gebruik maken. We zoeken dingen op die we willen weten, als we vragen hebben, als we op zoek zijn naar meer informatie. We ontvangen die informatie als een vorm van opeenstapeling van gegevens: additief. Het ene komt bij het andere. Zelf moet je er dan maar een 'brood' van bakken, nu je alle ingrediënten bij elkaar hebt, of met andere woorden, zelf moet je deze gevonden puzzelstukjes zo aan elkaar leggen dat deze informatie ook betekenis heeft, en meer is dan een verzameling stukjes. Byung-Chul Han probeert in zijn essay , Undinge. Umbrüche der Lebenswelt het onderscheid te laten zien tussen denken en kunstmatige intelligentie als hij spreekt over de werking van kunstmatige intelligentie. Hij schrijft:

Das Denken im emphatischen Sinn bringt eine neue Welt hervor. Es ist unterwegs zum ganz Anderen, zum Anderswo: »Das Wort des Denkens ist bildarm und ohne Reiz. [...] Gleichwohl verändert das Denken die Welt. Es verändert sie in die jedesmal dunklere Brunnentiefe eines Rätsels, die als dunklere das Versprechen auf eine höhere Helle ist.« Die Maschinenintelligenz dringt in jene dunkle Brunnentiefe eines Rätsels. Informationen und Daten besitzen keine Tiefe. Das menschliche Denken ist mehr als Rechnen und Problemlösung. Es erhellt und lichtet die Welt. Es bringt eine ganz andere Welt hervor. Von der maschinellen Intelligenz geht vor allem die Gefahr aus, dass das menschliche Denken sich ihr angleicht und selbst maschinell wird. (Pag. 51)

Als ons denken ook machinaal wordt, in de trant van een algoritme dat verzamelt, verbanden legt, correlaties ontdekt, en daarvan kond doet, worden we misschien steeds minder empathisch. Ons gevoel, onze emotie doet niet (meer) mee, of doet steeds minder mee. Je ziet dit gedrag soms als het ware bij generaals die hun soldaten een zinloze strijd insturen - kanonnenvlees - de hoeveelheid moet de doorslag geven om de vijand te overrompelen, ongeacht de eigen verliezen. Kijk naar de strijd in Oekraïne waar de Russen deze tactiek toepassen: een mensenleven telt niet. Of kijk naar managers waarvoor de winstgevendheid en het belang van de aandeelhouders boven alles telt. De arbeiders, het personeel telt niet mee, ze zijn slechts onderdeel van de productiemiddelen, ze kunnen zonder pardon worden vervangen en ontslagen als dat meer winst oplevert.

Han grijpt terug naar het denken bij de oude Grieken, terug naar de filosoof Plato, waarvoor het denken niet alleen een kwestie was van informatie verzamelen, combineren en (praktisch) toepassen. Er zit bij hen een zekere passie in het denken, een bevreemdend en zich verwonderend uitend, een gegrepen zijn en meegevoerd worden door de vragen die worden gesteld, de werkelijkheid waarover wordt nagedacht. Het is een soort van erotische lading die ons aantrekt, die ons voortstuwt, die ons bezig blijft houden. Han schrijft:

Das Denken nährt sich vom Eros. Bei Platon gehen Logos und Eros eine innige Beziehung ein. Der Eros ist die Möglichkeitsbedingung für das Denken. Auch Heidegger folgt hierin Platon. Auf dem Weg zum Unbegangenen wird das Denken vom Eros beflügelt: »Ich nenne es den Eros, den ältesten der Götter nach dem Wort des Parmenides. Der Flügelschlag jenes Gottes berührt mich jedesmal, wenn ich im Denken einen wesentlichen Schritt tue und mich ins Unbegangene wage.« Das Rechnen ist ohne Eros. Daten und Informationen verführen nicht. (Pag. 51)

In de digitale wereld is de (echte) passie gesmoord of ze wordt kunstmatig opgewekt. Kijk eens naar digitale games die worden gespeeld: ze zitten vaak vol met geweld en verlangen om te overwinnen. Maar het blijft een vorm van spel die niets met de werkelijke wereld van doen heeft. De speler verliest zich in de game-werkelijkheid en alles wat hij ervaart brengt hij of zij zelf mee in het spel. De spelen zijn zo geconstrueerd dat ze aansluiten bij de verlangens (de eros) van de spelers. Bekend is dat de spelers gemotiveerd worden door het wedstrijdidee, door de kick van het geweld, en ook door het toedienen van geweld dat (in werkelijkheid) onbestraft blijft. Dat alles brengt de speler zelf mee in het spel. Komt dus van buiten de digitale realiteit die hem wordt voorgespiegeld. De speler legt zelf deze betekenissen erin. Zou een speler niks geven om de overwinning, niks om de te overwinnen obstakels, niks om het geweld, niks om het idee achter het spel, dan is het spel voor deze speler van nul en generlei waarde. Ik zelf bijvoorbeeld, geef helemaal niks om deze spelwereld, deze vorm van vermaak. Want ik word er niet door vermaakt en ik laat me er niet door vermaken. Het voegt niks toe aan mijn wereld, en aan mijn wereld van betekenissen. Een spel is voor mij een zinloos geheel, tijdverdrijf niet aan mij besteed. Jammer van je levenstijd.

Kunstmatige intelligentie moet het hebben van wat er al is. ChatGPT combineert gegevens, informatie, die overal is opgeslagen. Dat gebeurt op een slimme manier, maar het is geen denken en het levert geen echte nabijheid op zoals een mens of een ding dat kan doen voelen. Han verwijst naar de Franse filosoof Deleuze die een eigen wijze van benaderen heeft van het denken – iets wat haaks staat op het additieve principe van de digitale werkelijkheid. Han zegt:

Deleuze zufolge hebt die Philosophie mit einem »Faire l'idiot« [sich zum Idioten machen] an. Nicht Intelligenz, sondern ein Idiotismus zeichnet das Denken aus. Jeder Philosoph, der ein neues Idiom, ein neues Denken, eine neue Sprache hervorbringt, ist ein Idiot. Er verabschiedet sich von allem, was gewesen ist. Er bewohnt jene jungfrauliche, noch unbeschriebene Immanenzebene des Denkens. Mit dem »Faire l'idiot« wagt das Denken den Sprung ins ganz Andere, ins Unbegangene. Die Geschichte der Philosophie ist eine Geschichte der Idiotismen, der idiotischen Sprünge: »Der alte Idiot wollte Evidenzen, zu denen er aus sich selbst gelangen wurde: unterdessen würde er an allem zweifeln [...]. Der neue Idiot will überhaupt keine Evidenzen [...], er will das Absurde - das ist ein völlig anderes Bild vom Denken.« Künstliche Intelligenz vermag nicht zu denken, denn sie ist nicht fähig zum »Faire l'idiot«. Sie ist zu intelligent, um ein Idiot zu sein. (Pag. 51-52)

De idioterie van onze toegenomen afhankelijkheid van de digitale werkelijkheid blijft intussen vragen oproepen. Waarom maken we ons zo afhankelijk, waarom scheppen we een werkelijkheid waarin de virtualiteit van de informatiestromen elke vorm van waarheid gaat vervangen, een waarheid die aan de aarde, aan de dingen, aan de mensen is gekoppeld? Een waarheid die houvast geeft omdat het geen opeenstapeling is van informatie die telkens weer verandert, maar een vorm van beleving van zin en zinvolheid in ons bestaan. Een waarheid die ons verder brengt, die ons draagt en die ons in staat stelt een zinvolle wereld op te bouwen. Een wereld waar ieder er toe doet en waarin niet heel velen de rekening betalen voor het gedrag van anderen. Hoe ontzagwekkend de digitale werkelijkheid ook moge zijn, alles wat deze wereld ons gebracht heeft, de grote kloof tussen arm en rijk, tussen de bezitters van kennis en mogelijkheden en hen die dat niet hebben, is nog steeds niet gedicht. Hoe vaak ook de loftrumpet gestoken wordt op alle nieuwe (digitale) ontwikkelingen, de feiten spreken voor zich. Digitaliteit zonder ethiek, zonder toepassing van menselijke normen, zonder oog voor rechtvaardigheid en een rechtvaardige samenleving kan uitgroeien tot een kwaadaardig gezwel. De Elon Musk'en die robots bouwen die autonoom kunnen handelen maken het er niet beter op. In dat soort mensen heb ik nul vertrouwen, hun waarheid kent slechts een gezicht: de eigen beurs. De rest is daaraan ondergeschikt. Zij mogen zeker niet meer ruimte krijgen - en ook geen vrij spel.

John Hacking
20 januari 2023

Bron: Byung-Chul Han, Undinge. Umbrüche der Lebenswelt, Berlin 2021, (Ullstein)

2023 Wereld van de dingen

Sammelsurium luidt een klein boekje van de schrijver Eugen Roth uit 1955 met als ondertitel Freud und Leid eines Kunstsammlers. Op humoristische wijze en met veel ironische kwinkslagen beschrijft hij (op zijn 60e verjaardag) het (en zijn) leven als verzamelaar van kunstprenten, tekeningen en andere kunstzinnige zaken. Als vorm van tijdverdrijf maar ook als fanatieke bezigheid om werken van bekende kunstenaars in zijn bezit te krijgen en te laten zien aan andere verzamelaars. Als hij een nieuw werk verkrijgt - bijvoorbeeld een gravure waar hij een redelijk bedrag voor betaald heeft, komt deze eerst in de map met nieuwe aanwinsten. Het kost tijd om deze gravure te ontdekken, om haar tot eigen bezit te laten worden. Het kost tijd opdat het hart zich aan dit nieuwe bezit kan gaan hechten. Pas dan kan hij het verkregen werk als het zijne beschouwen, als zijn persoonlijk bezit. Hij raakt eraan gehecht. In principe is het een ding onder de andere dingen, maar dan wel een bijzonder ding.

In een overzicht van vergane beroepen presenteert Rudi Palla een heel scala aan beroepen die heden te dage niet meer worden uitgeoefend. Zoals de Abtrittanbieter, mannen en vrouwen die met brede rokken voorbijgangers op straat een emmer aanbieden om daar hun behoefte in te doen, onder hun rok (en dus onttrokken aan het oog van nieuwsgierigen). Beetje een obscuur voorbeeld, maar dit Thesaurus staat vol met prachtige anekdotes hoe mensen vroeger hun beroep uitoefenden en wat ze daar bij nodig hadden. Wat opvalt is dat er voor elk detail vaak specialisten waren. Denk aan een ruitser die zowel een paard, een zadel, beschermende kledij, eventueel wapens en andere uitrusting nodig heeft om als ridder of als soldaat te kunnen functioneren. Voor elke van die onderdeel waren er handwerkers die dingen maakten en onderhielden. Misschien lijkt het vanzelfsprekend maar het was de wereld van de dingen.

In de krant NRC worden momenteel lezers uitgenodigd een foto te sturen met de boeken die ze wel in huis hebben maar nog niet hebben gelezen. Elke foto krijgt een passend commentaar van de inzender. Zo verschijnen er stapels boeken in beeld. Boeken als dingen die ze in bezit hebben en waar ze aan gaan hechten.

We zijn in ons leven omgeven door dingen. Veel laat ons onverschillig maar sommige dingen worden kostbaar in ons leven en willen we nooit meer kwijt. Misschien omdat we herinneringen hebben aan de persoon die ons dierbaar is en waar het ding aan herinnert, of omdat het ons veel tijd en moeite heeft gekost om het ding te bemachtigen. Het is nu van ons, je kunt het laten zien, je kunt er mee pronken. Het maakt nu deel uit van je zelf opgebouwde

identiteit, zoals een diploma aan de muur. Kijk wat ik heb bereikt, kijk wie en wat ik ben.

Dingen zeggen dus iets over de persoon die ze in bezit heeft en die ze soms op opvallende wijze laat zien. Influencers op Instagram verslijten zo heel wat dingen (producten) om ze aan hun volgers te tonen en aan te prijzen en daar krijgen ze weer commissie voor door de aanbieders van die dingen. Hoe meer volgers hoe groter de beloning. Ook al hebben ze eigenlijk niks met het ding dat ze aanprijzen, ze verdienen er hun boterham mee.

Dit voorbeeld laat vooral zien hoe relatief de waarde van dingen aan het worden is: de commercie prijst ons alles aan maar de echte waarde ervan ontbreekt. Het ene ding kan zo worden ingeruild voor een ander ding. Je hebt er geen persoonlijke band mee. Massaproductie produceert veel dingen die eigenlijk van nul en generlei waarde zijn. Kunstenaars in Kenia maken kleding van weg gegooide dingen: sigarettenpeuken, injectienaalden, plastic sandalen, drinkbekers, plastic flesjes, oude poppen, je kunt het zo gek niet bedenken. Een fotoreportage in de NRC laat het allemaal zien.

We leven in de tijd van de massaproductie en de massaconsumptie. We omgeven ons met dingen maar de dingen hebben niet meer de waarde die ze bijvoorbeeld hadden in een ander tijdperk waarin het produceren van een ding met veel inspanning en moeite gepaard ging. Om een vuurstenen-bijl te maken en te gebruiken ging heel wat voorbereiding aan vooraf en vereiste dat een zekere vaardigheid van de maker. Om maar eens een voorbeeld te gebruiken van heel lang geleden. De vervaardiging van een gebedenboek in de middeleeuwen voor een adellijke dame of heer kostte soms jaren.

Uitvinding van de drukpers maakte daar meteen een einde aan. Als je met de ogen van een Neanderthaler, een Romein of een middeleeuwer in onze tijd in een grote stad zou rondwandelen zou je waarschijnlijk absoluut niet weten wat je ziet. Je zou nauwelijks iets herkennen uit je eigen leefwereld. De dingen die je kent uit je eigen leefwereld zou je waarschijnlijk bijna niet tegenkomen of in een totaal andere vorm. En hoe langer in de tijd je terug gaat hoe meer dit geldt. Stel dat je wel iets zou tegenkomen wat je herkent: een vaas, een pot, iets om in te bewaren, dan zou dat een gevoel van herkenning oproepen en ook een heel klein beetje een gevoel van zekerheid want het voorwerp, het ding is vertrouwd. Zo werkt dat, dingen die wij kennen, dingen waar we bekend mee zijn, dingen ook waar we aan gaan hechten, geven naast vertrouwen ook zekerheid en houvast.

Martin Heidegger zoekt in de dingen zijn houvast in de wereld. Heidegger begrijpt het ding als plaats (Ort) en als verzameling (Versammlung). Volgens hem is de originele betekenis van ding niet een ding of object voor een subject, maar voorwaarde voor de ontsluiting van (de) wereld. In zijn enigszins donkere taal zegt hij in zijn latere werk: Dingend sind die Dinge. Dingend gebärden sie Welt. (Harald Seubert, Heidegger-Lexikon, pag. 125). Ik heb me in een vorige bijdrage al een keer verwonderd naar aanleiding van

een citaat van Byung-Chul Han over deze visie op de wereld van dingen bij Heidegger. (1) Maar ik kan goed begrijpen dat de toegang tot de wereld en het gevoel van zich thuis voelen in en met de wereld vooral komt door de vertrouwdheid met de dingen van en uit die wereld. Wat zouden we zijn zonder huis, waarin we kunnen wonen, zonder grond waarop we ons dagelijks kunnen bewegen naar plaatsen die wij kennen en waar we kunnen leven en genieten, geboren worden en sterven? Maar nu klink ik bijna al als Heidegger zelf, die ook het denken als onderdeel van de combinatie bouwen, wonen en denken ziet. Zonder wereld van de dingen waarin en waarmee we ons leven gestalte geven en ons wereldbeeld vormen geen echt houvast.

Toch leven we nu in een nieuwe wereld. Niet de wereld in de trant van de ontdekkingsreizen van een Columbus die in de ontdekte nieuwe wereld vooral op zoek ging naar goud (en dat kenden ze al), maar een wereld van de nummers, de getallen (*numérique* in het Frans), de wereld van de informatie. Algoritmen kleuren en bepalen onze kijk op de wereld en sturen steeds meer ons gedrag. Byung-chul Han spreekt in een van zijn laatste publicaties over Undinge (in navolging van Vilém Flusser) die de dingen verdringen. En deze Undinge zijn de informatiestromen. De geordende wereld die tot nu toe vanzelfsprekend was, gebouwd met en op de dingen, gaf ons tot nu toe een zekere vorm van stabiliteit. Maar in digitale wereld zijn de dingen opeens zonder houvast en is elke vorm van informatie vloeiend, veranderlijk, virtueel. Han schrijft dat de terrane ordening door de digitale ordening wordt afgelost. De digitale ordening entdinglicht de wereld doordat zij haar informatiseert. In plaats van ding-fetisjisten worden we data-fetisjisten, aldus Han: “Die Informatisierung der Welt macht aus Dingen Infomate, nämlich informationsverarbeitende Akteure.” (Han, Undinge, pag. 9). Zo verwijst hij ook naar Heideggers omgang met de wereld, een wereld die voorhanden is, en zuhanden. De hand staat centraal in de analyse van het Dasein bij Heidegger, zoals die veelal ook centraal staat in de vergeten en vergane beroepen bij het overzicht van Palla. Deze analyse moet volgens Han hoognodig worden herzien omdat ze niet meer klopt. Het gaat niet meer om het omgaan met de dingen maar om het uitwisselen van informatie met elkaar: “Wir hantieren nicht an den Dingen, die passiv vorliegen, sondern wir kommunizieren und interagieren mit den Infomaten, die selbst als Akteure agieren und reagieren.” (Han, Undinge, pag. 10). In navolging van Luciano Floridi noemt hij de mens een ‘Inforg’. De mens wordt zo een project. Er komt wel meer vrijheid om informatie uit te wisselen en te ontdekken, maar de mens wordt ook zo meer en meer onderdeel en gevangene van het systeem en de systemen die deze informatie beheersen en controleren. Ze zetten ons zelf vast in de digitale gevangenis, hoe meer we toegeven aan het delen van onze informatie. Niet het bezitten van dingen staat nog centraal maar het ondergaan van ervaringen, zoals sommige reclames werven met ‘maak herinneringen’.

Welke effecten zal dit hebben voor onze wereld en de omgang met de wereld? Als waarheid geen houvast meer biedt omdat ze niet gekoppeld is aan de dingen, het lichaam, de feiten, het tastbare, voelbare, het concreet controleerbare, herhaalbare, maar enkel een digitaal construct is geworden, een nep-film, fake- nieuws, een sprookje dat virtueel is vormgegeven, dan zijn we langzaam aan het zinken in een reusachtige digitale beerput. Er is geen bodem, er is geen houvast als we enkel vertrouwen op de informatie uit de digitale wereld en de wereld van de dingen vaarwel zeggen. Maar ook de dingen geven waarschijnlijk niet meer het houvast dat we graag zouden wensen. Als bijvoorbeeld de (nationale) vlag maar een lap stof is, het schilderij slechts een stuk beschilderd linnen, de mens maar een verzameling atomen, moleculen en eiwitverbindingen, de wereld maar een verzameling mogelijkheden en kansen om rijk en welvarend te worden (ondanks de kosten, ondanks de gevolgen voor de andere bewoners ervan), dan zijn we hard op weg om elk houvast te verliezen. Vandaar, zo vermoed ik, het sentimenteel vasthouden aan het verleden, de eigen 'grandeur' die politici missen in de huidige tijd, en met hen de aanhangers, een verlangen terug naar glorieuze tijden, naar 'recht en orde', naar een overzichtelijke samenleving. Het meest extreem komt dit aan het licht onder de Talibaan: de vrouw als beheersbaar voortplantingsding dat verder elk recht wordt onthouden. Intussen wel - ook als moslim - gebruik maken van alle moderne techniek, vormen van communicatie om de handel in verdovende middelen te beheersen, zodat de eigen beurs wordt gespekt. Hypocrisie ten top. (Welke andere moslimlanden nemen hiertegen stelling? Ook vanuit religieus standpunt?)

Religieuze en ideologische fanaten die politieke macht nastreven en verkrijgen maken de wereld niet beter. Onder het mom van religieuze wetten en trouw aan de traditie en overlevering knechten ze met moderne middelen iedereen die niet in hun plaatje past. En zijn de problemen in eigen land te groot, dan is er altijd nog bliksemafleider via het voeren van een oorlog zoals nu in Oekraïne plaatsvindt. Overspoeld en gehersenspoeld met staatspropaganda mogen de zonen en dochters van het volk zich opofferen voor de leider en de corrupte volgelingen in naam van de natie. Als ze toch moeten sneuvelen op een slagveld, waarom dan niet eerder in opstand komen tegen zoveel idioterie? Syrië, Rusland en Wit-Rusland, Iran, Myanmar, Ethiopië, Soedan, Jemen, China, Turkije, Hongarije, Polen, etc. etc. ze passen allemaal hun nationale geschiedenis aan door de feiten, door de dingen die zijn gebeurd, te ontkennen, of te verdraaien. Opdat de leider en de natie in een beter daglicht komen te staan. Ik noem dat ook een vorm van onmacht, onmacht om met de nieuwe werkelijkheid om te gaan. Een werkelijkheid waarin alle oude grenzen langzaam maar zeker worden opgeheven, een werkelijkheid die vloeiend wordt, fluïde. Waarin binnen de informatiestromen gekozen moet worden voor een ethische stap op de

plaats waarin recht en leven van alle wereldburgers gewaarborgd moet worden, desnoods via nieuwe instituties, desnoods via onteigening van de mediatycoons die nu veel te veel informatiemacht hebben en daarmee politieke macht. Meneer Musk produceert autonome robots. Zo laat hij zijn ware aard kennen. Hij maakt dingen om mensen te beheersen. Waarschijnlijk denkt hij dat hij aan de goede kant van de geschiedenis staat. Ik heb er weinig vertrouwen in. Macht corrumpeert, absolute macht corrumpeert absoluut.

Onthechting, ont-spullen is nu in de mode, alles waar je aan gehecht was, bent, je kunt het leren loslaten. Je hebt het niet nodig. Maar hoever ga je daarin? Wat is echt kostbaar? Kostbaar voor jou als uniek persoon? Uiteindelijk ga je dood, neem je niks mee. Maar de tijd daarvoor, en daarin voel ik mij ook een romanticus, is er veel van waarde, veel is kostbaar en wil je eigenlijk niet kwijt omdat er zoveel mee verbonden is. Als verzamelaar kun je er heel veel vreugde aan beleven.

In een ziekteproces met als uitkomst de dood, ga je dat beseffen. Loslaten, de wereld die kleiner en kleiner wordt, de liefde van je dierbaren die uiteindelijk het laatste is. Dierbaren die je moet loslaten. Dat is het moeilijkste, de laatste stap. De dingen heb je dan al achter je gelaten. Al woon je in een paleis, het is lucht en ledigheid, ijdelheid der ijdelheden. Je bekendheid, je roem misschien, het is nog slechts een vaag gerucht, een zuchtje in de wind. Je koopt er niks voor op je sterfbed als het afscheid nadert. Zo is het lichaam het laatste ding, het definitieve ding, dat jou loslaat, dat jou verlaat...en wat er dan nog overblijft? God mag, God zal het zeggen.....

John Hacking
4 januari 2023

noten:

noot 1:

Auskunft über Heideggers Welt geben auch jene "Dinge", die er als Träger der Welt immer wieder beschwört. In "Das Ding" teilt Heidegger die Dinge in vier Gruppen ein: 1. "der Krug und die Bank, der Steg und der Pflug"; 2. "der Baum und der Teich, der Bach und der Berg"; 3. "Reiher und Reh, Pferd und Stier"; 4. "Spiegel und Spange, Buch und Bild, Krone und Kreuz".

(uit: Martin Heidegger, Vorträge und Aufsätze, Pfullingen 1954, S. 181.) in: Byung-Chul Han, Hyperkulturalität Kultur und Globalisierung Merve Verlag Berlin 2005

bronnen:

Roth, Eugen, Sammelsurium. Freund und Leid eines Kunstsammlers, München 1955, (Carl Hanser Verlag)
Palla, Rudi, Verschwundene Arbeit. Ein Thesaurus der untergegangene Berufe, Frankfurt am Main 1994, (Büchergilde Gutenberg)
Seubert, Harald, Heidegger -Lexikon, 2021, (Wilhelm Fink)
Han, Byung-Chul, Undinge. Umbrüche der Lebenswelt, Berlin 2021, (Ullstein)

Meta-FYSICA

Abstracta

We kunnen het niet laten om in abstracta te blijven spreken: vrijheid, democratie, de natie, het volk, de wereld, het land, de boeren, de verdrukten, de rijken, de machtigen, de verslaafden, de verworpenen, de asielzoekers, de immigranten en ook de gelovigen, de religie, de kerk, het geloof en het super abstracte begrip God. Maar wat zeggen we eigenlijk en wat speelt er feitelijk? Bij nader toezien ontdek je altijd hoe gedifferentieerd de werkelijkheden zijn die wij in abstracte begrippen uitdrukken. Je kunt wel proberen om een definitie te ontwerpen om een abstract begrip te omschrijven en kijken of je met de middelen van de logica en de rationaliteit verder komt - veel inhoud krijgt het begrip daardoor niet, omdat deze definities gebaseerd op logica of op opsommingen van empirisch gegeven feitelijkheden, het formele karakter van het begrip in stand houden. Het begrip dekt nooit de ervaren lading als je in contact komt met de veelvormige gestalten, die dit begrip kan aannemen in het werkelijke contact. En je zou dan willen zeggen: dat is de ervaring van de werkelijkheid 'pur sang', niet in een definitie of in een abstract begrip te vangen. Dat laatste, de ervaring 'pur sang', is natuurlijk flauwekul, want elke ervaring van 'de werkelijkheid' is een bemiddelde ervaring en 'de werkelijkheid' is een fictie, die kunnen we helemaal niet ervaren. Wat we ervaren zijn contacten en de relaties die plaatsvinden; deze noemen we werkelijk, echt, omdat ze iets met ons doen - het zijn relaties die tot iets leiden, relaties die we weergeven in onze taal, waar we over nadenken, die gevoelens losmaken, die aanzetten tot daden, die daarna in herinneringen worden vastgelegd en die soms herinneringen oproepen. De taal is bij uitstek het 'voertuig' waarmee wij ons in een grotere werkelijkheid bewegen. Een ervaren werkelijkheid die groter is dan de zin of realiteit van het eigen 'narcisme', waarin we soms gevangen zitten en dat zo wordt ontstegen. Het relationele, de dialoog die we met onszelf en de anderen om ons heen voeren laat ons ervaren dat we in een grotere werkelijkheid leven en functioneren dan die van het ego. We staan in relatie: met onszelf en met de mensen en de wereld om ons heen. Daar kunnen we ons niet aan onttrekken en deze relaties vormen het fundament

van ons bestaan. Daar is ook alle ervaring van zin en van zinvolheid op gebaseerd. Daar ontstaat zin, daar kunnen we ervaren dat ons leven in 'samenspraak' met de betekenisvolle anderen zinvol kan zijn.

Taal

Het was de filosoof Ludwig Wittgenstein die een poging deed om de taal te doorgronden die wij inzetten om onszelf, onze relaties en onze ervaren werkelijkheden te benoemen en bespreekbaar te maken. Hij stootte daarbij al heel snel op het probleem van de metafysica: een wereld van vragen die vanuit zijn optiek problematisch waren omdat ze een heel eigen dimensie van de werkelijkheid bestrijken die volgens Wittgenstein buiten de filosofie valt. Ingeborg Bachmann probeert in een radiouitzending in de jaren vijftig van de vorige eeuw Wittgenstein te begrijpen - wat is zijn echte 'Anliegen', wat wil hij met zijn filosofie en hoe ziet hij het probleem van de metafysica. Ze voert verschillende sprekers op die commentaar leveren op zijn filosofie en ook hij zelf komt via citaten aan het woord. Datzelfde doet ze ook ten aanzien van Simone Weil, naar die komt later ter sprake. Ik citeer uit deze radiouitzending over Wittgenstein de volgende passage:

1 SPRECHER Dass die Metaphysik wegen der Unlösbarkeit ihrer Fragen unmöglich sei, wurde von den Neopositivisten nicht behauptet. Das wäre der Standpunkt der älteren Empiristen und Positivisten gewesen, die in den Fehler verfielen, aus dem Empirismus eine Weltanschauung zu machen, in dem dann ebenfalls eine Metaphysik steckte, etwa der Art, dass die uns in der Erfahrung gegebene Welt als Realität verabsolutiert wurde. Im Neopositivismus oder logischen Positivismus hingegen versuchte man zuerst, die Fragen, die in der Philosophie seit ihrem Beginn aufgetreten sind, sinnvoll zu formulieren oder, wenn dies nicht möglich war, die Fragen auszuschalten. Denn wonach man nicht einmal sinnvoll fragen kann, darauf kann es grundsätzlich, in alle Zeit, keine sinnvolle Antwort geben. Dabei stieß man in der Metaphysik auf »Scheinsätze«, »Pseudoprobleme« wie etwa das Problem der Idealität oder Realität der Welt, das Geistproblem und das Gottesproblem, die grundsätzlich nicht gelöst werden können. Und man schied diese Probleme aus der Philosophie aus. Ein Satz etwa, der die Realität oder Idealität der Welt behauptet, stellt ja nicht einen Sachverhalt dar; er hat, wie alle Sätze dieser Art, eine ganz andere Funktion. Er bringt ein Lebensgefühl zum Ausdruck. Die gefühlsmäßigen und willensmassigen Einstellungen zur Umwelt, zum Kosmos, zu den Mitmenschen, zu den Lebensaufgaben, prägen ihn. Darum hat die Metaphysik für viele so großen Wert. Das Lebensgefühl aber kann auch auf dem Weg künstlerischer Gestaltung seinen Ausdruck finden. Insofern ist die Metaphysik dem Kunstwerk verwandt. Nur kommt bei ihr das Lebensgefühl in einem Gefüge von Sätzen zum Ausdruck, die scheinbar in logischen Zusammenhängen, logischen Ableitungsverhältnissen zueinander stehen; und so wird ein

theoretischer Gehalt vorgetäuscht. Ein Kunstwerk argumentiert nicht. Die Metaphysik jedoch argumentiert und besteht darauf, Erkenntnisse zu vermitteln. Was aber Erkenntnis geben kann, wird immer nur ein naturwissenschaftlicher Satz sein, auch wenn er als metaphysisch verkleideter auftritt.

Taal als labrynt

De metafysica, hoe oud ook en met welke papieren dan ook, levert volgens Wittgenstein niet de kennis die je van een filosofie zou mogen en kunnen verwachten. Ze leidt eerder af, ze verstopt zich, ze hult zich in een kleed van overtuigingen en argumenten die de toets van de kritiek (gebaseerd op basis van natuurwetenschappelijke criteria) niet kunnen doorstaan. De werkelijkheid verkennen via de weg van de metafysica is dan ook een doolhof waarin je makkelijk verdwaalt omdat de taal ons doet verdwalen. We noemen zaken, dingen, grootheden, abstracta maar die corresponderen nauwelijks met een ervaring in de werkelijkheid zodat we er greep op zouden kunnen krijgen. Het begrip God is bij uitstek zo'n taalkundig dwaallicht. Er een persoonlijke invulling aangeven zegt helemaal niets over het begrip zelf en de werkelijkheid ervan. Het zegt hoogstens iets over de gelovige die zijn veronderstelde relatie met woorden benoemt, een relatie die nauw aansluit bij zijn eigen leven en zijn eigen verwachtingen en verlangens. Bachmann concludeert dan ook ten aanzien van de bedoelingen van Wittgenstein:

Und damit haben wir seine Absicht gefunden, dieselbe, die im >Tractatus< offen zutage tritt: zu zeigen, dass die Probleme der Philosophie Probleme der Sprache sind, dass sozusagen die Fehlzündungen der Sprache die philosophischen Probleme schaffen.

Wat we nodig hebben is dus een andere taal, een taal vrij van de onnauwkeurigheden zoals die in de metafysica worden gebezigd. Want als je die sporen blijft volgen verdwaal je. En je filosofie wordt dan een dwaaltocht, zo Wittgenstein. Ingeborg Bachmann zegt dan ook:

1. SPRECHER Es ist Wittgensteins Überzeugung, dass die Philosophie von uns zur Ruhe gebracht werden muss, so dass sie nicht mehr von Fragen »gepeitscht« wird, die sie selbst in Frage stellen, und er glaubt, dass wir die Probleme zum Schweigen bringen können, wenn unsere Sprache gut und sinnvoll funktioniert, wenn sie im Gebrauch lebt und atmet. Nur wo die Sprache, die eine Lebensform ist, aus dem Gebrauch genommen wird, wo sie leer läuft — und das tut sie, seiner Meinung nach, wo sie im herkömmlichen Sinn philosophierend verwendet wird —, entstehen Probleme. Diese Probleme müssen nicht gelöst, sondern beseitigt werden. So bewegen sich diese Untersuchungen eigentlich im Kreis des >Tractatus<, erweitern ihn aber durch Detailuntersuchungen nach allen Seiten. Sie

verlassen die Abstraktion und geben Bilder. Die Sprache wird jetzt nicht mehr ein Zeichensystem genannt - das sie natürlich bleibt —, sondern in ihrer Mannigfaltigkeit verglichen mit einer alten Stadt. Auch so kann man sie ansehen — als:

WITTGENSTEIN »Ein Gewinkel von Gässchen und Plätzen, alten und neuen Häusern, und Häusern mit Zubauten aus verschiedenen Zeiten; und dies umgeben von einer Menge neuer Vororte mit geraden und regelmässigen Straßen und mit einförmigen Häusern.«²⁹

1. SPRECHER Und da die Sprache ein Labyrinth von Wegen ist - wie er sie an einer anderen Stelle nennt —, so muss die Philosophie den Kampf gegen die Verhexung unseres Verstandes durch die Mittel der Sprache aufnehmen. Sie muss Luftgebäude zerstören und den Grund der Sprache freilegen, sie muss einer Therapie gleich sein, denn die philosophischen Probleme sind Krankheiten, die geheilt werden müssen. Nicht Lösung, sondern Heilung fordert er.

Somit hat die Philosophie eine paradoxe Aufgabe zu leisten: die Beseitigung der Philosophie.

God als werkelijkheid?

Wittgenstein ontkent niet dat er een werkelijkheid bestaat waarin ook een zekere mate van transcendentie mogelijk is, uitgedrukt in het begrip God. Maar hij wil kost wat kost de taal die wij daarvoor gebruiken zuiveren van dwaalgedachten. En deze vraag naar God hoort niet thuis in de filosofie omdat het vanuit zijn concept van de filosofie in de "Tractatus" een vraag is die buiten de context valt van zinvolle vragen en antwoorden. Je kunt er wel naar vragen maar je krijgt nooit een zinvol antwoord. Maar de vraag naar God liet Wittgenstein niet los; Bachmann zegt:

Und Wittgenstein wollte wohl auch, leidenschaftlich wie einst Spinoza, Gott vom Makel der Anredbarkeit befreien.

Een andere stem van een filosofe, die hartstochtelijk gegrepen werd door de vraag naar God, is Simone Weil. Ook aan haar besteedt Bachmann een radiouitzending in dezelfde periode. Het was Simone Weil er alles aan te doen om God vrij te houden van alle mogelijke menselijke invullingen en interpretaties. In haar dagboeken komt ze daar voortdurend op terug. Enkele korte citaten luiden:

WEIL »Gott kann in der Schöpfung nicht anders anwesend sein als unter der Form der Abwesenheit.«¹⁹

»Man muss Gott in einen unendlichen Abstand rücken, um ihn als an dem Bösen unschuldig vorzustellen; andererseits zeigt das Böse an, dass man Gott in einen unendlichen Abstand rücken muss.«²⁰

»Diese Welt, insofern sie Gottes gänzlich leer ist, ist Gott selbst.«²¹

»Man muss in einer Einöde sein. Denn der, den wir lieben sollen, ist abwesend.«²²

»Nichts, was existiert, ist unbedingt liebenswürdig. Also muss man das lieben, was nicht existiert.«²³

1. SPRECHER Diese Sätze Simone Weils zeigen schon den Nullpunkt an, auf dem sie verharret. Sie verharret aber dabei nicht im Nichtstun, sondern im Tun und Denken.

Aufmerksamkeit, Erfüllung der »strikten menschlichen Pflicht«, das Mögliche vollbringen, das Abmühen ins Leere hinein, die Mühen, um das Böse einzuschränken, sind die tätigen und geistigen Voraussetzungen für den Kontakt mit »geistlicher Wirklichkeit«. Denn, so sagt sie:

WEIL »Ein völlig Gelähmter macht keine Wahrnehmungen.«²⁴

De geestelijke werkelijkheid - ik noem het de metafysische dimensie in ons bestaan - wordt volgens Weil pas ervaarbaar in een voortdurende confrontatie met het lijden in en aan deze wereld. Geen God die haar daarvan zou kunnen verlossen. Die illusie heeft ze niet. Daarbij is haar eigen levensweg een bron van inspiratie in die zin dat haar eigen pijnlijke ervaringen die ze opdoet leiden tot nieuwe conclusies en houdingen. Haar opvattingen zijn niet los te denken van haar persoonlijk leven dat door veel lijden is gekleurd. Ze worstelt met de vraag naar God als die vraag ook ingevuld wordt vanuit een perspectief dat een 'goede' God verondersteld wordt, een God die betrokken is op de mens en de wereld, een God die zich het lot van de mens aantrekt. Voor Simone Weil is de ervaring van de woestijn, de ervaring van leegte, de ervaring van de afwezige God fundamenteel. De mens kan alleen maar volharden in zijn lot en in een afwezige God door het goede te blijven nastreven, het boze zoveel mogelijk af te weren en moed te blijven houden tijdens zijn lijdensweg. Simone Weil vertrekt vanuit een nulpunt, de ervaring van God die er niet is. En die er ook niet zal zijn. Niet dat God niet bestaat, maar Hij is níet betrokken in en aan de wereld. Bij dit nulpunt wil zij blijven staan en geen macht of kracht mag in staat zijn dit 'niets' met zinloze verlangens en verwachtingen op te vullen - want elke invulling is in haar ogen niet meer dan fantasie. Een fantasie die het echte contact met God - (de genade) - vanuit de leegte en het niets verhindert. Bachmann zegt dan ook:

2. SPRECHER Unbedingt abzulassen ist aber von allem, was von diesem Nullpunkt täuschend entfernt: das Suchen nach Trost, Hoffnung, Heilmittel gegen das Leiden, jede Verdrängung der Leere durch Einbildung.

WEIL »Die Einbildungskraft ist unablässig bemüht, alle Ritzen zu verstopfen, durch welche die Gnade eindringen könnte.«²⁵

»Die Einbildungskraft, welche die Leerräume ausfüllt, ist ihrem Wesen nach lügnerisch.«²⁶

»Vergangenheit und Zukunft erschweren die heilsame Wirkung des Unglücks, indem sie imaginären Erhebungen unbegrenzten Spielraum bieten. Deshalb ist der Verzicht auf Vergangenheit und Zukunft als erster zu leisten.«²⁷

Is de vraag naar een God die betrokken is een zinloze vraag?

Voor Simone Weil is de ervaring van het ongeluk, het lijden, de zwaarte van het bestaan, de strijd tegen de macht van het bijna onoverkomelijke boze in de wereld, voorwaarde om bij het nulpunt van het bestaan te blijven staan, want hier is het misschien mogelijk om in contact te kunnen treden met God. Om iets van de goddelijke genade in het eigen leven te kunnen ervaren. De vraag is dan ook, heeft zij dit persoonlijk ervaren, heeft zij op die wijze iets van God in haar leven mogen 'zien' met de ogen van haar ziel? In haar dagboeken zijn haar ervaringen en gedachtes vastgehouden en ik heb in een van mijn essays ('God in de kosmos', hoofdstuk 5,3: <https://mystiekfilosofie.com/essays-god-in-het-landschap-het-lichaam-de-kosmos-en-de-leegte/>) daar uitgebreid bij stilgestaan. Bachmann schrijft hierop aansluitend:

2. SPRECHER Die zentralen Vorstellungen der christlichen Religion nun, die dem Gläubigen tröstlich sind, werden von ihr auch in dieser erschreckenden Konsequenz gedacht. So folgert sie: die göttliche Barmherzigkeit bestehe in der gänzlichen Abwesenheit der Barmherzigkeit Gottes auf Erden. Und der Glaube an die Unsterblichkeit als Verlängerung des Lebens verhindere nur den rechten Gebrauch des Todes. Diesen Glauben habe man sich zu verbieten, Gott zuliebe, denn es stehe nicht in unsrer Macht, uns die Seele entkoppelt vorzustellen.

1. SPRECHER Aber sie denkt so, weil sie vor allem eines vermeiden will: nämlich einen imaginären Gott zu schaffen, ein neues »Großes Tier« - der Ausdruck ist Platons >Politeia< entnommen -, das sich zu den andren »Grossen Tieren« gesellen würde. Zu den »Großen Tieren« zählt sie alles, was Macht ausübt und Macht ausgeübt hat.

De geschiedenis leert ons dat de inzet van macht en het gebruik ervan door de mens heel vaak is fout gelopen. Onder het mom van het brengen van geluk, vrijheid, liefde en wat al niet meer zijn er miljoenen afgeslacht in zinloze oorlogen. "Gott mit uns" als logo op de soldatenriem, "In God we trust" op de bankbiljetten waarmee de oorlogen worden gefinancierd en tal

van andere zaken: “God in onze zak, wij staan aan de goede kant, ons kan niets gebeuren.” Alsof het zo makkelijk is. De antwoorden van Simone Weil op de vraag naar God zal niet iedereen kunnen delen, haar radicaliteit en haar vasthouden aan een soort van nulpunt in de relatie met God is misschien wel onnavolgbaar. Maar Zij vraagt ook niet om haar te volgen. Ze laat zien hoe zij erin staat en hoe haar houding en haar geloof in deze gestalte krijgt. Ieder mens vult zijn eigen leven in op een wijze die bij hem / haar past en de vraag naar God kan hier onderdeel van zijn. Maar de invulling van het abstracte begrip God heeft altijd zijn keerzijde: er wordt niet waargemaakt wat er beloofd lijkt te zijn. In mijn essay ‘God in de leegte’ verken ik de optie van de leegte en het niets als mogelijke topos voor en van God. Geen eensluidende antwoorden vind je hier, maar wel een interessante verkenning van de wegen die velen zijn gegaan op zoek naar God. Is God betrokken? Is God een God die om ons geeft?

In de tijd dat Mozes wandelde met God en hij de tien geboden ontving werden die vastgelegd op steen. Zo hadden ze bestand (hoewel stukgooien kon ook altijd nog - wat ook is gebeurd de eerste keer). In onze tijd - stel dat we een dergelijk verhaal vertellen met de middelen van nu - zou God misschien via een appje, of een of ander algoritme zijn wil hebben kenbaar kunnen maken aan ons mensen.

Maar ik vermoed dat wij uit dit verhaal van Mozes niet een Godsbewijs kunnen destilleren, maar wel een gedragscode, hoe te handelen, opdat de wereld menselijk blijft, opdat het kwade en boze in de wereld binnen de perken wordt gehouden. Hoeveel moeite en hoeveel strijd dit ook kost. In die zin heeft het verhaal van Mozes absoluut niets van zijn actualiteit verloren; of we daar dan ook onze verlangens en verwachtingen ten aanzien van God aan vast moeten koppelen valt in mijn ogen te betwijfelen. Ik voel dan meer voor de houding van Simone Weil dat God absoluut afwezig is in onze wereld als wij bijvoorbeeld denken dat Hij de wereld op de een of andere wijze bestuurt. We merken er helmaal niks van. Tenminste als je een antwoord uit de hemel verwacht op onze gebeden, onze vragen, onze noden. We moeten het helemaal zelf doen. Niet met lege handen, niet zonder voorbeelden. De bijbel gaat tenslotte niet over het abstracte begrip God maar uiteindelijk en vooral over de mens in relatie tot een God die op heel veel manieren (en me veel namen) wordt gepresenteerd. En van die mensen kunnen we leren, inclusief de mens Jezus van Nazareth. Zeker tot aan het moment dat hij moet sterven en zich door God en iedereen verlaten voelt. Dat eindpunt, de dood in eenzaamheid, is het nulpunt van Simone Weil. Verder dan dat heeft zij niet kunnen kijken, wil ze niet kijken en hoeft ze ook niet te kijken, want dat is mens-onmogelijk. Ook voor ieder van ons. De kunst is nu daarmee te kunnen leven en toch het goede te blijven doen.

John Hacking
18 november 2023

bronnen:

Ingeborg Bachmann, Werke, (4 Bd.) Herausgegeben von Christine Koschel, Inge von Weidenbaum, Clemens Münster, München Zürich 2010, (Piper Verlag):

* Sagbares und Unsagbares - Die Philosophie Ludwig Wittgensteins. In: Ingeborg Bachmann, Werke, (4 Bd.), Bd 4, Pag. 103-127

* Das Unglück und die Gottesliebe – Der Weg Simone Weils. In: Ingeborg Bachmann, Werke, (4 Bd.) Bd 4, 128-155
Galimberti, Umberto, Mythen van onze tijd. De mens in het tijdperk van vooruitgang en techniek, Amsterdam 2011 (Ambo)

<https://mystiekfilosofie.com/essays-god-in-het-landschap-het-lichaam-de-kosmos-en-de-leegte/>

2024 Universum, Kosmos, Al en zin

‘We are all meaningless atoms adrift in the void’

P.H. Lovecraft

Wat is een zinvol bestaan? Wanneer heeft ons leven zin en kunnen we het als we erop terugkijken zinvol noemen? Voor religieus ingestelde mensen, heeft zin en de ervaring van zinvolheid ook vaak een religieuze dimensie. Dat betekent dat zij hun bestaan ingebed ervaren in een groter geheel, een universum of kosmos waarin zij zelf in eerste instantie niet de producenten zijn van zin en zinvolheid. Gedragen door dit grotere geheel is de ervaring van zin vooral een geschenk, of in religieuze termen een vorm van genade, een ervaring die zij gratis en voor niets ontvangen door een bekende onbekende ‘gever’. Deze ‘gever’ wordt dan ook vaak beschouwd als degene die aan het begin staat van het kenbare en onkenbare universum. Als je religieus bent ingesteld betekent dat niet dat je dan ook meteen godsdienstig bent want religiositeit hoeft niet samen te vallen met je betrokkenheid bij een godsdienst. Religie zou je als een overkoepelend begrip kunnen beschouwen waarbinnen godsdiensten hun plaats vinden.

Als we zelf niet aan de bron of basis staan van zin en zinvolle ervaringen - we zijn niet de producenten ervan zoals we tegenwoordig volgens de reclame opeens wel de producenten blijken te zijn van mooie herinneringen - die dan gemaakt gaan worden en waartoe we worden uitgenodigd als we een vakantiereis boeken - alsof we herinneringen met voorbedachte rade kunnen

gaan plannen en gaan maken - wie of wat staat dan wel aan de bron of basis ervan?

Is het de ervaring van verwondering, een plotseling overweldigd worden, van ontzag, bij het ondergaan van een natuurervaring? Of de ervaring van liefde die ons overkomt? En als we daar dan woorden aan proberen te geven ontdekken we hoe wij zelf betekenis geven en daarmee ook zin? Maar dat is al een vervolgstap die ná de oorspronkelijke ervaring komt. Het is als het stamelen achteraf. De mysticus kan zijn ervaring van het goddelijke, de goddelijke openbaring, nauwelijks verwoorden en toch probeert hij/zij dat als de pen ter hand wordt genomen en getracht wordt om een taal te vinden om het niet uit te drukken gebeuren te beschrijven. De betekenisvolheid ervan moet (als het ware) worden gecommuniceerd. De mens kan vaak niet anders omdat hij een talig wezen is dat moet communiceren ook al is dat heel gebrekkig met het oog op het ervarene.

God (een naam die een abstractum is voor een veel groter geheel van ervaringen en betekenissen) hebben we nooit gezien. Hoeveel getuigenissen ook zijn opgetekend uit de mond van profeten in allerlei religieuze geschriften, de ervaring van God zelf zoals we een ander mens kunnen ervaren, is bij mijn weten nog nooit voorgekomen. Toch hebben velen behoefte aan een soort persoonlijke God met kenmerken die voor ons mensen herkenbaar en vertrouwd zijn. Spreken tot God alsof hij dan ook luistert of hoort wat er gezegd wordt en wat gewenst wordt...Verwachten dat God gebeurtenissen ten goede keert, dat wordt ingegrepen, dat er een toekomst is waarin alle leed en ellende van het mensenbestaan opgeheven zal zijn...De invullingen zijn talloos en ontelbaar...zo oud als er mensen bestaan die hun lot in de handen willen leggen van een grotere macht. Een kosmos waarin hemel en aarde verbonden zijn...

Natuurlijk zijn er ook altijd mensen geweest die daar niets van moesten hebben. Die varen willen op eigen kompas en die zelf willen bepalen waar het naar toe moet gaan en hoe de wereld in elkaar steekt. Zij leggen zich vaak neer bij het feit dat er na de dood niks meer komt. Einde oefening, alles voorbij. Zin en zinvolheid behoren enkel tot het aardse domein, daar is een hemel of een god niet voor nodig. Aan godsdienst hebben ze geen boodschap en nog minder aan mensen die voorschrijven hoe ze moeten denken en voelen met het oog op een overkoepelend zin-verstaan, al dan niet godsdienstig/religieus gemotiveerd.

Wie heeft er nou gelijk? En moet er wel een deel van de mensheid gelijk hebben of gelijk krijgen? Ik vermoed dat beide partijen best goed naast elkaar kunnen bestaan en voortleven. Want waarom zou iedereen bepaalde voorstellingen moeten delen en onderschrijven? Met het begrip 'voorstellingen' is de spijker op de kop geslagen: alle vormen van betekenis en betekenisinhouden zijn 'voorstellingen', menselijke verwoordingen van een idee, gedachte, ervaring. De mens blijft uiteindelijk de bron ervan, hij ligt

aan de basis ervan. Tot nu toe. Maar er daagt een nieuw fenomeen aan de horizon: kunstmatige intelligentie. Opeens kunnen computers nieuwe 'voorstellingen' creëren op basis van heel veel data. In een tekst op AEON schrijft Robert Epstein over het menselijke verstand in vergelijking met een computer het volgende:

Senses, reflexes and learning mechanisms – this is what we start with, and it is quite a lot, when you think about it. If we lacked any of these capabilities at birth, we would probably have trouble surviving.

But here is what we are not born with: information, data, rules, software, knowledge, lexicons, representations, algorithms, programs, models, memories, images, processors, subroutines, encoders, decoders, symbols, or buffers – design elements that allow digital computers to behave somewhat intelligently. Not only are we not born with such things, we also don't develop them – ever.

We don't store words or the rules that tell us how to manipulate them. We don't create representations of visual stimuli, store them in a short-term memory buffer, and then transfer the representation into a long-term memory device. We don't retrieve information or images or words from memory registers. Computers do all of these things, but organisms do not.

Computers, quite literally, process information – numbers, letters, words, formulas, images. The information first has to be encoded into a format computers can use, which means patterns of ones and zeroes ('bits') organised into small chunks ('bytes'). On my computer, each byte contains 8 bits, and a certain pattern of those bits stands for the letter d, another for the letter o, and another for the letter g. Side by side, those three bytes form the word dog. One single image – say, the photograph of my cat Henry on my desktop – is represented by a very specific pattern of a million of these bytes ('one megabyte'), surrounded by some special characters that tell the computer to expect an image, not a word.

Forgive me for this introduction to computing, but I need to be clear: computers really do operate on symbolic representations of the world. They really store and retrieve. They really process. They really have physical memories. They really are guided in everything they do, without exception, by algorithms.

Humans, on the other hand, do not – never did, never will. Given this reality, why do so many scientists talk about our mental life as if we were computers?

<https://aeon.co/essays/your-brain-does-not-process-information-and-it-is-not-a-computer>

Nu het enthousiasme voor de producten van kunstmatige intelligentie toeneemt, moet je dan ook de vraag stellen naar de zin en zinvolheid van dergelijke 'nieuwe voorgeschotelde voorstellingen'. Wat voegen zij toe aan onze ervaring van ons bestaan - maken ze het zinvoller, betekenisvoller, waardevoller? Of is het een nieuw speeltje in de handen van mensen om zich te vermaken of om bepaalde processen te vereenvoudigen en te automatiseren? Denk aan chirurgische ingegrepen op afstand en aan een diagnose van ziektebeelden, of de samenstelling en productie van nieuwe materialen en chemische verbindingen. De voorstelling leidt dan tot nieuwe toepassingswijzen en nieuwe mogelijkheden. Maar maken ze daarmee het bestaan zinvoller?

Een zinvol bestaan dat als zodanig zo ervaren wordt en verwoord is in mijn ogen altijd en vooral een individueel gebeuren. Zo gauw je er iets collectiefs van wilt maken krijg je of een godsdienst of een ideologie. Het ervaren 'wij' van de godsdienst kan dragend zijn voor een individu, maar toch ga je alleen dood en is dat jouw persoonlijke unieke ondeelbare ervaring. De ervaring van de eigen dood is het ultieme bewijs dat uiteindelijk je bestaan een individuele reis is, die je tot op zekere hoogte wel samen kunt afleggen maar uiteindelijk blijf je alleen over. De mens is vaak een eiland, hoeveel bruggen er ook worden gebouwd om verbindingen aan te leggen. Wat er getransporteerd wordt over deze bruggen aan betekenissen en aan gedeelde ervaringen blijft relatief. Een ziekte als depressie maakt dat meer dan duidelijk.

Nu zijn er auteurs die expliciet een telos, een doel van ons bestaan en van deze wereld afwijzen. Ook het universum heeft geen doel, de kosmos loopt nergens op uit. Zinvolheid van ons bestaan ontleend aan een hogere macht is in hun ogen nonsens want de mens is daar ten diepste veel te dom voor. Dom in de zin ook dat de mens niet de capaciteiten heeft om de gevolgen van een relatie met een hogere macht te doorzien en te ervaren. Spreken over een hogere intelligentie gaat bijvoorbeeld al uit van een menselijk concept. Als een god of als goden totaal anders zijn - los van elke menselijke realiteit en voorstellingsvermogen - dan is communicatie hiermee een illusie. Meer dan 50 jaar geleden las ik de verhalen van Howard Philip Lovecraft die over een werkelijkheid gaan die verscholen ligt onder de onze: een gruwelijke gefantaseerde realiteit met dodelijke afloop voor de mens. In een andere bijdrage op AEON spreekt Tom Woodward over de total onbeduidendheid of nietigheid van de mensheid in de ogen van Lovecraft. Hij analyseert zijn teksten om de filosofie achter deze verhalen bloot te leggen en hij schrijft:

Lovecraft captures the spirit of his philosophy in the opening paragraph of 'The Call of Cthulhu', a story about an expedition to the sunken dwelling of a tentacled Old God worshipped by an ancient cult who pray for their deity to

awaken from its slumber and resume its control over mortal-kind. How would Lovecraft start such a fantastic tale? Like this:

The most merciful thing in the world, I think, is the inability of the human mind to correlate all its contents. We live on a placid island of ignorance in the midst of black seas of infinity, and it was not meant that we should voyage far. The sciences, each straining in its own direction, have hitherto harmed us little; but some day the piecing together of dissociated knowledge will open up such terrifying vistas of reality, and of our frightful position therein, that we shall either go mad from the revelation or flee from the deadly light into the peace and safety of a new dark age.

As an absolute determinist, Lovecraft's metaphysics describes an infinite universe in eternal predetermined motion: 'each human act,' he wrote, 'can be no less than the inevitable result of every antecedent and circumambient condition in an eternal cosmos.' This left no room for teleology, the notion that the universe is moving towards some pre-ordained goal, or that humans and other species are evolving for some purpose. His determinism was accompanied by a strict materialism that, in line with the views of many of his contemporaries, made the immaterial – the soul and spirit – inconceivable. These views shaped the nightmarish figures in his tales, which are not apparitions or spectres, the 'supernatural' beings of conventional horror writing, but materially real horrors that only appear supernatural because of humanity's inability to comprehend their true nature.

Anathema to many philosophical systems, or perhaps philosophy itself, Lovecraft's philosophical project fundamentally holds that contemplations of higher reality or the nature of things can never be fully realised. Ultimately, the search for knowledge does not constitute some telos, some purpose, for humankind, but rather leads to the violent dissolution of the self. Higher reality is that which the limited human psyche can never fully comprehend.

Real knowledge, Lovecraft suggests, is impossible; humans have a limited capacity to think in truly rational ways. This perspective might explain why Lovecraft was not an evangelical atheist and accepted the usefulness of religion for the vast majority of the population, for whom a godless existence would be intolerable: 'It helps their orderly conduct as nothing else could,' he wrote, 'and gives them an emotional satisfaction they could not get elsewhere.'

<https://aeon.co/essays/the-terror-of-reality-was-the-true-horror-for-h-p-lovecraft?>

Religies zijn 'troost-machines' die een zekere mate van geborgenheid bieden in een lege oneindige kosmos die nergens naar toe gaat. De mens gedoemd te vergaan, hopeloos tekort schietend als het gaat om een 'hogere' realiteit wat daar dan ook onder mag worden verstaan.

Waar komen we uit in en met deze wereld? Waar leidt ons denken en ons gedrag ons naar toe? Als we primitief zoals we zijn elkaar blijven afslachten: met messen en bijlen, met automatische wapens, met gifgas en virussen en met atoomwapens? En als we het al niet via een of andere oorlog of terroristische daad doen, dan wel met het verspreiden van pesticiden en andere giftige rotzooi over de wereld. Allemaal in naam van de efficiënte productie, de groei van de economie, de winsten voor de grote agro-bedrijven en alle aanverwante partijen. Voedsel en water als bron van inkomsten, waarbij de gezondheid op de lange termijn van ondergeschikt belang is. Want de rijken zorgen wel voor zichzelf en de armen hebben gewoon pech gehad.

Dat is de harde waarheid van dit moment en van een groot deel van de menselijke geschiedenis. Daar helpt geen religie en geen godsdienst ons vanaf. De menselijke hebzucht en het eigenbelang zijn de echte krachten in dit universum waarmee we de wereld gestalte geven. Er lopen tegenwoordig genoeg 'gelovigen' rond die hun huis vol stoppen met voedsel en andere voorzieningen omdat het einde van de wereld nadert, of als er zoals in de VS een burgeroorlog dreigt uit te breken. Tenminste dat denken ze omdat ze niet in staat zijn om empathie op te brengen voor de andere burgers die op een andere politieke partij stemmen. Omdat ze hoewel ze gelovig zijn, steunen op de door God aan hen gegeven opdracht om zichzelf en hun gezin te verdedigen met wapens. Sommigen hebben dan ook een huis vol wapentuig. In mijn ogen spreekt daaruit geen vertrouwen en vooral geloof in de eigen almacht en de eigen controle. Kost wat kost willen blijven leven, ongeacht de prijs die moet worden betaald. Egoïsme en verdwaaardheid vermomd als religieus concept.

De macht van de voorstellingen blijkt overduidelijk uit deze voorbeelden van bekrompen en gefixeerd gedrag op het eigen gelijk. De kosmos, het universum, God, de gang van de wereld en de mensheid, het is allemaal geen vraag meer. De betekenissen liggen vast in zelfverzonnen complot-theorieën en God staat natuurlijk aan hun kant. Dat zou wel eens heel anders kunnen uitpakken. Want egoïsme creëert zelden of nooit zinvolle verbanden tussen mensen, schept nauwelijks echte vrede en al helemaal geen welvaart en welzijn voor allen. Hoe moeilijk ook en hoe utopisch onhaalbaar - veel religies, veel godsdiensten geven niet voor niets een concept voor een betere wereld. Namelijk via de weg van begrip voor elkaar, empathie, liefde, tolerantie, en ook via de twijfel aan het eigen gelijk en de eigen overtuigingen. De vragen open laten en niet invullen met waanideeën waarin jij de belangrijkste acteur bent en waarin alles en iedereen ondergeschikt is.

De dingen die er echt toe doen in dit bestaan zijn gratis en voor niets. Ze vallen je toe of niet. God geeft het zijn beminden in de slaap, luidt een gezegde. Dus maak je niet zo druk. Aan alles komt een eind en jij zelf bent en topvoorbeeld van betrekkelijkheid, zeker als de dood ongewenst en onverwacht klopt aan je deur. Daar is geen voorstelling tegen bestand en dan is het subiet einde voorstelling. Daarom leer van de dood en leef om het leven voor velen aangener te maken. Meer hoef je niet te doen.

John Hacking
11 april 2024

Cum Deus calculat fit mundus

G.W. Leibniz

Während Gott spielt, wird Welt

Martin Heidegger

Is God een spelende God? Houd God van spelletjes? Wereld en mens als speelgoed? Het citaat van de filosoof Leibniz luidt oorspronkelijk: "Cum Deus calculat et cogitationem exercet, fit mundus." ("When God calculates and thinks things through, the world is made"). Een opmerking in de kantlijn van een dialoog in 1677 geschreven door Leibniz. Louis Couturat liet later een deel weg uit dit citaat en Heidegger vervangt in dit korte en dus nieuwe citaat het werkwoord rekenen door spelen...

Een rekenende en denkende God die door zijn activiteit de wereld laat ontstaan. Typisch. Typisch de wijze waarop God wordt voorgesteld en aangepast aan de menselijke maat. Zo zou je de huidige Artificiële intelligentie in onze digitale wereld ook een God kunnen noemen. God als AI, AI is God, als een variant op God is liefde, liefde is God.

Het citaat van Heidegger komt uit een serie van 13 voordrachten waarin hij onderzoek doet naar de 'Grund' van de "Satz vom Grund", beschreven door dezelfde Leibniz. Heidegger vraagt naar de "gronding" van de grond, waarop berust deze grond, is er nog een grond onder de grond? Je voelt hem al aankomen: elke grond onder de grond is eigenlijk een af-grond, een niet-grond, een grond die niet gegrond kan zijn omdat anders de grond onder alles in de "Satz vom Grund" geen echte en laatste grond is. Onder de laatste grond opent zich het niets. Misschien wel Niets met een hoofdletter. Ik geef de discussie die Heidegger start met zijn verkenning van de "Satz vom Grund" niet weer want Heidegger heeft zelf 13 uur nodig om dit aan zijn

publiek uit te leggen. Maar het laatste uur bevat helemaal op het einde een prachtige wending en daar is het mij om te doen.

Zoals bekend leest Heidegger graag vanuit de Griekse filosofie de toestand van de 'wereld', dat wil zeggen, zij vormt voor hem het kader waarin hij zijn opvattingen over mens en wereld toetst, van waaruit hij wil filosoferen. De opvattingen in teksten van de filosoof Heraclitus zijn daarbij vaak leidend. Nu is het probleem dat deze teksten zelf nogal donker zijn en dat de interpretaties nogal verschillen zodat de meningen verdeeld zijn over de inhoud van zijn woorden (waarvan de meesten door anderen zijn overgeleverd na zijn dood.) Desalniettemin vindt Heidegger hier meer vaste grond onder zijn voeten en kneedt hij de interpretaties zo dat zijn intuïtie over zin en zijn van het 'Zijn', de manifestatie ervan in ons bestaan (Dasein), recht wordt gedaan. Het is tenslotte in de vorm van een "Lichtung" een plotseling opengaan van een donkere plek in het bos waar het 'Zijn' dat zich verbergt als een vorm van waarheid (aletheia) zich openbaart en waar de filosoof woorden voor probeert te vinden. Heidegger doet dat eigenlijk speels en dichterlijk. Ondanks zijn donker taalgebruik, het scheppen van nieuwe woorden en begrippen, blijft hij in mijn ogen een meester in de poetische filosofische vorm. Verassend vond ik dan ook de uiteindelijke draai die hij maakt in de 13e voorlezing en die wil ik hier graag citeren. Het zijn de slotwoorden uit de lezing waarin hij terugkijkt en waarin hij vooruitkijkt. Heidegger aan het woord:

Der Denk weg der Vorlesung führte uns dahin, den Satz des Grundes in der anderen Tonart zu hören. Dies verlangte von uns, zu fragen: Inwiefern »sind« Sein und Grund das Selbe? Die Antwort ergab sich uns auf dem Weg eines Rückganges an den Anfang des Seinsgeschickes. Der Weg führte durch die Überlieferung, nach der in den Worten »Grund« und »Vernunft« die ratio im Doppelsinn der Rechnung spricht. In der ratio aber spricht der griechisch gedachte λόγος. Aber erst indem wir bedachten, was im frühgriechischen Denken für Heraklit λόγος sagt, wurde deutlich, dass dieses Wort zumal Sein und Grund nennt, beide aus ihrer Zusammengehörigkeit. Was Heraklit λόγος nennt, sagt er noch in anderen Namen, die Leitworte seines Denkens sind: φύσις, das von-sich-her-Aufgehen, das zugleich west als Sichverbergen; χάσμος, das griechisch zumal besagt Ordnung, Fügung und Schmuck, der als Glanz und Blitz zum Scheinen bringt; schliesslich nennt Heraklit das, was sich ihm als λόγος, als das Selbe von Sein und Grund zuspricht: αἰών. Das Wort ist schwer zu übersetzen. Man sagt: Weltzeit. Es ist die Welt, die weltet und zeitigt, indem sie als χάσμος; (Frg. 30) die Fügung des Seins zum erglühenden Erglänzen bringt. Wir dürfen nach dem Gesagten in den Namen λόγος, φύσις, χάσμος und αἰών jenes Ungesagte hören, das wir das Seinsgeschick nennen.

Was sagt Heraklit vom αἰών Das Fragment 52 lautet: αἰών παῖς παίζων, πεσσεύων παιδὸς ἡβασιλήν. Seinsgeschick, ein Kind ist es, spielend, spielend das Brettspiel; eines Kindes ist das Königtum - d. h. die ἀρχή, das stiftend verwaltende Gründen, das Sein dem Seienden. Das Seinsgeschick: ein Kind, das spielt.

Somit gibt es auch grosse Kinder. Das grösste, durch das Sanfte seines Spiels königliche Kind ist jenes Geheimnis des Spiels, in das der Mensch und seine Lebenszeit gebracht, auf das sein Wesen gesetzt wird.

Warum spielt das von Heraklit im αἰών erblickte grosse Kind des Weltspieles? Es spielt, weil es spielt.

Das »Weil« versinkt im Spiel. Das Spiel ist ohne »Warum«. Es spielt, dieweil es spielt. Es bleibt nur Spiel: das Höchste und Tiefste.

Aber dieses »nur« ist Alles:, das Eine, Einzige.

Nichts ist ohne Grund. Sein und Grund: das Selbe. Sein als gründendes hat keinen Grund, spielt als der Ab-Grund jenes Spiel, das als Geschick uns Sein und Grund zuspielt.

Die Frage bleibt, ob wir und wie wir, die Sätze dieses Spiels hörend, mitspielen und uns in das Spiel fügen.

Heidegger, Martin, Der Satz vom Grund, Stuttgart 2022, (Klett-Cotta), pag. 194-195

Mijn oog blijft allereerst hangen aan het begrip 'Seinsgeschik'. Heidegger stelt dat wij in de woorden / namen λόγος, φύσις, χόσμος en αἰών het on gezegde kunnen horen dat wij 'Seinsgeschik' noemen. Het zijn toont zich en verbergt zich en is niet te 'pakken' maar wel present in alles wat er is. Ook de waarheid is hier deel van als ze oplicht vanuit haar verborgenheid. Op het einde van deze bijdrage staan nog enkele citaten met betrekking tot dit begrip 'Seinsgeschik' en 'Geschik'. Voor Heidegger is het duidelijk, de ordening van de wereld, het bestaan, de plek van mens in deze heeft alles van doen met dit 'Geschik' waarin diverse betekenissen samenkomen. Zie de uitleg beneden voor een verdere invulling.

Maar wat daarna gebeurt in de tekst vind ik wonderbaarlijk. Aan de hand van het donkere begrip αἰών citeert hij een zinsnede van Heraclitus om te achterhalen wat dit begrip zou kunnen inhouden. (Trouwens ook de andere begrippen λόγος, φύσις, χόσμος hebben betekenissen die meerlagig zijn, maar dit terzijde). Heidegger zegt dan, ik citeer:

Was sagt Heraklit vom αἰών Das Fragment 52 lautet: αἰών παῖς παίζων, πεσσεύων παιδὸς ἡβασιλήν. Seinsgeschick, ein Kind ist es, spielend, spielend das Brettspiel; eines Kindes ist das Königtum - d. h. die ἀρχή, das

stiftend verwaltende Gründen, das Sein dem Seienden. Das Seinsgeschick: ein Kind, das spielt.

Nichts ist ohne Grund. Sein und Grund: das Selbe. Sein als gründendes hat keinen Grund, spielt als der Ab-Grund jenes Spiel, das als Geschick uns Sein und Grund zuspielt.

Die Frage bleibt, ob wir und wie wir, die Sätze dieses Spiels hörend, mitspielen und uns in das Spiel fügen.

Een kind dat speelt in de wereld van λόγος, φύσις, κόσμος, als αἰών: "Man sagt Weltzeit. Es ist die Welt, die weltet und zeitigt, indem sie als κόσμος; (Frg. 30) die Fügung des Seins zum erglühenden Erglänzen bringt."

Niet God is hier de speler, of is het kind God, maar het kind is de speler die de wereld als kosmos laat schitteren, waarin het Zijn zich openbaart en waarin wereld ontstaat. God is hier een kind geworden, een spelend kind, dat zich verliest in het spel en nergens anders mee bezig is.

Het begrip 'Ab-grund' zo hier verder nog wat uitdieping kunnen gebruiken maar voor nu is het wel welletjes, vind ik, na deze wonderbaarlijke transfiguratie. Durven wij ons in dit spel te voegen, mee te spelen, spelend kind te worden in deze wereld die vol is van vergankelijkheid en waarin de zin van ons handelen in het licht van de dood soms verbleekt als een blad in de zon? Spelen, geen oorlog voeren. Spelen en de andere spelers waarderen. Spelen en de wereld zelf met alles erop en eraan koesteren en behouden omdat ze voortkomt uit een spel....kortom laat het spelend kind in jezelf aan het woord...

John Hacking
14 augustus 2024

Bijlage:

De volledige tekst van de 13e lezing is te vinden op: <https://mystiekfilosofie.com/5930-2/2-heidegger-satz-vom-grund/>

Geschied (Seinsgeschick)

Da sich das Dasein in seine Geschichtlichkeit überliefert, an sie hingibt, begründet sich aus dem Mit-Sein, der Situativität und der Geworfenheit in die eigene Geschichte, ein Geschick. „Das schicksalhafte Geschick kann in der Wiederholung ausdrücklich erschlossen werden hinsichtlich seiner Verhaftung an das überkommene Erbe" (§74, 2: 507). Es ist offensichtlich, dass Freiheit und der Entwurfscharakter des Daseins im Gegenüber zu diesem Geschick zu verstehen und damit auf einen bestimmten Spielraum eingegrenzt sind ('SuZ' §74).

Der Charakterzug des Geschicks wird beim späten Heidegger weiter verstärkt. Die Seinsgeschichte in den Epochen eines je unterschiedlichen Sich-Zeigens und Sich-Entziehens des Seins wird als Geschick aufgefasst. Auch die Lichtung der Aletheia ist Teil eines Geschicks. Das andenkende Denken bewegt sich also innerhalb der Lichtungen, die durch das Sein geschickt sind. Dies bestimmt auch den Ort der verschiedenen philosophischen, metaphysischen Grundstellungen. Sie sind notwendig aufgrund des Geschicks. Dabei kommt auch dem Moira-Verständnis des frühgriechischen Denkens eine Schlüsselbedeutung zu.

“Seinsgeschichte heisst Geschick von Sein, in welchem Schicken sowohl das Schicken als auch das Es, das schickt, an sich halten mit der Bekundung ihrer selbst” (14: 121f.).

Mit der Konzeption der Seinsgeschichte verbindet sich diejenige des Seinsgeschicks. Darin ist eine übersubjektive, freie Gestaltung der beteiligten Individuen, einschliesslich der Denker, gerade entzogene Schicksalshaftigkeit (nach antiken Massstab: eine Nemesis oder ein Fatum) mit impliziert. Mit der Rede vom “Geschick” verbindet Heidegger das Bedeutungsfeld des “Schicklichen”, “Passenden”. Obwohl es vereinzelt kollektivistische Zuschreibungen gibt: „Damit [sc.mit ‘Geschick’] bezeichnen wir das Geschehen der Gemeinschaft des Volkes” (2: 508), geht das Geschick Heidegger zufolge vom Sein aus. “Wenn wir das Wort ‘Geschick’ vom Sein sagen, dann meinen wir, dass Sein sich uns zuspricht und sich lichtet und lichtend den Zeit-Raum einräumt, worin Seiendes erscheinen kann” (10: 90f.).

Die Epochen der Seinsgeschichte sind deshalb immer ebenso durch das Mitgeteilte und das Vorenthalte charakterisiert. Epoche bedeutet deshalb zugleich Epoché: Vorbehaltensein (9: 330ff.)

Seubert, Harald, Heidegger -Lexikon, 2021, (Wilhelm Fink), pag. 147-148

Geschick:

(13 Jh) mhd. geschicke, “Begebenheit, Ordnung, Gestalt”. Zu schicken, das wohl ein Intensivum zu (ge)schehen ist. Geschick als Eigenschaft ist wohl von “Ordnung, Benehmen” ausgegangen; Geschick “Schicksal” wohl als “das Geschickte, die Fügung”. Die erste Bedeutung auch in Geschicklichkeit, die zweite in Missgeschick.

Kluge. Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache, Berlin New York 2002, (Walter de Gruyter)

<https://www.dwds.de/wb/Geschick:>

1Geschick, das

1. Schicksal, unabänderlicher Verlauf des Lebens
2. Gestaltung des Lebens, der Lebensumstände

2Geschick, das

1. Fähigkeit und Flinkheit
2. [umgangssprachlich] Ordnung

<https://www.wissen.de/wortherkunft/geschick>

Wahrig Herkunftswörterbuch:

Geschick

das Substantiv geht zurück auf mhd. geschicke „Begebenheit; Anordnung; Benehmen“ und gehört zu schicken, einem Intensivum zu → geschehen; die heutige Bedeutung „Fingerfertigkeit“ bezieht sich wohl auf die mhd. Bedeutung „Ordnung, Benehmen“, dazu auch das Adjektiv geschickt „gewandt“; die Nebenbedeutung „Schicksal“ beruft sich auf „das Geschicke, Gefügte“

BEZINNING - BEZONNENHEID: ZIN en ZON...

Tijd is als een rivier die alles wat geschapen is, in zijn bruisende stroom meevoert. Want nauwelijks komt er iets in zicht, of het is al weer voorbij gedreven om plaats te maken voor iets anders, dat ook weer voorbij zal gaan.

Marcus Aurelius, Overpeinzingen (boek 4,43)

De begrippen zin en zon in deze titel hangen nauw samen; hoewel zon misschien niet direct met zin heeft te maken maar als we zon zien als licht, zoals in toelichting, belichting, verlichting, licht-brengend en lichtgevend - dan hebben zin en zon veel met elkaar gemeen. Zin in zinvol en zinloos, in zinderend en zinnig, in bezinning en bezinnend, in zingend en zingeving, - (allemaal begrippen met een uiteenlopende lading) - het is een klein maar

krachtig woordje dat duidt op 'betekenisvolheid' in een leven dat smacht naar 'waardevolle betekenis'. Je, jouw leven heeft betekenis als het als zinvol wordt ervaren, vol van zin, vol met zon.

Het leven is uiteindelijk betekenisloos als de zin ervan ontbreekt of node gemist wordt. Dan is je leven als een blad in de wind dat als het eenmaal is gevallen langzaam in verval raakt en uiteindelijk uit elkaar valt zonder een enkel spoor achter te laten. De regenwormen hebben het helemaal verteerd en het is uiteindelijk aarde geworden - niet meer te onderscheiden, compleet vergaan. Dat laatste is natuurlijk het lot van elke sterveling én elk levend wezen. Maar je zou toch hopen dat je leven niet hetzelfde is als een blad in de wind, een blad aan een boom, zonder besef en gevoel van exclusiviteit: namelijk dat JIJ het bent - dat JIJ er bent en dat je dat weet en je ervan bewust bent. De Romeinse keizer Marcus Aurelius schrijft lang geleden in zijn Overpeinzingen, nadenkend over zijn leven, als hij kampeert aan het front:

Boek 2,2. Dat wat ik ben - wat dat ook mag zijn - is van vlees en heeft een weinig adem en onderscheidingsvermogen. Leg toch uw boeken terzijde! Laat uw aandacht niet langer verstrooien; daar is geen tijd meer voor. Sta daarentegen, zoals iemand die reeds stervende is, boven het vleselijke, dat niets is dan vuil en botten en een vlechtwerk geweven uit zenuwen, aderen en slagaderen. Bezie ook wat de adem is: lucht en nooit dezelfde, maar afwisselend steeds naar buiten gestoten en weer ingehaald. En tenslotte is daar het onderscheidingsvermogen.

Bedenk wel dat ge een oud man zijt. Sta niet toe dat dit vermogen - uw gids - nog langer in slavernij verkeert of door uw hartstochten wordt meegesleurd tot zelfzuchtige daden. Laat die gids ook niet meer ontevreden zijn met datgene wat op uw weg komt of klagen over wat nog komen kan.

En vervolgens schrijft hij als hij stilstaat bij de dood en een mogelijk voortbestaan van de ziel ná de dood omdat volgens hem de ziel waarschijnlijk op de een of andere wijze 'overleeft':

Boek 4,21. Indien wij aannemen dat de ziel het lichaam overleeft, hoe kunnen wij dan verklaren dat de lucht deze zielen sedert het begin der tijden heeft opgenomen? Stel u dan de vraag: Hoe biedt de aarde plaats aan alle lichamen die daarin sinds onheuglijke tijden begraven zijn? In de aarde wordt na verloop van kortere of langere tijd plaatsgemaakt voor andere doden. Zij blijven daar enige tijd liggen, dan veranderen zij, lossen op en maken zodoende plaats voor andere dode lichamen. Op dezelfde wijze blijven de zielen die in lucht zijn opgegaan, nog enige tijd voortbestaan, dan veranderen zij en worden getransformeerd tot vuur, om opgenomen te worden in het zaadvormende Woord van het Al. Op die wijze maken zij plaats voor de zielen die na hen komen. Wellicht is dit het antwoord op de vraag

naar het voortbestaan der ziel.

Niet alleen moeten wij het grote aantal lichamen beschouwen dat op deze wijze wordt begraven, maar ook de vele levende wezens die dagelijks mens en dier tot voedsel dienen. Hoe groot is immers het aantal dat verteerd en zo in zekere zin begraven wordt in de lichamen die zich ermee voeden! Toch wordt ook hier plaatsgemaakt doordat zij worden opgenomen in het bloed en omgezet in lucht of vuur.

Hoe kunnen wij de waarheid van dit alles ontdekken? Door onderscheid te maken tussen dat wat materie en dat wat de oorzaak is.

Marcus Aurelius wijst op de opeenvolging van gebeurtenissen die allemaal met elkaar samenhangen - in een groot universum is alles met elkaar verbonden en is het ene de oorzaak van het andere. Tijdens een van zijn veldtochten schrijft hij zijn gedachten op die bekend zijn geworden onder de naam Overpeinzingen. Hij staat stil bij zijn leven en vooral bij datgene wat echt van belang is. Wat in zijn ogen zinvol is en wat zonder betekenis is, zonder zin. Daar hoeft je je dan ook niet druk over te maken.

We zien hert dagelijks zelf en ervaren het aan den lijve hoe wij opgenomen zijn in een proces van verandering. Ons lichaam is vergankelijk - het verandert telkens - de huid - aan de buitenkant van het lichaam - vernieuwt zich voortdurend en in feite ben je na 30 dagen qua (opper)huid een nieuw mens. Hoe ouder je wordt, hoe meer zichtbaar ook de tekenen van je ouderdom in en aan de huid. De binnenkant van het lichaam zie je niet, maar de buitenkant geeft te denken: alles is relatief. Kindertijd, jeugd, volwassenheid en ouderdom, ze volgen elkaar op, sneller misschien dan je zou willen of zou verwachten. En je kunt er niks aan doen, hoe krampachtig sommigen ook door ingrepen een jeugdig aanzien willen behouden. Het is allemaal buitenkant, 'ijdelheid', een vorm van onbezonnen willen vasthouden aan een denkbeeldig lichaam dat er al lang niet meer is. Het gewenste lichaam in ons hoofd heeft niets van doen met het lichaam dat we inmiddels zijn geworden.

Maar hoe moeten wij kijken, met welke ogen, opdat wij kunnen onderscheiden van zinvol en wat zinloos is? Wat betekenisvol en wat betekenisloos is in ons leven? En zijn onze ogen daarvoor wel geschikt, onze oren, ons denken, ons reflecteren?

Marcus Aurelius zegt in Boek 3,15. De meeste mensen kennen de volledige betekenis niet van dingen als stelen, zaaien, kopen, stil zijn, zien wat gedaan moet worden. De betekenis ervan wordt immers niet met de ogen, maar met een andere manier van kijken duidelijk.

Hier slaat hij de spijker op de kop: het zijn niet de ogen of de oren die de betekenis onthullen of zelfs maar zien, het is niet het zintuig dat onthult, maar datgene wat het zintuig aanstuurt en dat er betekenis aan geeft van wat gezien en wat gehoord wordt.

De filosoof Martin Heidegger heeft hier over nagedacht en in zijn lezingenreeks “Der Satz vom Grund” waarin hij de uitspraak van de filosoof Gottfried Wilhelm Leibniz onderzoekt die stelt dat Nihil est sine ratione. Niets is ohne Grund. Alles heeft een ‘grond’, alles is, zo zou je kunnen zeggen, opgenomen in een proces van betekenissen. Betekenissen die wij mensen aan de dingen en aan de gebeurtenissen geven. Wij kennen ze zinnig toe zodat we ze zinvol of zinloos vinden. Heidegger drukt zich hier voorzichtig uit met betrekking tot ons denken en de wijze waarop wij dingen verhelderen door ons denken en de conclusies die wij trekken op basis hiervan. Hij schrijft:

Es kommt vor, dass wir einen Sachverhalt sehen und klar vor Augen liegen haben. Dennoch erblicken wir im Vorliegenden das Nächstliegende nicht. Etwas sehen und das Gesehene eigens er-blicken, ist nicht das gleiche. Er-blicken meint hier: einblicken in das, was uns aus dem Gesehenen her eigentlich, d. h. als dessen Eigenstes anblickt. Wir sehen viel und erblicken wenig. Sogar dann, wenn wir das Gesehene er-blickt haben, vermögen wir selten den Anblick des Erblickten auszuhalten und das Erblickte im Blick zu behalten. Denn zum wahren Behalten braucht es für die Sterblichen die stets erneuerte, d. h. je und je ursprünglichere Aneignung. Wenn das Denken im Gesehenen dessen Eigenstes nicht erblickt, dann versieht sich das Denken am Vorliegenden. Die Gefahr, dass das Denken sich versieht, wird oft durch es selbst gesteigert, nämlich dadurch, dass das Denken zu eilig auf eine falsche Gründlichkeit drängt. (Uit de 6e Stunde)

Wir sehen viel und erblicken wenig. Als we met ons denken niet echt doordringen en datgene wat ter discussie staat, of datgene wat zich aan onze blik ontvouwt, en waar we betekenis aan geven, dan vallen we of terug op iets wat we daarvoor al dachten te kennen, te weten, of we trekken te snel conclusies op basis van een verkeerde, foute, grondigheid omdat we zo graag resultaat willen zien. Daarom is het zo moeilijk om echt origineel en creatief te zijn omdat we vastzitten in oordelen en vooroordelen die ons denken en ons handelen kleuren en zo bepalen dat we het nieuwe dat zich misschien voor onze ogen zou kunnen openbaren helemaal niet zien. Heidegger pleit voor een denken dat het gehoorde, het reeds gehoorde, doorgrondt, met de blik tot op de bodem gaat. Hij verwijst daarbij naar de Griekse filosoof Plato die spreekt over het eigenlijke, ‘de idee’ die aan alles ten grondslag ligt en die onder of achter de verschijnselen zich kan openbaren voor de goede ‘verstaander’, ‘beschouwer’, ‘onderzoekende kijker’. Het is interessant om Heidegger hier te volgen in zijn uitwijding over dit denken op een bijzondere wijze:

Unser Denken soll jetzt das in der Betonung eigentlich schon Gehörte erblicken. Das Denken soll Hörbares erblicken. Es er-blickt dabei das zuvor Un-erhörte. Das Denken ist ein Erhören, das erblickt. Im Denken vergeht uns

das gewöhnliche Hören und Sehen deshalb, weil das Denken uns in ein Erhören und Erblicken bringt. Das sind befremdliche und doch nur sehr alte Weisungen. Wenn Platon das, was am Seienden das Eigentliche ausmacht, ἰδέα nennt, das Gesicht des Seienden und das von uns Gesichtete, λόγος früher noch Heraklit das, was am Seienden das Eigentliche ausmacht, den Spruch des Seienden, dem wir im Hören entsprechen, dann gibt uns dieses beides Kunde davon, dass das Denken ein Hören und ein Sehen ist. (6e Stunde)

Das Denken ist ein Erhören, das erblickt. Ons denken: probeer maar eens een beeld te vinden dat dit denken verbeeldt zodat je het voor je ziet als activiteit en als werkelijkheid - de poging van Rodin, le Penseur, verbeeldt niet het denken an-sich maar de denker zelf. Denken is een luisterend horen, 'verhoren', dat wat eerst niet gehoord werd, maar nu zichtbare vormen aanneemt, gedachtes die zich ontwikkelen, die je te binnen schieten, opeens 'zie je het', gegoten in woorden, het woord (Logos) waardoor we met elkaar in gesprek kunnen blijven omdat we dezelfde communicatieve werkelijkheid delen. Heidegger probeert de toehoorder in zijn college bij de hand te nemen als hij zijn gedachten toelicht opdat er geen 'misverstanden' ontstaan:

Wir sind jedoch schnell bei der Hand zu erklären: Ein Hören und Sehen kann das Denken nur in einem übertragenen Sinne heissen. In der Tat. Das im Denken Erhörte und Erblickte lässt sich nicht mit unseren Ohren hören, nicht mit unseren Augen sehen. Es ist nicht durch unsere Sinnesorgane wahrnehmbar. Passen wir das Denken als eine Art Hören und Sehen, dann wird das sinnliche Hören und Sehen übernommen und hinübergeworfen in den Bereich des nicht-sinnlichen Vernehmens, d. h. des Denkens. Solches Hinübertragen heisst griechisch μεταφέρειν. Die Gelehrtensprache nennt eine solche Übertragung Metapher. Das Denken darf somit nur im metaphorischen, übertragenen Sinne ein Hören und Erhören, ein Blicken und Erblicken genannt werden. Wer sagt hier »darf«? Derjenige, der behauptet, das Hören mit dem Ohr und das Sehen mit dem Auge sei das eigentliche Hören und Sehen.

De metafoor is de brug, het hulpmiddel, de toegangsweg, waarmee wij een vaak weerbarstige en onkenbare werkelijkheid in ons denken proberen te vangen en daarmee te duiden. Maar het blijft een ervaren op afstand en een vorm van betekenisgeving achteraf, wetende dat we steeds tekort schieten. Ook het denken ontkomt daar niet aan. Als we zelf al het denken niet exact kunnen beschrijven, hoe dan datgene wat zich via ons denken aan ons openbaart? Heidegger licht dan ook toe dat het zinnelijke waarnemen niet op zichzelf staat maar dat er een instantie aan het roer staat die het gehoorde en geziene duidt, in een zinsverband brengt, in een betekenisvolle samenhang:

Die Weise, wie wir im Hören und Sehen etwas wahrnehmen, geschieht durch die Sinne, ist sinnlich. Diese Feststellungen sind richtig. Sie bleiben dennoch unwahr, weil sie Wesentliches auslassen. Wir hören zwar eine Bachsche Fuge durch die Ohren, allein wenn hier nur dies das Gehörte bliebe, was als Schallwelle das Trommelfell beklopft, dann könnten wir niemals eine Bachsche Fuge hören. Wir hören, nicht das Ohr. Wir hören allerdings durch das Ohr, aber nicht mit dem Ohr, wenn »mit« hier sagt, das Ohr als Sinnesorgan sei das, was uns das Gehörte ermittelt. Wenn daher das menschliche Ohr stumpf wird, d. h. taub, dann kann es sein, dass, wie der Fall Beethovens zeigt, ein Mensch gleichwohl noch hört, vielleicht sogar noch mehr und Grösseres hört als zuvor. Nebenbei sei vermerkt, dass »taub«, »tumb« soviel bedeutet wie stumpf, weshalb dasselbe tumb im Griechischen wiederkehren kann im Wort τυφλός, d. h. stumpf im Sehen, also blind.

Dus niet de oren en niet de ogen horen en zien, zou dat wel zo zijn, los van onszelf, dan zou ons horen en zien vergaan want dan zouden we niet meer weten wie we zijn en welke plek we innemen in de waargenomen en ervaren werkelijkheid. Oor en oog zouden dan los van ons staan. De realiteit is echter dat wij het gehoorde en geziene op de een of andere wijze reeds kennen, of als we het niet kennen, op zoek gaan naar een verklaring opdat we het gaan kennen. Er is dus een verbinding tussen datgene wat we horen en zien nog los van oor en oog. Onze ervaringen zijn neergeslagen in ons geheugen, beter gezegd, onze ervaringen hebben we in een eerder stadium al ingevoegd in een veld van betekenissen. Nieuwe ervaringen kunnen dit veld verbreden, als we genoeg openstaan voor het nieuwe en onbekende. Heidegger verwijst naar een tekst van Goethe over het oog dat 'sonnenhaft' is. Zou dat niet zo zijn, dan zou het oog het licht nooit kunnen zien. Dan zou er geen 'verlichting' plaats kunnen vinden. Toevallig is dat een tekst die ik ook ken uit het allereerste gedichtenbundeltje in het Duits (Johann Wolfgang v. Goethe, Das Göttliche. Gedichte) dat ik kreeg rond mijn 14e - uit een stapeltje van boeken dat klaar stond om weggegooid te worden. Ik heb het nog steeds, dit exemplaar uit 1941 (met vergeeld papier) dat in het jaar daarop door de Deutsche Auslandclub op 1 januari 1942 cadeau werd gedaan. Aan wie en waarom blijft in het donker. Heidegger schrijft:

Das jeweils von uns Gehörte erschöpft sich niemals in dem, was unser Ohr als ein in gewisser Weise abgesondertes Sinnesorgan aufnimmt. Genauer gesprochen: Wenn wir hören, kommt nicht nur etwas zu dem hinzu, was das Ohr aufnimmt, sondern das, was das Ohr vernimmt und wie es vernimmt, wird schon durch das gestimmt und bestimmt, was wir hören, sei dies nur, dass wir die Meise und das Rotkehlchen und die Lerche hören. Unser Gehörorgan ist zwar eine in gewisser Hinsicht notwendige, aber niemals die zureichende Bedingung für unser Hören, jenes, was das eigentlich zu-Vernehmende uns zureicht und gewährt.

Das gleiche gilt für unser Auge und unser Sehen. Blicke das menschliche Sehen auf das beschränkt, was dem Auge als Empfindungen auf der Netzhaut zugeleitet wird, dann hätten z. B. die Griechen niemals in einer Jünglingsstatue den Apollon, besser gesagt, im Apollon und durch ihn das Standbild sehen können. Den alten griechischen Denkern war ein Gedanke vertraut, den man allzu grob so darstellt: Gleiches wird nur durch Gleiches erkannt. Gemeint ist: Das, was sich uns zuspricht, wird nur durch unser Entsprechen vernehmbar. Unser Vernehmen ist in sich ein Entsprechen. Goethe nimmt in der Einleitung zu seiner »Farbenlehre« Bezug auf jenen griechischen Gedanken und möchte ihn folgendermassen in deutschen Reimen ausdrücken:

Wär nicht das Auge sonnenhaft,
Wie könnten wir das Licht erblicken?
Lebt nicht in uns des Gottes eigne Kraft,
Wie könnt uns Göttliches entzücken?

Heidegger merkt op dat wij nog niet genoeg hebben nagedacht over deze stand van zaken, wat het wil zeggen dat het oog 'bevangen' is door de zon en daardoor het licht kan zien, en dat Gods eigen kracht in ons werkt waardoor we geraakt kunnen worden door het 'goddelijke'. Hij sluit af met de opmerking dat het onderscheid tussen het zinnelijke en niet-zinnelijke in ons denken en het onderscheid tussen het fysieke (het materiële) en het niet-fysieke (het geestelijke) bepalend is geweest voor de westerse metafysica, maar dat daarmee ook duidelijk wordt dat deze tekort schiet in het verklaren van de werkelijkheid. Heidegger stelt:

Es scheint, wir haben bis heute noch nicht genügend dem nachgedacht, worin das Sonnenhafte des Auges besteht und worin des Gottes eigene Kraft in uns beruht; inwiefern beides zusammengehört und die Weisung auf ein tiefer gedachtes Sein des Menschen gibt, der das denkende Wesen ist. Doch hier genügt die folgende Überlegung. Weil unser Hören und Sehen niemals ein bloss sinnliches Aufnehmen ist, deshalb bleibt es auch ungemäss zu behaupten, das Denken als Er-hören und Er-blicken sei nur als Übertragung gemeint, nämlich als Übertragung des vermeintlich Sinnlichen in das Nichtsinnliche. Die Vorstellung von »übertragen« und von der Metapher beruht auf der Unterscheidung, wenn nicht gar Trennung des Sinnlichen und Nicht-sinnlichen als zweier für sich bestehender Bereiche. Die Aufstellung dieser Scheidung des Sinnlichen und Nichtsinnlichen, des Physischen und des Nichtphysischen ist ein Grundzug dessen, was Metaphysik heisst und das abendländische Denken massgebend bestimmt. Mit der Einsicht, dass die genannte Unterscheidung des Sinnlichen und Nichtsinnlichen unzureichend bleibt, verliert die Metaphysik den Rang der massgebenden Denkweise. (6e Stunde)

Hoe zou het goddelijke ooit gekend kunnen worden, hoe ooit ervaren, als er al niet iets goddelijks in ons en in onze werkelijkheid zou schuilen? Deze vraag en dit thema heeft mij mijn leven lang begeleid en tot op de dag van vandaag laat dit mij niet los. Niet om een definitief bewijs te kunnen leveren van het goddelijke in onze realiteit, maar als een soort 'zoek-ontwerp', een 'discours' in mijn wijze van betekenis-geven aan dit leven, waardoor het 'spannend' blijft om in moderne gevoelstermen te spreken. Of anders, opdat mijn en het leven als zinvol ervaren kan blijven worden. Misschien is dat wel het meest belangrijke kenmerk van het menszijn: zijn metafysica en zijn metafysisch vermogen bestaat in het gegeven dat hij zelf-overstijgende ervaringen kan hebben in de natuur, het gevoelsleven, zijn denken en waarnemen, zijn relaties en zijn verwachtingen. Daarmee vervallen alle korte termijn perspectieven, ze zijn opeens niet meer belangrijk. Zin en zinvolheid als zon in het leven. Een leven in de zon van de innerlijk verlichte mens. ZELF-overstijgend en deel uitmakend van een totaliteit die elke vorm van beperktheid relativeert. Heidegger verwijst hier misschien naar als hij zoekt naar de diepere kern van de mens die kan luisteren naar datgene waarvoor hij bestemd is:

Das Verschwiegene ist das, was nicht verlautet. Das Lautlose zu hören, verlangt ein Gehör, das jeder von uns hat und keiner recht gebraucht. Dieses Gehör hängt nicht nur mit dem Ohr zusammen, sondern zugleich mit der Zugehörigkeit des Menschen zu dem, worauf sein Wesen gestimmt ist. Gestimmt bleibt der Mensch auf das, von woher sein Wesen be-stimmt wird. In der Be-Stimmung ist der Mensch durch eine Stimme betroffen und angerufen, die um so reiner tönt, je lautloser sie durch das Lautende hindurchklingt. (7e Stunde)

Waar toe we geroepen zijn, en waarvoor we ons inzetten en kunnen inzetten is misschien aan het begin van het leven niet helemaal duidelijk. Waar wordt ons hart blij van, wat doet het opspringen van vreugde? Ik kan me niet voorstellen dat dat is van een moordpartij, of van ongebreidelde machtsuitoefening. Van het handwerk van de beul, die martelt en die onthooft. Marcus Aurelius schrijft over het zwarte hart:

Boek 4,28. Een zwart hart is een onmannelijk hart, een hardvochtig hart, een ongetemd, beestachtig, kinderachtig, dom, bedrieglijk, platvloers, onbetrouwbaar en tiranniek hart.

En toch zijn er mensen op deze aardkloot die waarschijnlijk een inktzwart hart hebben en die handelen vanuit een als geïsoleerd ervaren (niet-goddelijk) bestaan. Een machtsbubble om in actuele termen te spreken. Verklaringen omtrent de oorzaken gelegen in hun jeugd en in andere ervaringen doen daar niets aan af en vormen zeker geen excuus, alsof de moordenaar geëxcuseerd kan worden door zijn verleden. Als jij slecht

behandeld wordt door een mens hoeft je je teleurstelling en woede niet af te reageren op een hond of op andere mensen. Dan overschrijd je een grens. Eenmaal overschreden is er geen weg terug meer, zo lijkt het. Hoeveel politieke propaganda er ook op los wordt gelaten: onrecht blijft onrecht. Sprookjes blijven sprookjes, afleiding blijft afleiding.

De overheden, ook de Nederlandse en de Europese, die een begroting opstellen laten daarmee zien welk mensbeeld ze hanteren en waar hun prioriteiten liggen. Zo worden ze ontmaskerd op het niveau van de humaniteit. Als bezuinigingen harder wegen dan het bevorderen van menselijkheid en gemeenschapszin, de bestrijding van armoede en het gastvrij zijn ten aanzien van vluchtelingen dan klinkt het als een grove leugen als teruggегреpen wordt op de idealen van het christendom. Wensdenken in plaats van een realistische inschatting van de echte problemen, sprookjes in plaats van een analyse van mogelijke wegen tot een oplossing op lange termijn, we kennen het uit de politieke beschouwingen van het huidige kabinet in Nederland. Voor wie schijnt werkelijk de zon in het land? De immigrant als afleidingsmanoeuvre zodat de echte problemen waarvoor men te dom is om ze goed op te lossen buiten schot blijven, beter gezegd, buiten de aandacht van de media en het volk. Zo wordt momenteel het spel gespeeld: een denken dat afgaat op de buitenkant en zich laat bepalen door emoties en indrukken en een ideologie die racistische wortels heeft. De essentie, het wezen van de zaak blijft buiten beeld. In die zin zijn de woorden van Heidegger over het denken en ook van Marcus Aurelius over zin en onzin in het leven nog zeer actueel. Daarom een slotcitaat van deze laatste:

Boek 4,3. Mensen zoeken een stille plaats om zich terug te trekken op het land, aan de kust of in de bergen. Ook jij pleegt daarnaar bovenal te verlangen. Maar dit is een heel onwaardig streven, daar ge op ieder moment dat ge wilt tot uw Zelf kunt inkeren.

Nergens kan een mens een kalmer of vrediger verblijfplaats vinden dan in zijn eigen ziel. Al wie deze kwaliteiten in zichzelf vindt, zal, wanneer hij zijn blik daarop richt, terstond in volmaakte vrede herboren worden. En met vrede bedoel ik niets anders dan in harmonie zijn met het universum.

Maak dan gebruik van deze verblijfplaats, keer er steeds toe terug en herinner u! Laat uw leefregels kort zijn en doelgericht, dan zullen zij al uw zorgen verdrijven en u weer onbezwaard de bezigheden doen hervatten. Want waar zijt ge ontevreden over? Over de slechtheid der mensen? Bedenk dat in het scheppingsplan alle redelijke wezens terwille van elkaar tot bestaan zijn gebracht, dat lankmoedigheid deel uitmaakt van rechtvaardigheid, dat mensen slechts tegen hun wil kwaad bedrijven, en bedenk hoevelen er tenslotte geveld zijn en tot as weergekeerd na een leven vol vijandschap, argwaan en haat en in voortdurend gevecht met anderen. Overweeg dit alles en houd toch op met uw onvrede. Zijt ge misschien ontevreden met wat u is toebedeeld in de schepping?

Bedenk dan dat er twee mogelijkheden zijn: Of er is een scheppingsplan, of een chaos van atomen. Zie hoeveel bewijzen er zijn dat het heelal geleid wordt als een geregelde staat. Hebben de gewaarwordingen van het lichaam nog steeds vat op u? Herinner u dan dat wanneer het denkvermogen zich daarvan heeft losgemaakt en zijn eigen macht heeft leren kennen, dat vermogen niet te maken heeft met de ademhaling, of die nu licht of zwaar gaat. Breng u voorts alles in herinnering wat ge gehoord hebt over pijn en genot.

Of is misschien ijdele roem aantrekkelijk voor u? Houd u voor ogen hoe snel alles vergeten wordt, hoe oneindig de zee van tijd is voor en na ons bestaan, hoe ijdel vals applaus en hoe veranderlijk en gebrekkig het onderscheidingsvermogen van hen die goed over ons lijken te spreken, en zie hoe eng het gebied is waartoe men zich beperkt. De hele aarde is immers maar een stip en welk een klein hoekje daarvan is onze verblijfplaats! En hoevelen op die plaats zullen u prijzen en wat zijn dat voor mensen? Herinner u ook dat ge u terug kunt trekken in dat kleine plekje van het Zelf. Doe uzelf voor alles geen geweld aan en forceer niets, maar wees een vrij mens en bekijk de dingen als man, als mens, als staatsburger of als sterfelijk wezen. Overweeg van de belangrijkste principes op de weg naar binnen vooral deze twee: ten eerste dat het niet de omstandigheden zijn die uw geest in beslag nemen. Integendeel, zij staan er onbeweeglijk buiten. De oorzaak ligt binnen in ons; het is alleen onze denkwijze die verwarring brengt. Ten tweede dat alles wat ge ziet in een oogwenk verandert en dan niet meer is, en bedenk voortdurend hoeveel veranderingen ge zelf reeds hebt ondergaan. 'De wereld is verandering, het leven een droom.'

John Hacking
19 oktober 2024

Bronnen:
Heidegger, Martin, Der Satz vom Grund, Stuttgart 2022, (Klett-Cotta), pag. 74-89

Bijlage:

Marcus Aurelius, Overpeinzingen op: www.arsflore.at

Uit het voorwoord:

Marcus Aurelius onderscheidt zowel bij de mens als bij de schepping in haar geheel, het bestaan van drie werelden: de wereld van de fysieke belichaming, de wereld van de denkende geest, en tenslotte de wereld van het hart en het intellect. Deze drie werelden worden door de Natuur bijeengehouden.

Ook vormt de Natuur van de mens één geheel met de meest subtiële of causale wereld, die van het hart en het intellect, die tevens de Logos, of het Woord behelst (zie ook het Johannes evangelie, hfst. 1).

Het Woord, de Logos, vormt de kern van ieder menselijk wezen. Het is de bron van zijn bestaan en geeft de mens zijn ontelbare mogelijkheden. De Logos is essentieel goed en de Waarheid zelve. Wanneer het woord Logos in de tekst als 'Rede' wordt vertaald, is het dus van groot belang te bedenken dat dit begrip 'Rede' bij de Griekse filosofen een grootsere en diepere betekenis had dan wij er heden ten dage aan plegen toe te kennen. Het begrip Rede had voor hen veel meer de absolute kwaliteit van de 'Waarheid', het 'Goede'. Dat kan ook niet anders, omdat de werkelijke betekenis van de Logos (de Rede) het 'Woord' is. De Natuur is als het ware de substantie waarin het Woord werkzaam is en dient om de manifestatie van de oneindige variatie in de schepping mogelijk te maken.

Tenslotte spreekt Marcus Aurelius regelmatig over het 'leidend beginsel' (hègemonikon) of de 'gids'. Wij hebben dit woord meestal als 'onderscheidingsvermogen' vertaald omdat daarin toch de 'gids' als het leidende element in de mens besloten ligt. De activiteiten van de drie genoemde werelden vallen uiteen in die van de zintuiglijke waarneming (aisthèsis), de geestelijke activiteit of gedachtenwereld (fantasia) en de wereld van kennis (dianoia). De overeenkomst van dit systeem met de filosofie uit India is frappant. Ook daar gaat men immers uit van een driedeling in de schepping en van het Woord als oorsprong van ieder schepsel, en kent men het leidend beginsel (buddhi) en de nauwe verwevenheid van hart en intellect (chitta) met de Natuur (prakriti). Ook daar onderscheidt men waarneming, gedachte en kennis.

Grenzeloos

De grens en grenzen krijgen vaak veel aandacht: in politieke besluiten, in de media, in de literatuur, in de filosofie... De grens is een essentieel onderdeel van een bestaan dat niet grenzeloos is en niet grenzeloos kan bestaan. De ruimte is beperkt en die beperking maakt leven pas mogelijk. Zonder inperking zouden er ook geen andere vormen mogelijk zijn want daar zou dan geen plaats voor zijn.

Grenzen komen in discussies over immigranten - vooral de ongewenste vreemdelingen aan de grens - weer regelmatig ter sprake. De Nederlandse overheid schijnt het de laatste maanden na de samenstelling van een nieuw kabinet nergens anders over te hebben. Strengere bewaking van de grenzen van het land, maar opheffing van grenzen waar het beperkingen van boeren betreft, of het aan banden leggen van buitenproportionele verdiensten van grote ondernemingen door een belastingklimaat dat allervriendelijkst is voor dit soort concerns die alleen in naam geven om het heil van de wereld en het

welzijn van de aardbewoners. Het belang van de aandeelhouders gaat boven alles! Maar ook zij en hun families zullen de gevolgen van deze ontwikkeling aan den lijve ervaren, maar dan is het waarschijnlijk te laat.

De resultaten op de klimaatconferentie en ook bijv. het ontbreken van een goede regelgeving met betrekking tot productie, toepassing en recycling van plastic maken dit meer dan duidelijk. Er is niet de wil om op korte termijn de grote klimaatproblemen aan te pakken. Ik denk zelf dat de vele vormen van kanker ook onder jongeren rechtstreeks te maken hebben met de verspreiding van plastic in het hele lichaam van de mens en idem dito door de effecten van de toegepaste pesticiden waarmee voedsel en planten worden behandeld. Het kan niet anders dan dat dit negatieve gevolgen heeft op de gezondheid van mensen. Bewezen of niet-bewezen effecten (want daar wordt mee geschermd door de bedrijven), maakt in zoverre niet zoveel uit op dit moment omdat de producenten van pesticiden en plastics zich er niets van aan trekken. En de overheden laten na om harder in te grijpen. Zij stellen te weinig grenzen (en laten zaken jarenlang doormodderen - pfas bijv. Is een goed voorbeeld) of laten de ondernemers en banken zelf de grenzen bepalen in de hoop dat het dan wel goed komt. Dus niet. Het geld regeert en de hebzucht gaat boven alles.

De Duitse filosoof Martin Heidegger schrijft over het verschil tussen grenzen en beperkingen het volgende:

Schranke und Grenze sind nicht das gleiche. Gewöhnlich meinen wir, die Grenze sei jenes, wobei etwas aufhört. Aber die Grenze hat - nach dem alten griechischen Sinn - durchaus den Charakter des Versammelns, nicht des Abschneidens. Grenze ist jenes, von woher und worin etwas anfängt, aufgeht als das, was es ist. Wem dieser Sinn von Grenze fremd bleibt, vermag niemals einen griechischen Tempel, ein griechisches Standbild, eine griechische Vase in ihrem Anwesen zu erblicken. Im kantischen Gebrauch des Titels » Kritik «schwingt noch der griechische Sinn von $\chi\rho\iota\nu\epsilon\iota\nu$ nach: unterscheiden, dies jedoch in der Weise eines Abhebens, wodurch jenes herausgehoben wird, worauf es ankommt. Die Grenze wehrt nicht ab, sie hebt die Gestalt ans Licht des Anwesens heraus und trägt dieses.

(Bron: Heidegger, Martin, Der Satz vom Grund, Stuttgart 2022, (Klett-Cotta), Pag. 125-126)

De grens weert niet af - (als grens zelf), maar maakt het aanwezige pas goed zichtbaar: dat wat binnen die grens wordt verzameld en beschouwd - wat wordt bereflecteerd en wat daardoor naar voren wordt gehaald (als bijzonder). Een andere manier van kijken. Dat geldt ook in de kunst, de muziek en af en toe in de dagelijkse waarneming. Heidegger verwijst graag naar Mozart om toe te lichten hoe je naar de wereld kunt kijken en hoe je kunt luisteren naar wat zich daar afspeelt.

Als Mozart niet kan slapen, of als hij op reis is, of tijdens een wandeling na een goede maaltijd komen de gedachten vanzelf, zo schrijft hij. Invallen die hem bevallen onthoudt hij en neuriet ze. Andere gedachten sluiten zich hierbij aan en langzaam wordt het een geheel. In het hoofd lijkt het dan alsof het stuk reeds klaar is. Dat geeft veel innerlijke vreugde; maar alles samen, alles overziend en overhorend, is het beste. Heidegger ziet in deze werkwijze van Mozart een bevestiging van zijn stelling dat ook het horen, een zien is.

Das Hören ist ein Blicken. Dies »mit einem Blick« das Ganze »übersehen« und das »Überhören, so alles zusammen« sind eines und dasselbe. Die verborgene Einheit dieses Er-blickens und Er-hörens bestimmt das Wesen des Denkens, das uns Menschen, die wir die denkenden Wesen sind, zugetraut ist.

Wir würden die angeführte Briefstelle Mozarts zu äusserlich und schief fassen, wollten wir sie nur, psychologisch deutend, als einen Beleg zur Beschreibung des künstlerischen Schaffens nehmen. Die Stelle sagt uns, dass Mozart der Hörendsten einer unter den Hörenden gewesen, d. h. west und also noch ist.

Was Wesen und Herz Mozarts ist, kann uns der schon einmal gehörte Angelus Silesius auf seine Weise durch einen uralten Gedanken andeuten. Der Spruch 366 aus dem »Cherubinischen Wandersmann « (V. Buch) sagt:

Ein Herze, das zu Grund Gott still ist, wie er will,
Wird gem von ihm berührt: es ist sein Lautenspiel.

Der Spruch trägt die Überschrift: »Das Lautenspiel Gottes«. Das ist Mozart.

(Bron: Heidegger, Martin, Der Satz vom Grund, Stuttgart 2022, (Klett-Cotta), Pag. 118)

Wat kunnen we zien en wat kunnen we ten diepste horen, als het ware met de stem van het hart, als wij naar verzamelingen kijken, naar afgegrensde, binnen de grenzen van een verzameling of situatie gevonden, aangetroffen dingen? Dat kunnen ook ervaringen zijn zoals een verzameling van gebeurtenissen en herinneringen, zoals die soms zijn zichtbaar gemaakt in vakantiefoto's. Of een verzameling teksten, zoals bijvoorbeeld de bijbel er een is. Of een groep mensen binnen bepaalde landsgrenzen. Wat zien we dan en wat horen we dan? Hoe kijken we en hoe durven we te kijken. Zien we de kwaliteiten die mensen meebrengen, met zich mee dragen, de goede eigenschappen? Of focussen we enkel op gedrag dat niet in onze ogen past? Of kenmerken waarin we ons niet herkennen? Durven we wel breder te kijken zoals de dichter verwoordt:

In de schoonheid van anderen

Slechts in de schoonheid van anderen
is er troost, in de muziek
van anderen, en in vreemde verzen.
Slechts in anderen is er verlossing,
al smaakt eenzaamheid nog zo naar
opium. De anderen zijn de hel niet,
als je ze ziet, 's ochtends vroeg, met hun
schone, door dromen gewassen voorhoofden.
En dus wik ik lang welk woord
te gebruiken, hij of jij. Elke hij
betekent het verraad van een jij, maar in ruil daarvoor
biedt het gedicht van een ander
getrouw een koel gesprek.

Adam Zagajewski

Het is advent - voorbereiding op het feest van kerstmis. Adveniat - (blijde)
verwachting - van dat wat op ons afkomt. De herdenking van de de geboorte
van de verlosser - zoals de christenen dit noemen en belijden: het kindje in
de kribbe in Betlehem (Huis van brood)...Maar wie wordt hier gevoed - wie
wordt hier gesterkt - wie komt er beter uit na 2000 jaar christendom? En,
fundamenteler, hebben religies nog wel de kracht en de nodige inspiratie in
huis - gedragen door mensen die voorbeeld zijn in onze tijd - om het
tomeloze geweld dat al eeuwen duurt - zelfs sinds het begin van de
mensheid - te weerstaan en vooral in te perken?
Soms denk ik wel eens dat het een illusie is om heil vanuit de hemel te
verwachten als we het zelf niet waar (kunnen) maken. Als er zovelen zijn die
zweren bij wapengeweld om hun zin door te drijven en hun doelen te
bereiken ook al gaat dat ten koste van talloze medemensen. Dezelfde dichter
is zich hier goed van bewust maar wil ondanks dat toch positief blijven -
misschien tegen alle hoop en tegen alle beter weten in als hij dicht:

Tracht de verwonde wereld te bezingen

Tracht de verwonde wereld te bezingen.
Gedenk de lange junidagen,
de wilde aardbeien, de druppels roséwijn.
De brandnetels, die steevast door ballingen
verlaten panden overgroeiden.
je moet de verwonde wereld bezingen.
je aanschouwde stijlvolle jachten en schepen;
één had een lange reis voor de boeg,
anderen wachtte enkel het zilte niets.
je zag vluchtelingen op weg naar nergens,

je hoorde de beulen een lied van vreugde zingen.
De verwonde wereld hoor je te bezingen.
Gedenk de ogenblikken waarop jullie samen waren
in een witte kamer, het gordijn bewoog.
Keer in gedachten terug naar het concert toen de muziek losbarstte.
In de herfst raapte je eikels in het park
en bladeren dwarrelden over de littekens van de aarde.
Bezing de verwonde wereld
en de grijze, door een lijster verloren veer,
en het zachte licht, dat dwaalt en verdwijnt
en weerkeert.

Adam Zagajewski

Als je echt in een zeer zware en moeilijke situatie zit - zoals de oorlog in Gaza, Soedan of Oekraïne heb je niet veel te zingen. De dichter heeft makkelijk praten als hij zelf niet in deze wereld woont waar dagelijks bommen om hem heen vallen. En toch heeft hij taal - die ondanks het geweld en de angst - hoop kan verspreiden, licht kan doen schijnen in donkere situaties. Hoe zou je het anders vol kunnen houden zonder die woorden, zonder de verzameling herinneringen die je laten denken aan je gezin, je familie en je vrienden, aan betere tijden, als een soort van contrast, om deze ellendige toestand te overleven? Misschien wel ook religieuze beelden, verwachtingen, verlangens, waar deze Advent ook vol mee kan zijn? Dat is voor elk mens weer anders. Ook al worden we dagelijks overspoeld met negatief nieuws, gruwelijke beelden, weerzinwekkend geweld van mensen tegenover mensen. Een gedicht van Zagajewski vat dit zo op:

Brief van een lezer

Te veel over de dood,
over schimmen.
Schrijf over het leven,
een doordeweekse dag,
het verlangen naar orde.

De schoolbel
kan model
staan voor matiging,
zelfs voor eruditie.

Te veel dood,
te veel

zwarte bekoring.

Kijk eens,
in benauwde stadions
zingen opeengepakte volkeren
hymnen van haat.

Te veel muziek,
te weinig harmonie, rust,
verstand.

Schrijf over de ogenblikken
waarop de loopbruggen
van de vriendschap duurzamer blijken
dan de wanhoop.

Schrijf over de liefde,
lange avonden,
de ochtend,
de bomen,
over het eindeloze geduld van het licht.

Adam Zagajewski

Het licht ontstoken in de Advent, telkens een nieuwe kaars, staat symbool voor de verwachting van het nieuwe licht, de hoop die leeft in de harten van mensen. En uiteindelijk een einde aan de nacht, begin van een nieuwe tijd, lente, leven, het ontspruiten van al dat nieuws dat onder de duisternis van de nacht en de warmte van de sneeuw verborgen lag, diep in de aarde. Dat dragen we ook in ons mee, die verzameling ingeperkte, begrensde herinneringen, hoe het was, hoe het kan zijn op basis van onze verwachting. Omdat we weten hebben van betere tijden, betere situaties, een stukje paradijs - misschien wel ervaren toen we kind waren. Daarom is het zo tragisch dat de kinderen die nu opgroeien in Gaza en al die andere oorlogsplekken waar zij ook rücksichtslos worden gedood bij een bombardement of beschieting nooit meer terug kunnen kijken op een vredige en paradijsachtige kindertijd. Die ervaring zal ontbreken en wat ervoor in de plaats gaat komen? Hoeveel nieuwe inzichten en daden die daaruit voort gaan vloeien? Wie zal het weten, de haat is met grote gebaren gezaaid en de doden zijn opgestapeld als moment van herinnering...Wie kijkt dan vreemd op als het geweld op een nieuwe wijze doorgang vindt, misschien wel in een geheel andere en nog totalere wijze?

Maar misschien overwint de hoop op een betere wereld en draagt het licht ertoe bij dat mensen inzetten op empathie en begrip, op liefde en verstaan van de verschillen, omdat dat ze hebben ervaren dat daarmee een wereld is

te redden, een mens gered - en wereld gered zoals een oud Joods spreekwoord uit de Talmoed zegt.

John Hacking
3 december 2024

Bron: Zagajewski, Adam, Tracht de verwonde wereld te bezingen.
Gedichten, ingeleid, gekozen en vertaald door René Smeets en Kris van Heuckelom, 2013 (uitgeverij P)
